جس کتاب پر پنجاب یونیورسٹی کی مہر ثبت نہ ہو اس کی خریداری جائز نہیں

پنجاب یونیورسٹی

بی اے کورس فارسی

یعنی

فارسی زبان کا نصاب امیدواران امتحان بی اے کے لئے

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرر فرمایا

اور

صاحب رجسٹرار بہادر کے حکم سے

سنہ ۱۸۹۸ء

رفاہِ عام پریس لاہور میں مولوی سید ممتاز علی کے اہتمام سے چھپا

قیمت فی جلد .... (عہ ۱)

۹۰۰

فہرست مضامین

حصۂ نظم

بی اے کورس فارسی پنجاب یونیورسٹی

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے واسطے امتحان بی اے (زمرہ آرٹس) بابت سنہ ۱۸۹۹ء اور اس کے مابعد کے مقرر فرمایا ہے اور یہی کورس زمرہ علوم مشرقی کے امتحان انٹرمیڈیٹ کی تعلیم میں بھی داخل ہے

اس میں مندرجۂ ذیل کتب سے انتخاب لیا گیا ہے

نظم	نثر
قصاید انوری	انشائے قایم مقام
قصاید خاقانی	منتخبات فارسی
قصاید عرفی	اکبر نامہ
اکبر نامہ	وقایع نعمت خان عالی
وقایع نعمت خان عالی	جہانکشائے نادری
انشائے قایم مقام	تاریخ معجم
کلیات قاآنی	ناسخ التواریخ
مثنوی مولانا روم	آئین اکبری
حدیقۂ سنائی	
تحفۃ العراقین	

اس کورس کے علاوہ ہر دو امتحانات مندرجہ بالا کے فارسی کے نصاب میں اخلاق ناصری (مقالہ سوم) اور الف لیلہ (انتخاب) اور مفتاح الادب بھی داخل ہیں جو تینوں علیحدہ مل سکتی ہیں ۔

قصاید انوری

خیزید کہ هنگامِ صبوحِ دگر آمد
شب رفت و ز مشرق علمِ صبح بر آمد

نزدیکِ خروس از پیِ بیداریِ مستاں
دیریست کہ پیغامِ نسیمِ سحر آمد

خورشیدِ مے اندر افقِ جام نکوتر
چوں لشکرِ خورشید بآفاق بر آمد

از مے حشرے بہ کہ درآریم بہ مجلس
زاندیشہ چو بر خواب خماری حشر آمد

آغاز نہید از پیِ مے بیخبری را
کز بادیِ گیتی ہمہ کس بے خبر آمد

بر دل نفسے آمدہ گیتی بسر آرید
گیرید کہ گیتی ہمہ یکسر بسر آمد

بر بوک و مگر عمرِ گرامی مگذارید
خود محنتِ ما جملہ ز بوک و مگر آمد

اے ساقیِ مہ روئے درانداز و مرا دہ
زاں مے کہ ز رنگش مادر و لہوش پدر آمد

بر من مشکن پیش کہ من توبہ شکستم
زاں دست کہ صد قلزم ازاں یک شمر آمد

از دستِ گہر گسترِ دستورِ شہنشاہ
دستے نہ محیطے کہ نوالش گہر آمد

دستورِ جلال الوزرا کز وزرا اوست
آں شاخ کہ در باغِ جلالت بہ بر آمد

صدرے کہ تر و خشکِ جہاں باقی و فانی
برگوشۂ خوانِ نعمش ماحضر آمد

ہرگز چو فلک راہِ سعادت نکند گم
آں را کہ فلک سوئے درش راہبر آمد

جز بر درِ اد قسمتِ روزی نکند بخت
آرے چہ کند چوں درِ رزق بشر آمد

بے نعمت او بیخ بقا خشک لب افتاد
با ہمتِ او شاخِ سخا بارور آمد

از ہمتِ او شکل جہانے بکشیدند
در نسبتِ او کلّ جہاں مختصر آمد

اے شاہ جہانے کہ ز عدلِ تو جہاں را
در وصف نیاید کہ چہ نحسے بسر آمد

عدلِ تو ہمائیست کہ چوں سایہ بگسترد
خاصیتِ خورشید دراں بے خطر آمد

نامِ تو پسے تربیتِ نامِ عمر کرد
زاں روئے کہ عدلِ تو عدلِ عمر آمد

سرمایۂ دریا نہ بہ بازوے دلت بود
زاں روے دفینش نگراں پرحذر آمد

کاں در نظر رائے تو اندر ز حقیری
کاں چیست کہ آں رائے ترا در نظر آمد
نانہ

بیدستِ تو کس را بمراد سے نرسد دست
بوسیدنِ دستِ تو از آں معتبر آمد

در شانِ نیاز آیتِ احسانِ ایادیت
چوں پیرہنِ یوسف و چشمِ پدر آمد

برّ تو قدیم است چناں کز رہِ تقدیر
نزدِ ہمہ در کوکبۂ خواب و خور آمد

عزمِ تو چہ عزمیست کہ بے منّتِ تدبیر
در ہر چہ بکوشید نصیبش ظفر آمد

عالم کہ ز نا پردۂ تخیلت کلہے کرد
ترکِ کلۂ قدر ترا آستر آمد

گردوں کہ پئے وہم مہندس سپردش
اندیشۂ تدبیر ترا پے سپر آمد

اوّل قدمِ قدرِ تو بود آنکہ چو برداشت
عالم ہمہ زیر آمد و قدرت زبر آمد

آصف کہ ز تسیرِ قلمش تیغ سکوں یافت
حاتم کہ ز دستِ کرمش کاں بسر آمد

اوصافِ تو در نسبتِ آوازۂ ایشاں
وصفِ نفسِ عیسے و آوازِ خر آمد

در امرِ تو امکانِ تغیر نہ نہفتند
گوئی کہ مثالے ز قضا و قدر آمد

در کینِ تو امید سلامت نہ نہادند
گوئی کہ نشانے ز سعیر و سقر آمد

دشمن کمرکین تو از بیم تو بربست — نے راز پے حملۂ صرصر کمر آمد
از آتش پاس تو نگر دود ندید است — کز سادہ دلیش آرزوے شور و شر آمد
پاسِ تو شہابیست کہ در کامِ شیاطیں — با حرقتش آتش چو شرابِ کدر آمد
خصمِ تو چو پروانہ شود صاعقہ را — کور از فلک دود ز اختر شرر آمد
تو ساکنی و خصمِ تو جنبان و چنیں بہ — زیرا کہ سکون حلیۂ کل سیر آمد
عنقا کہ ز نازکی ستی جاے نگہداشت — ہرگز طرفِ دامنش از عار تر آمد
در رہ رنہ روی سرچو فرو کرد بہر جاے — یک سال زغن مادہ و یک سال نر آمد
اے ملک ستانے کہ ز درگاہ تو برخاست — ہر مرغ کہ در عرصۂ ملکے بہ پر آمد
من بندہ کزیں پیش نزد زخم درشتی — گردوں کہ نہ احوال من او را سپر آمد
در مدتِ دہ سال کہ ایں گوشہ وسکنہ — در قبّۂ اسلام مرا مستقر آمد
ہر نور نظامے کہ در آمد ز در من — از جود تو آمد نہ ز جاے دگر آمد
گردوں جگرم داد کہ احسانش ز دل کرد — احسانِ تو آں بود کہ آں بے جگر آمد
صدرا تو خداوند قدیمی نہ مرا بس — آں را کہ ہنرہاے من او را اثر آمد
اقران مرا زر ز طمع بیش تو دادی — زاں در تو سخن شاں ہمہ چوں آب زر آمد
از خدمتِ فرخندۂ تو باز نہ گشتند — ہرگز کہ ز تشریف تو شاں بر اثر آمد نہ
انعام تو بر اہل ہنر گرچہ بحد بیست — کز شکرِ تو کام ہمہ شاں چوں شکر آمد
نظمے کہ بر احوال من آمد ہمہ وقتے — از فضلِ تو آمد نہ ز فضل و ہنر آمد
جانم کہ در و نقشِ ہوائے تو گرفتہ است — پایندہ تر از نقش حجر بر حجر آمد
اقبال ز توقیع تو نقشے بنمودش — ہر لحظہ کہ بر غرفہ سمع و بصر آمد نظر

از تو نگریزد که تو در قالبِ عالم — جانی و یقین است که جان ناگزر آمد

تا در شغل آرند که اندر سفر عمر — جان مرکب و دم زاد و جهان رهگزر آمد

یکدم ز جهان جان تو جز شاد مبادا — کز یک نظرت برگ چنین صد سفر آمد

مقصود جهان کام تو بادا که بر آید
زانکه از تو بر آید همه کامے که بر آید

گر دل و دست بحر و کان باشد — دل و دستِ خدایگان باشد

شاه سنجر که کمترین خدمتش — در جهان پادشه نشان باشد

پادشاهِ جهان که فرمانش — بر جهان چون قضا روان باشد

آنکه با داغِ طاعتش زاید — هر که ز ابنائے انس و جان باشد

آنکه با مهر خازنش روید — هر چه ز اجناسِ بحر و کان باشد

عدلش ار بازبیں بخشم شود — امن بیرونِ آسمان باشد

قهرش ار سایه در جهان فگند — زندگانی وراں جهان باشد

مرگ را دایم از سیاست او — تب و لرزه اندر استخوان باشد

هر کجا خطبه شد بنام سخاش — نطق را دست بر دهان باشد

هر کجا سکه شد بنام و نشانش — بخل بے نام و بے نشان باشد

اے قضا قدرتے که با حلمت — کوه بے تاب و بے توان باشد

رایتت آیتے که در حرفش — فتح تفسیر و ترجمان باشد

گویم از رائے رایتت شب و روز — دو اثر در جهان عیان باشد

رائے تو رازها کند پیدا — که ز تقدیر در نهان باشد

رایتت فتنہا کند پنہاں | کہ چو اندیشہ بیکراں باشد
لطفت ار مایۂ وجود شود | جسم را صورت رواں باشد
باسَت ار بانگ بر زمانہ زند | گرگ را سیرت شباں باشد
نبود خطِ رونقِ مجرے | گر نہ دستت تواش ضماں باشد
نرسد کار عالمے بنظام | گر نہ پائے تو درمیاں باشد
در جہانی و از جہاں بیشی | ہمچو معنی کہ در بیاں باشد
آفریں بر تو کافرینش را | ہرچہ گوئی چنیں چناں باشد
روز ہیجا کہ از درخشِ سناں | گرد را کسوتِ دخاں باشد
در تنِ اژدہاے رایتہا | باد را اعتدالِ جاں باشد
شیرِ گردوں چو عکس سبزہ در آب | پیش شیرِ علم ستاں باشد
ہم عنانِ اجل سبک گردد | ہم رکابِ اجل گراں باشد
ہر سبو کز اجل شکستہ شود | بر لبِ چشمۂ سناں باشد
ہر کمیں کز قضا کشادہ شود | از پسِ قبضۂ کماں باشد
اشک بر درعہاے سیمابی | نسخۂ راہ کہکشاں باشد
چوں بجنبد رکابِ منصورت | آں قیامت کہ آں زماں باشد
ہر کرا شد یقیں کہ حملۂ تست | راہ ہستیش در گماں باشد
روحِ روح الامیں دراں ساعت | نہ ہمانا کہ در اماں باشد
نبود ہیچکس بجز نصرت | کہ دمے با تو ہم عناں باشد
ہر مصافے کہ اندرو نفس | تیغ را با کفت قراں باشد

صد قراں وحش و طیر ایمن ازآں
فلک از کشته میزباں باشد

قبضهٔ خنجرت جهاں گیر است
گرچه یک مشت استخواں باشد

خسروا بنده را چوده سال است
که همے آرزوئے آں باشد

کز ندیمانِ مجلس ار نشود
از مقیمانِ آستاں باشد

بخرش پیش ازآں که بفروشی
وانگهت رایگاں گراں باشد

چه شود گر ترا دریں سودا
دست بوسیدنی زباں باشد

تا شود پیر همچو بخت عدوت
هم دریں دولتِ جواں باشد دولتت

تا هوائے خزاں به بهمن و دے
زرگرِ باغ و بوستاں باشد

باغِ ملکِ ترا بهارے باد
نه چناں کز پیش خزاں باشد

خطبها را زباں بذکر تو تر
تا ممرِّ سخن زباں باشد

سکّها را دهاں بنامِ تو باز
تا ز زر در جهاں نشاں باشد

قدرتت لازمِ زمان و مکاں
تا زماں لازم مکاں باشد

همتت ملک بخش و ملک ستاں
تا نگینی ده و ستاں باشد

در جهاں ملک جاودانت باد
خود چنیں ملک جاوداں باشد

بادِ شبگیری نسیم آورد باز از جویبار
ابر نوروزی علم بفراخت باز از کوهسار

ایں چو پیکانِ بشارت برشتاباں در هوا
واں چو پیلانِ جواهرکش خراماں و قطار

گر معطر خاکِ دشت از بادِ کافوری نسیم
گر مرصع سنگِ کوه از ابر مروارید بار

بوئے خاک از نرگس و سوسن چو مشکِ تبتی
روئے باغ از لاله و نسریں چو نقشِ قندهار

مرحبا بوئے کہ عطارش نباشد درمیاں	حبذا نقشے کہ نقاشش نباشد آشکار
ابر اگر عاشق نشد چوں من چرا گرید ہمے	باد اگر شیدا نشد چوں من چرا شد بیقرار
مست گر بلبل نشد ست از خوردن مُل پس چراست	چہرۂ گل با فروغ و چشم نرگس پُر خمار
رونقِ بازار گل رویاں بشد زیرا کہ بُرد	بوئے خط شاں گلستان و رنگِ رخ شاں لالہ زار
بادہ خور بر لالہ و گل زانکہ اندر کوہ و دشت	لالہ مے روید زخارا گل ہمے روید زخار
بادہ خوردن خوش بود در گل بہنگام صبوح	توبہ کردن بد بود از مے بہ ہنگامِ بہار
برگِ گل سوری مئے صافی حلال است و مباح	خاصہ اندر مجلسِ صدرِ جہاں فخرِ کبار
مجلسِ عالی علاء الدیں کہ از دستِ سخاش	زر زکاں خواہد اماں و دُر ز دریا زینہار
خاصہ اکنوں کز طرب ہر ساعتے جشنے کند	درمیان باغ و بستاں افتخارِ روزگار
عالمِ علم و جہانِ جودِ محمود آنکہ ہست	افتخارِ روزگار و اختیارِ شہریار
وسعتِ جودِ آسماں از دستِ جودش یار خواہ	نقدِ جاہِ اختراں بر سنگِ قدرش کم عیار
عقل را پرورد است گوئی شخصِ او را در ازل	روح پرورد ست گوئی شخصِ او را در کنار
راستکاری پیشہ کردست از برا آنکہ نیست	در قیامت ہیچکس چوں راستگاراں رستگار
کے بود عالم ازو خالی کہ از بہرِ بقاش	کرد ایزد روزِ مولودش فنا را سنگسار
ز آب و آتش بود روح و رائے او پاکیزہ نور	چوں ز باد و خاک طبع و حلم او لطف و وقار
خواستہ اند از حلم و رائے او زمین و آسماں	ہر یکے در خورد خود چیزے ز روئے افتخار
جود او چوں زار سوال آگہ شد اندر حال داد	کوہ ایں را خلعت و خورشید آں را یادگار
ابر جودش گر بہ نیساں قطرہ بارد بر زمیں	تا قیامت بر دمد آید بدل دستِ چنار
اے بجنب ہمتِ تو پایۂ اجرام پست	اے بہ پیشِ طلعتِ تو چشمِ خورشید تار

دارد از لطفِ تو برجیس و ز قہر تو زحل | ایں سعادت مستفاد و آں نحوست مستعار

در پناہِ درگہِ اقبال و بام قدرِ تست | ہفت کوکب در مسیر و نُہ سپہر اندر مدار

ور کسے گوید نشاید بود گویم پس چراست | ایں نُہ آں را پاسباں وآں ہفت آنرا پردہ‌دار

فضلِ یزداں ہست سال و مہ یسارت را یمیں | اے سلطاں ہست روز و شب یمینت را یسار

ہر قبائے کز شرف پوشیدہ شخصِ دولتت | رفعتش بودہ ست پود و عصمتش بودہ ست تار

گر شود در سنگ پنہاں دشمنت ہمچوں کشف | ور شود در خاک متواری حسودت ہمچو مار

حزم تو از سنگ بیروں آورد او را سبک | عزم تو او را چو جمرہ برکشد از خاک زار

ہست گوئی مضمر اندر طاعت و عصیانِ تو | نام و ننگ و خیر و شرّ و قہر و لطف و فخر و عار

مادحت را گر معانی سست و الفاظ ابتر است | ز اہلِ معنی لاجرم کس نیست او را خواستار

ہر کہ در بندِ صور باشد بمعنی کے رسد | مرد کو صورت پرست آمد بود معنی گذار

لیک اریک روز بر درگاہ تو باشد بپاے | پایگاہے یابد از اقراں فزوں در روزگار

طبع گنگش بےزباں گویا شود چوں کلکِ تو | گر چو کلکِ تو کمر بندد بہ پیشت بندہ وار

گرچہ نزدِ ہیچ دیار ایں زماں مقبول نیست | گردد از اقبالِ تو صاحب قبولِ ایں دیار

سبحۂ او باشد امروز آں کہ منکر بود دی | طاعتِ او دارد امسال آنکہ عصیاں کرد پار

تا زند بادِ خزاں بر شاخ ہا زرّ و درم | تا کند بادِ صبا در باغہا نقش و نگار

شاخِ اقبالت چو باد از ابرِ نیساں باد سبز | شخصِ بدخواہت چو برگ از بادِ دے زار و نزار

چہرۂ بدخواہت از اندہ چو آہن باد زرد | سینۂ بدگوے پُرخوں از تفکر چوں انار

شادماں در دولت عالی و جاہ بیکراں
کامراں از نعمتِ باقی و عمرِ بے کنار

خدای خواست که گیرد زمانه جاه و جلال　　جمال داد جهان را بجودِ خواجه کمال
سپهر معنیِ مسعود کز قرانِ سعود　　نزاده مادرِ گیتی چو تو ستوده خصال
قضا توان و قدر قدرت و ستاره محل　　زمانه بخشش و کان دستگاه و بحر کمال
بنوکِ خامه ببندد رهِ قضا و قدر　　به تیرِ نکته بدوزد لبِ سوالِ محال
گر ابرِ خاطرِ او قطره بر زمین بارد　　بجای برگ زبان بر دمد ز شاخِ نهال
چو رایِ روشنِ او باشد آفتابِ سپهر　　گر آفتاب امان یابد از کسوف و زوال
هلالِ چرخِ معالیش منخسف نشود　　از آنکه راه نباشد خسوف را بهلال
سپهر بر شده را تا او بخدمت خواند　　کمر ببست بجوزا چو بندگان بدوال
ز حرصِ خدمتِ او سرنگون همی آیند　　بوقتِ مولد از ارحامِ مادران اطفال
ز شاخ بار درم آید کفِ چنار برون　　گر از حسبِ کفِ او وزد نسیمِ شمال
ترازوی که بر آن بارِ قدرِ او سنجند　　سپهر کفهٔ او زیبد و زمین مثقال
ز حرص آنکه بر او سائلان سوال کنند　　همی سوال بخواهد ز سائلان بسوال
ایا مدیحِ تو نقش گشته بر اوهام　　و یا هجای تو وقف گشته بر اقوال
خطر ندید هر آن کو ندید از تو قبول　　شرف نیافت هر آنکو بجست با تو وبال
تو آن کسی که سپهرت نه پرورید نظیر　　تو آن کسی که خدایت نیافرید مثال
زمانه سال و مه از خدمتِ تو جوید نام　　ستاره روز و شب از طلعتِ تو گیرد فال
تو آدمی و همه دشمنانِ تو ابلیس　　تو مهدی و همه حاسدانِ تو دجال
بدستِ حزم بمالی همه مخالف را　　زمانه نیز نه بیند چو تو مخالف مال
اگر نه کین تو کفر است پس چرا دارد　　سپهر خصمِ ترا خون مباح و مال حلال

عدو حرارت بیم تو دارد اندر دل — بدست مردک بیهده زان زند قیفال

بزرگوارا شد مدتے که من خادم — بخدمتت نرسیدم ز گردش احوال

نه زانکه از دل و جان مخلصت نبودستم — گواه دارم و آن کیست ایزد متعال

ز مجلس تو گر ابرام دور داشته‌ام — نه از فراغت من بود بل ز بیم ملال

اگرنه در دو سه موسم ز طبع چون آتش — قصیده ها ستد بیاوردمے چو آب زلال

بجائے دیگر اگر اهل اقتضا کردم — بدیدم آنچه نبیند کس بخواب خیال

خدائے داند و کس چون تو آگه نیست که من — بعمر خویش ندیدستم ازین سمجر حال

ثنا قبول بهمت کنند اهل ثنا — بلے که مرد بهمت پرد چو مرغ ببال

بدین دلیل توئی خواجه باستحقاق — و زین قیاس توئی مهتری باستقلال

نه هر کرا بصفت با کسے شباهت است — شبیه اوست چنان چون یمین شبیه شمال

که دال نیز چو ذال است در کتابت لیک — بششصد و نود و شش کم است دال از ذال

به بین که میر معزی چه خوب مے گوید — حدیث هیئات[له] پیوند و شکل کعب غزال

درین مقابله یک بیت ازرقی بشنو — نه بر طریق تحدی بوجه استدلال

زمرد و گیه سبز هر دو یک رنگ اند — ولے ازین بنگین دان کشند ازان بجوال

همیشه تا که بود وصف زلف در ابیات — همیشه تا که بود وصف خال در امثال

سرے که از تو بپیچد بریده باد چو زلف — رخے که از تو بتابد سیاه باد چو خال

هزار سال تو مخدوم و دهر خدمتگار — هزار بار تو ممدوح و من مدیح سگال

ت ماه

له شعر میر معزی سه چو کعب الغزال است پیوند بیکن تا چون شمه کعب الغزال است پیوند

به نیک طالع و فرخنده روز و فرخ سال — بسعد اختر و میمون زمان و خُرّم حال
ببارگاه وزارت به فرخی بنشست — خدایگان وزیران و قبلهٔ آمال
نظام مملکت و صدر دین و صاحبِ عصر — سپهر رفعت و قدر و جهان جاه و جلال
محمد آنکه باقبال او دہد سوگند — روانِ پاک محمد به ایزدِ متعال
زمانه بخشش و خورشید رای و گردون قدر — کریم طبع و پسندیده فعل و خوب خصال
به بسته از پی حکمش میان زمان و زمین — گشاده از پی حمدش زبان نساء و رجال
بجنب قدر بلندش مدار انجم پست — بجای رای مصیبش زبان حجّت لال
بگام عقل مساحت کند محیطِ فلک — بنور رای تصور کند خیال محال
بکینش اندر مضمر عنادِ محنت و رنج — بمهرش اندر مدغم بقای نعمت و مال
حواله کرد بدیوان مهر و کینش مگر — خدای نامهٔ آجال و قسمتِ آمال
بحشمتش هبرو دیده تیهو از شاهین — بقوتش بکند پنجه روبه از ریبال
بفرِ دولتِ او شیر فرش ایوانش — تواند ار بکند شیر چرخ را چنگال
زبیم او همه عمر استخوانِ دشمن هست — چو از بخارِ دخانی زمین گہِ زلزال
ز دست بخشش او حاکی است اشک سحاب — ز حزم محکم او را و لیست سنگ جبال
دلش ملال ندارد همی ز بخشش و جود — مگر ز بخشش و جودش ملول گشت ملال
عنایتی بدو صلصال اصل آدم و تو — تو زان عنایتِ مخصی و آدم از صلصال
بقدر جاه و شرف از کمال بگذشتی — درست شد که کمالی است از ورای کمال
اگر بکوه برند از عنایتِ تو نشان — وگر به بحر برند از سیاستِ تو مثال
درین بنفشه بروید ز روی خاره صلب — در آن پشیزه بریزد ز پشت ماهی وال

فلک خرام سمندِ ترا سزد که بود — جہاں بزیر رکاب و فلک بزیر نعال
ز نعل مرکب و از طبل باز تو گیرند — ہلال و بدر بچرخِ بلند بر اشکال
مہ نوی تو بملک اندر از خسوف مترس — ازانکه راه نباشد خسوف را به ہلال
چگونه یابد بدخواه با تو دست جدل — ن با — چگونه دارد بدگوئے با تو پائے جدال
که شیر رایت قہرت چو کام بکشاید — فرو شوند ہژبراں بگوشه ہا چو شغال
نہاں ازاں بنماید ضمیر او که دلش — ز تفِ ہیبت تو بتر کند چو تشنه سفال
چو باد در قفس انگار کار دولتِ خصم — ازانکه دیر نپاید چو آب در غربال
شد آنکه دشمن تو داشت گر به درابناں — ن او — کنونست وقت که با سگ فرو شود بجوال
بزرگوارا من بنده گرچه مدت دیر — بخدمتت نه رسیدم ز گردشِ احوال
بخیر بر تو دعا کرده ام ہمے شب و روز — بطبع بر تو ثناء گفته ام ہمے مه و سال — ن سال
به بخت تیره و سرگشته گفتم آخر ہم — ن بگردد — بکام باز نه گردد سپہر خیره شال
جمال جاهِ تو از پرده بر کشاید روے — ہمائے قدر تو بر بنده گستراند بال
بخدمتِ تو چناں تشنه بوده ام بخدا — که ہیچ تشنه نباشد چناں به آبِ زلال
بحق خاتم و کلک تو بر شمال و یمیں — که بے تو باز ندانسته ام یمیں ز شمال
به بند چرخ بدم بسته تا کنوں که کشاد — خدائے بر من و بر دیگراں در اقبال
بایمنی و خوشی در سراے عمر بماں — بفرخی و فرخ بر سریر ملک ببال
ز رشک چہرهٔ بدخواه تو زر عیار — ز اشک دیدهٔ بدگوئے تو چو سیم حلال

مباد اخترِ خصمِ ترا سعود و شرف
مباد کوکبِ سعدِ ترا ہبوط و وبال

چنذا بزمے کزو ہر دم دگر گوں زیورے — آسماں بر عالمے بندد زمیں بر کشورے

کشورے و عالمے را ہم زمین و آسماں — از چنیں بزمے تواند داد ہر دم زیورے

مجلسے کو دعوئے فردوس را باطل کند — گر میانِ ہر دو بنشانند عادل داورے

باہوائے سقفِ او رونق نہ بیند نافۂ — با زمینِ صحنِ او قیمت نیابد عنبرے

درخیالِ نقشِ بُت رویانِ او والہ شوند — گر ز دورِ مہر گرہیاں سر برآرد آذرے

جنت است آں عرصہ گر بے وعدہ یابی جنتے — کوثر است آں بادہ گر ستی فزاید کوثرے

ساغرش پر بادۂ رنگیں چناں آید بہ چشم — کز میانِ آب روشن بر فروزد ساغرے

آتشِ سیال دیدستی در آبِ منجمد — گر ندیدستی بخواہ از ساقیانش ساغرے

ہست مصرِ جامعِ ہستی ازاں خارج نیافت — روزگار از عرصۂ او یک عرض را جوہرے

آسمانِ دیگرست از روے رتبت گوئیا — واندرو ہر سلکنے قایم مقامِ اخترے

آفتاب و ماہ را پیروز شاہ و صاحب اند — شہ سلیماں عنصرے دستور آصف گوہرے

دیرہاں اے حضرتے کز سعی بنائے سپہر — خاک را اہل نخواہد گشت مثلت دیگرے

تا چہ عالی حضرتی کیں آفتابِ خسروی — ہر زماں از سدۂ تو قصر سازد خاورے

آفتابے گر بخواہد بر کشاید نورِ او — جاوداں از نیمہ روز اندر شبے گیتی درے

گر کواکب را مسلم گشتے آں عالی سپہر — ہر یکے بودندے اندر فوجِ دیگر چاکرے

جرمِ کیواں آں معمر ہندوئے باریک بیں — پاسبانِ نو نشاندے ہر شبے بر منظرے

مشتری اندر ادائے خطبۂ آں خسروی — معتکف بنشستہ بودے روز و شب بر منبرے

دالئے عقرب ز بہرِ منع دردِ حادثات — بر روش بودے بہر دستے کشیدہ خنجرے

زہرہ اندر روز ملئے عیش و خلوتہائے شب — بستہ بودے خویشتن بر دامنِ خنیاگرے

نیر مستوفی بدیوان در چو شاگردانِ نو   می برید کاغذی یا می شکستی دفتری
ای خداوندی که تا بیخ صنائع شاخ زد   شاخ هستی را نداد و ندهد از تو کامل تر بری
آسمان قدری که صاحب افسرِ گردون نیافت   ملک آب و خاک را همچون تو صاحب افسری
چون لبِ ساغر بخندد هر نشستت صاحبی   چون سر خنجر بگرید هر غلامت قیصری
جام و خنجر چون تو یک صاحبقران هرگز ندید   بزم را سائل نوازی رزم را کین آوری
بوستانِ ملک را چه از نشهٔ خونِ خسران   تا چو چشم بخت تو بیدار دارد عبهری
گر شود پاسِ تو در ملک طبیعت محتسب   آسمان انگشت ننهد تا ابد بر منکری
ور نشاند نائبی در چار سوی آسمان   زهره هرگز در نیاید نیز جز با چادری
ابرکی بارید روزی پیش دستت بی خبر   برق می خندید و میگفت اینت عاقل مهتری
ابر اگر از تجابِ دستت آبستن شود   قطره باران کند از هر حشیشی عرعری
معن و حاتم گر بدیدندی دل و دستِ ترا   هر یکی بر بخل آن دیگر نوشتی محضری
در چنان دوران که عمری در سه گوشه پیش ملک   ز ایمنی زادن سترون شد چو گردون مادری
بالشِ عالیت سدِّ فتنه شد ورنه کجا   پهلوی در ایمنی هرگز بسودی بستری
دخترانِ روزگار اند این حوادث زین قِبَل   کو چو زاید دختری دخترش زاید دختری
روز هیجا کز خروش و گرد جیشت سایه را   تا سوار خویش را یابد نیابد رهبری
از پیِ گرد سپه برقِ سنانِ آبدار   همچنان باشد که اندر پردهٔ شب اختری
آسمان ابریق شریان را گشاید نائره   تا بشوید روزگار از گرد هیجا خنجری
هر کمان ابری بود بارنده پیکان ژاله وار   هر سنان برقی بود هر باره گیری صرصری
چون بجنبانی عنان بر صرصرِ که پیکرت   بانگ شب خوش باد جان برخیزد از هر پیکری

لشکرے را ہیزم دوزخ کنی در ساعتے	اے تو تنہا ہم تو شاہ لشکری ہم لشکرے
اژدہائے رمح تو خلقے بہ یک دم درکشد	وانگہے فربہ نگردد انیت معجز لاغرے
عقل با رمح تو فتوے مید ہد اکنوں کہ چوب	شاید ار ثعباں بود بے معجز پیغمبرے
خنجرت سایۂ پیغمبر است از خاصیت	زاں بہ ہر ایما چو مہ از ہم بدرد مغفرے
باچنیں اعجاز کاندر خنجر تو تعبیہ است	بر سر خصم لعیں چہ مغفرے چہ معجرے
بر زبان خنجرت روزے بطنازی برفت	کآسماں چوں من نیارد ہیچ نصرت پرورے
گفت نصرت نہ مرا بازوے شہ مے پرورد	خنجر امر ذوالفقارے را بباید حیدرے
خسروا من بندہ را در مدت ایں ہفت ماہ	گر بیسر گشتے اندر ہفت کشور یاورے
تام از لجۂ دریاے حرماں دوستدار	فی المثل بر تختہ بروے کشاں تا معبرے
ہستمے از بسکہ سر بر آستانت سودمے	چوں دگر ابنائے جنس خویش اکنوں سرورے
لیکن از بس قصد ایں ناقص عنایت روزگار	ماندہ ام در قعر دریاے عنا چوں لنگرے
روزگار ایں جنس با من بس کہ دارد قصدہا	آں چناں بیرحمتے تا مہربانے کافرے
ہم تو انستے گرم شاکر نزک زیں داشتے	تا نبودے چوں منش بارے شکایت گسترے
تا صبا از تو جہاں را ہر بہارے بید بیخ	درکنار دایۂ گردوں نہد چوں دلبرے
بید ریغت باد ملک اندر کنار خسروی	تا نیابد گردش ایام را پیدا سرے
خصم چوں پرکار سرگرداں مرا ے صنائعت	استوائے کارہائے ملک را چوں سطرے

آسمان ملک را و ایم تو بادی آفتاب
درسعودی آسماں گردت مجاور مشترے

جشن عید اندریں ہمایوں جاے	کہ جہانیست در جہان خداے

فرخ و خرم و همایون باد — بر خداوند این همایون جای
مجد دین بوالحسن که طیره کند — چرخ و خورشید را بقدر و برای
آنکه با عدل او سخن گوید — سخن کاه نلیج کاه ربای
وانکه با فر او همی فگند — سایه بر کار خویش فرّ همای
قدر او را سپهر پای سپهر — حزم او را زمانه دست گرای
پیش جاهش سر فلک در پیش — پیش حلمش دل زمین در وای
کرمش جرم بخش و عذر پذیر — قلمش فتنه بند و قلعه کشای
در هوای اصابت رایش — آفتاب سپهر ذره نمای
در کمین سیاست کینش — پشهٔ انتقام پیل ربای
رعد با ابر گفته پیش کفش — وقت این لاف نیست هرزه ملای
موج با بحر گفته پیش دلش — روز این عرض نیست ژاژ مخای
ذهن او خامه‌ایست غیب نگار — کلک او ناطقی است وحی سرای
ای بر اطراف دهر فرمان ده — وی بر ابنای عصر بار خدای
روز عزم تو آسمان قدرت — گل قهر تو آفتاب اندای
با کفت حرص را فرو رفته — هر زمانی به گنج دیگر پای
همه عالم عیال جود تو اند — وای اگر جود تو نبودی وای
بأس تو آتشی است حادثه سوز — عدل تو صیقلی است فتنه زدای
خرمی خرکه در سرای تو نیست — ایمنی را درین سپنج سرای
نیز تبدیل روز و شب نبود — گر بگوئی زمانه را که بپای

دی برجعت شود بفردا باز	گر اشارت کنی کہ باز پس آے
عقبت نیست زانکہ ہست عقیم	از نظیر تو چرخ نادرہ زاے
گر خیالت نیامدسے در خواب	کس ندیداست در جہان ہمتاے
اے صمیم دلت بخیل نکوہ	وے صریر درت دخیل نماے
نعمت آلودہ بیش نیست جہاں	دامن ہمتت بدو مالاے
دست فرسود جود نو شدہ گیر	تر و خشک جہان جاں فرساے
اے اثرہاے تو ثنا گستر	وے ہنرہاے تو جہاں آراے
گر حسودت بس است عاجز نیست	اژدہا از جواب مار افساے
چوں بود دولت تو روز افزوں	چہ زیاں از حسود کار افزاے
چاہ — آب چاہ تو روشن ست از سر	خصم را گو کہ باد مے پیماے
گرچہ در عشرت اند مشت لئیم	ور چہ در اطلس اند چند گداے
چہ بزرگی بود در آنکہ نہ پند	دیدن — ہم دریں آستانہ باری جاے
بلبلاں نیز در سماع و سرود	ہدہداں نیز در کلاہ و قباے
زیں سپس بر سپہر گردن کش	بعد ازیں با زمانہ پہلو ساے
تا ز گردش فلک نیا ساید	در نعیم جہاں ہمے آساے
مجلس عشرتت بہایا ہوے	گریۂ دشمنت بہ ہایا ہاے
طبل بدخواہ تو بزیر گلیم	وز ملامت ندیم نالہ چو ناے

ہست فرمانت بر زمانہ رواں
ہرچہ رایت بود ہمے فرماے

خرد را دوش مے گفتم کہ اے اکسیر دانائی ۔۔۔ ہمت ہمغز ہشیاری ہمت بیدیدہ بینائی

چہ گوئی در وجود آں کیست کیں شایستگی دارد ۔۔۔ کہ تو با آبروے خویش خاک پاے او سائی

کسے کاندر جہاں بے ہیچ استکمال از غیرے ۔۔۔ جہانِ کامل آمد خود باستقلال پہنائی

زباں در امتثالِ امر و نہئ او چناں والہ ۔۔۔ کہ ممکن نیست در تعجیل او کُنجِ شکیبائی

زمیں در احتمالِ بارِ حلمِ او چناں عاجز ۔۔۔ کہ صد منزل ہزیمت کرد زانسوئے توانائی

در آمد شد نگنجید دامنِ ہمت فرو رفتہ ۔۔۔ غبار ہستئ پذ رفتنِ گردونِ مینائی

چناں عالی نہاد آمد ز رفعت پایۂ قدرش ۔۔۔ کہ گردونیست بیروں از نہم گردوں خضرائی

نظامِ عالم از تائیدِ فکرِ او پدید آمد ۔۔۔ وگرنہ غوطہ دادستے جہاں را موج رسوائی

ز حسنِ یوسفِ رایش بمصر چرخ چارم در ۔۔۔ دلِ خورشید با یک خانماں دارد زلیخائی

بجذبِ ہمت او دورِ زماں را باز گرداند ۔۔۔ کند امروز بر عکسِ توالی باز فردائی

گر از حزمش قضا سدّے کشیدے بر جہاں شامل ۔۔۔ نکردے روزگار اندر حریمش عمر فرسائی

وگر بر آسماں حلمش بحشمت سایہ افگندے ۔۔۔ زماں را دست بودے بر زمیں در پاے برجائی

حریمِ حرمتش در ایمنی آں خاصیت دارد ۔۔۔ کہ از روئے تقرب گر بخاکش رخ بیاسائی

بخاکِ پاے او یعنی رداے گردِ گردوں ۔۔۔ کہ از ننگ تصرف کردنِ گردوں بر آسائی

ہوا با آب مے گوید کہ گرد موکب او شو ۔۔۔ اگر خواہی کہ چوں آتش سر اندر آسماں سائی

بہارِ دولت او آں ہواے معتدل دارد ۔۔۔ کہ گردونِ خرف را تازہ کرد ایام برنائی

بدست آرد ضمیرش را قرینش نسخۂ روشن ۔۔۔ نگر یک لحظہ در خلوت سرائے فکرتش آئی

نہ از نوحیست قلزم را شباں روزے تپ و لرزہ ۔۔۔ ز طبع اوست تا چوں میکند کانی و دریائی

زبس کز غصۂ طبعش تفکر مے کند دریا ۔۔۔ شدہ است اندر عروقِ لجۂ او مادہ سودائی

به بیند بے نظر نرگس بگوید بے زبان سوسن — اگر طبعش بیاموزد جہان را عالم آرائی
اگر نہ فضلۂ طبعش جہان را چاشنی دادے — صبا در رنگ بستان کے زدے نیرنگ زیبائی
چو نیسان گر کنار خاک پر گوہر کند شاید — چو سوسن محض آزادی نہ چون گل عین رعنائی
ز لطفش در خوے خجلت روان صاحب صافی — ز جوش در غم حیرت رسوم حاتم طائی
قضا با دست او گوید بہر ساعت نمے گفتی — کہ در بخشش نہ دینی مطلبے دارم نہ دنیائی
ولیکن در کرم واجب بود درویش بخشودن — چو کان درویش شد از تو چرا بروے نہ بخشائی
چو این اوصاف نیکو حصر کردم با خرد گفتم — بدین دعوے کہ برخیزد بدین معنی چہ فرمائی
خرد زان طیرہ شد الحق پس آنگہ گفت با من ہم — بگز مہتاب پیمائی بگل خورشید اندائی
عجب ترا اینکہ بیدانی و بیدانی کہ میدانم — پسم ہر لحظہ مے گوئی نشان و باد پیمائی
گرم باور نیداری نمایم چونکہ بنمایم — عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی
الا تا گاہ و ر گاہش بود گاہے ورا فزایش — فراغ روز و شب ہموارہ در تاریخ پیمائی
ازان کاہش نصیب دشمنان جاہ کاہش بادا — وزان افزایش او را تا قیامت زینت افزائی

بہر کارے کہ روے آورد خصمش گفت نومیدی
ترا این کار بر ناید تو با این کار بر نائی

زہے از کلکت اندر چشم دولت کحل بیداری — بعونت کردہ مدتہا جہانداران جہانداری
متحیر دولت و دنیا و اندر دیدۂ دولت — ز رائے تست بینائی ز بخت تست بیداری
جہان مہر و کینت وجہ ساز محنت و نعمت — سپہر خشم و عفوت نقش بند عشرت و خواری
بآسانی فگندی سایۂ حشمت بران پایہ — کہ نور آفتاب آنجا نہ گردد جز بدشواری
بزرگیہاست را ہوزے تصور کردہ عقل کل — نہایت را در و سر گشتہ دیدہ از وجہ بسیاری

وگر بر گوہرے سایۂ افتد ز باسِ تو … نہ بیند تا قیامت ہیچ مستے روے ہشیاری

وگر داند کہ تشریفِ قبولِ خدمتت یابد … ستاند سایہ از بس رفتنِ خصمِ تو بیزاری

تو آں صدری کہ عالم را کمال آید وجودِ تو … نگر تا خویشتن را کمتر از عالم نہ پنداری

در اوصافِ تو عاجز گشتہ ام یارب کجا یابم … کسے کاندر ثنائے تو دہد طبع مرا یاری

ز لطفت آں کردہ با جانِ غمناکم کہ در شبہا … کند با کشتہاے تشنہ بارانہاے آزاری

بہ تشریف زیادت رتبتے دادی مرا اکنوں … چو اقبالِ تو در عالم سخن گنجد ز جباری

مرا اندازۂ تمہید عذرِ آں کجا باشد … ولیکن چوں کنم لنگی ہمے پویم بہ رہواری

مرا لطفِ تو داعی بود اگر نہ کس روا دارد … کہ رخت کبریا ہرگز بہ چوناں کلبۂ آری

ز دولت را بنزدِ من مثل دانی چہ مے آرم … نزولِ مصطفٰے نزدیک بوایّوب انصاری

ہمیں میکن کہ جاویداں مددبادا و توفیقت … کہ ہرگز کس پشیمانی ندیدست از نکوکاری

سہ عادت داری اندر جملۂ اوناں پسندیدہ … یکے راوی دگر چہ راستی دیگر کم آزاری

الا تا خاک را از گوہرش خیزد گران سنگے … الا تا باد را از عنصرش زاید سبکباری

بماں چندانکہ گیتی عمر در عہدِ تو بگذارد … کہ تا دورانِ گیتی را بکامِ خویش بگذاری

روانی باد فرمانِ ترا چوں آب در گیتی … کہ چوں آتش بہ برتر بودن از گیتی سزاواری

مخالف مضطرب از نکبتے نہ از طربناکی

موافق سرخ رو از نعمتے نہ از نگونساری

ز ہے بگرفتہ از مہ تا بماہی … سپاہِ دولتِ فیروز شاہی

جہاندارے کہ خورشیدست و سایہ … یکے شاہنشہی دیگر الٰہی

خداوندے کہ جہاندار گردون … خداوندیش را تا مرغ و ماہی

(حاشیہ: نابکاری؛ تبسم)

همش بر آسمان دست اوامر | همش بر اختران حکم نواهی
جهان بر هیچکس تا مرجعش اوست | ندارد منت عالی و جاهی
اگر فیروزه در باسش گریزد | که آمر اوست گیتی را نواهی
بکلی رنگ رویش فانع آید | چو رنگ روی یاقوت از تباهی
وگر خورشید رائے او بخواهد | فرو شوید ز روی شب سیاهی
ز رویش چاه یوسف بے اثر بود | وگرنه یوسفی کردی نه چاهی
در آبادیے عالم مے توانی | که از مستی خرابی را بکاهی
نہ بے باقی بعونت عهد عالم | چنان کز عدل باشد پادشاهی
نہ پیش آید نفاذت را توقف | نه دریا بد دوامت را تباهی
جهان همت تست آنکه طوبے | کند در روضهاے او گیاهی
یکے عالم توئی آن کست بہ بیند | بہ بیند کل عالم را کماهی
وراں موقف کہ از بے جادہ گون تیغ | شود در خارهٔ ارواح کاهی
سناں خنداں بود ارواح گریاں | خرد مخطی شود ارواح ساهی
بهم آوازِ تکبیر کرده | صدائے گنبدِ گردوں مباهی
ال چوں صبح شمشیرت برآید | بدرند جامہ چوں صبح از پگاهی
کند اعدائے ملک از ننگ عصیاں | بدل گویا کجا شد بے گناهی
تن تیغ ترا از تن قبائی | سر رمح ترا از سر کلاهی
جهانے یک بدیگر مے پناهند | تو از یزداں بیزداں مے پناهی
الا تا بلبل از یک گونہ دستاں | دهد بر دعوئے بستاں گواهی

جہاں بستان و نزہت باد بلبل　　　　درو نوعے ز اسباب ملاہی

قضا را صحبت آں باد اکہ گوئی
جہاں را شیوہ آں باد اکہ خواہی

کلیاتِ خاقانی

دلِ من پیرِ تعلیم است و من طفلِ زباندانش — دمِ تسلیم سرِ عشر و سرِ زانو دبستانش
ز ہر زانو دبستانست و سر دم لوحِ تسلیمس — نہ ہر دریا صدف دارست نہ ہر نم قطرہ نیسانش
سرِ زانو دبستانست چوں کشتیِ نوحِ آں را — کہ طوفاں جوش در وادست جودی کرد دامانش
خود آنکس را کہ روزی شد دبستاں از سرِ زانو — نہ تا کعبش بود جودی و نے تا ساق طوفانش
نہ مرد ایں دبستانست ہر جنبشے در دسے — بہ ہر دم چار طوفانست در بنیادِ ارکانش
دبستاں از سرِ زانو است خاص آں شیرمردے را — کہ چوں سگ در پسِ زانو نشاند شیر مردانش
کسے کز روے سگ جانی نشیند در پسِ زانو — بزانو پیش سگساراں نشستن نیست سامانش
کسے کیں خضرِ معنی راست دامنگیر چوں موسٰے — کفِ موسٰے و آبِ خضر بینی دگر بیابانش
ہمہ تلقینش آیاتی کہ خاموشیست تاویلش — ہمہ تعلیمش اشکالی کہ نادانیست برہانش
مرا بر لوحِ خاموشی الف با تا نوشت اوّل — کہ در دو سر زبانست و ز خاموشیست دربانش
نخست از من زباں بستد کہ طفل اندر نوآموزی — چو نالیش بیزباں باید نہ چوں بربط زباندانش
چو ماندم بیزباں چوں نای جاں در من دمید از لب — کہ تا چوں نالے سوئے چشم راندم دم بفرمانش
چناں در بوتۂ تلقیں مرا بگداخت کاندر من — نہ شیطاں ماند و سواسش نہ آدم ماند عصیانش
بگوشِ من فرو گفت آنچہ گر نسخہ کنم شاید — صحیفہ صفحۂ گردوں و دودہ جرمِ کیوانش

نبشتم ابجد و تجرید و پس چون نشرهٔ طفلان
نگاریدم بسرخ و زرد ز اشک و چهره بر زانش

چو از بر کردم این ابجد که هست از نیستی جهرش
زیادم شد معمایی که هستی بود عنوانش

چو دیدم کین دبستان است کلی علم نادانی
هر انجم حفظ جزوی بود شستم تاب نسیانش

ز بهر تحصیل دانائی که سوی خود نشدم نادان
کرا استاد دانا بود چون من کرد نادانش

چو طوطی کآئینه بیند شناس خود نیفتد پی
ز خود دور خود شود حیران کند حیرت سخندانش

درین تعلیم شد عمر و هنوز ابجد همی خوانم
ندانم کی رقوم آموز خواهم شد بدیوانش

هنوزم عقل چون طفلان سر بازیچه میدارد
که این نارنج گون حقه ببازی کرد حیرانش

نظاره میکنم دیجک درین هنگامهٔ طفلان
که زین مهرهٔ آسوده است نیلی حقه گردانش

بپایان آمد این هنگامه کاینک روز آخر شد
بود هر جا که هنگامه است شب هنگام پایانش

خرد نا ایمن است از طبع ز آن حرزش کنم حیرت
چو موسی زنده در تابوت از آن دارم بزندانش

خرد بر راه طبع آید که مهد نفس موسی را
گذر بر نیل فرعون است و ناچار است زینسانش

باول نفس چون زنبور کافر داشتم لیکن
بآخر یافتم چون شاه زنبوران مسلمانش

نگه میخواست تا هر چند شود نفس از سر عادت
هر این سر جو پیدا شد بریدم سر به پنهانش

میان چار دیواری بجا کش کردم وز آن خون
سر گورش باندودم چو تلقین کردم ایمانش

که گور کشتگان باشد بخون اندوده بیرون سو
ولیکن اندرون باشد بمشک آلوده رضوانش

نترسم زانکه نباش طبیعت گور بشکافد
که مهتاب شریعت را بشب کردم نگهبانش

ز گور نفس اگر بر رست خار الحمد لله گو
برون سو خار دیدستی درون سو بین گلستانش

مرا همت چو خورشید است شاهنشاه زند استاد
که چترش زیر الست و سر عیسی است پیر انش

بلی خود همت درویش چون خورشید می باید
که سایانش همه شاهیست او فارغ ز سایانش

سلیمانیست این همت بملکِ خاص درویشی ‏ که کوس ربِّ هَب لِی میزنند از پیش ایوانش

دو بت بینی جهان و جان فتاده در لگدکوبش ‏ دو سگ یابی نیاز و آز بسته پیش دربانش

نه چون خضر سکندر دل هوا تخت و خرد تاجش ‏ نهی هست عاقل جان بقا نزل و رضا خوانش

دو خازن فکر و الهامش دو حارس شرع و توفیقش ‏ دو ذمی نفس و آمالش دو رسمی چرخ و کیوانش

نه چون جیپال هند از جود تختے کرده طاغوتش ‏ نه چون خاقان چیں از ظلم تاجے کرده طغیانش

زبهرِ مطبخ تسلیم هیمه تخت جیپانش ‏ برائے مرکبِ اخلاص نعل از تاج خاقانش

چو در میدان آزادی سواری آرزو کردی ‏ سرِ آمال بودی گوئی و پائی عقل چوگانش

دلم قصرِ مشبک داشت همچون خانِ زنبوران ‏ بروں ساده در و بام و دروں نعمت فراوانش

نه خانِ عنکبوت آسا سراپرده زده بیروں ‏ دروں ویرانه و برخوان مگس بینند بریانش

نه چوں ماهی دروں سو صفر بیروں از درم گنجش ‏ که بیروں چوں صدف عور و دروں سو از گهر کانش

برفتم پیش شاهنشاه همت تا زمیں بوسم ‏ بشارت کرد دولت کای بالا خوان و بنشانش

هوا میخواست تا در صفِ بالا همسری جوید ‏ گرفتم دستِ او افگندم بصفِ پایماچانش

بخوان سلوتم بنشاند خود حاجت نبود آنجا ‏ که اشکم خوں نمک بود و رخِ زریں نمکدانش

بنشتم دوست کاسے داد و جامِ خاص خرسندی ‏ که خاک جرعه چیں شد خضر جرعهٔ آب حیوانش

کسے کیں نزل و منزل دید ممکن نیست تحویلش ‏ کسے کیں نقل و مجلس یافت حاجت نیست نقلانش

مرا چوں دعوتِ عیسیٰ است عیدی هر زماں در دل ‏ دلم قربان عید فقر و گنج گاو قربانش

مرا دل گفت گنج فقر داری در جهاں منگر ‏ نعیم مصر دیده کس چه باید قحط امعانش

بن داماں شبستاں کن بشرط آنکه هر روزے ‏ بساطے سازی از رخسار و جاروبی ز مژگانش

چو بر بندد اسپ عمرت را عوانانِ فلک سخره ‏ چه جوئی زیں علفخانه که قحط افتاد در خانش

نیابی جو جنوری را که دوران سخت بنگاهش | نه بینی نان تنوری را که طوفان کرد ویرانش
بدیدی جو بجو گیتی ندارد جو درین خرمن | مخر چون ترک جو گفتی بیک جو نان دهقانش
چو صرع آمیخت با عقلے نه سر ماند نه دستارش | خود | چو ورث افتاد در بارش نه خر ماند نه پالانش
فلک هم تنگ چشمی دان که بر خوان فنع مهمان را | ز روز و شب دو سگ بست است خوان سالار دورانش
نترسی زین سبک ابلق که در رنده است پیش از تو | بسے شیران دندان خاے پی کرد ست دندانش
بچرخ گنده ناگون بر دو نان بینی و یک خوشه | که یک دیگ تر آکشنیز تا یزران دو تا نانش
برین نان ریزه ها منگر که شب دارد برین سفره | کا ز دریوزهٔ بیسے است خشکاری در انبانش
نماز مرده کن بر حرص لیکن چون وضو سازی | که بے آبی ست عالم را و در حیض اند بستانش
دگر گویم تیمم کن بخاکے چون کنی کاینجا | بخون کشتگاں آلوده شد خاک بیابانش
نهادِ تن پرستاں را گلِ خندان گلخن داں | درون سو خبث ناپاکی برون سو رو مرجانش
سگان آز را عید است چون میر تو خوان سازد | تو شیر روزه میدار و مبین در سبع الوانش
نعیم پاک بستان چو گرد آلوده بسپارد | نه شیرم از آبدست آید نه ننگ از آبدستانش
دریغا کاش دانستی که در گلخن چه افزاید | ز چندین خوردن خون زران و خون حیوانش
بگو با میر کاندر پوست سگ داری و جیفه هم | سگ از بیرون در گرد و تو هم کاسه مگردانش
کشف در پوست میرد لیک افعی پوست بگذارد | تو کم ز افعی نهٔ در پوست چون ماندی بجا مانش
سلیمانی مکن دعوے نخست این دیو انسی را | بکش در بند کن یا کار فرما یا برون رانش
چو جانِ کار فرمایت بباغِ قدس خواهد شد | حواس کار کن در حبس تن مگذار و برهانش
که خوش نبود ز شاهنشه ز غربت وا ملک آید | بمانده خاصگان در بند او فارغ در ایوانش
سفر بیروں ازین عالم کن و بالائے آں عالم | که دل زین هر دو مستغنی است برتر زین آن ایوانش

دو عالم چیست دو کفه ست میزان مشیت را — ازین دو کفه بیرون است هر کو هست دونانش
زنے باشد نه مردے کز دو عالم خانه سازد — که ناهید است و نه کیوان که باشد خانه میزانش
ز خاکِ پائے مردان کن چو تختِ حاسبان تاجت — و گر تاج زرت بخشند سر اندر دزد و مستانش
نه درویش است هر کش تاج سلطانی کند شعبه — که درویش آنکه درویشی و سلطانی ست یکسانش
و گر صف خاص تر بینی در درویش سلطان دل — که خاکِ پائے درویشی نماید تاجِ سلطانش
نه خود سلطان درویشان خاص است احمدِ مرسل — که از نون و قلم طغرا است بر منشور فرقانش
چو درویشی بدرویشان نظر کن که قرص خور — بعریانان دهد رفعت و خود بیند عریانش
سخا هنگام درویشی فزودن تر کن که شاخِ رز — چو درویش خزان گردد پدید آید زر افشانش
سخا بهرِ جزا کردن ربا خواریست در همت — که یک بدهی و آنگه ده جزا خواهی ز یزدانش
ز بد گر نیکوی ناید تو عذرش زآفرینش نه — که عذر و دست ار نیست چون نحل از عسل شانش
اگرچه نحل وقتے نوش آرد نیش هم دارد — توان هنگام کاو [illegible] آمد حی در شانش
مبادا گر توانی دست ازین آلایشِ دنیا — که دنیا [illegible] است تا او دست [illegible]
همه کس عاشقِ دنیا و ما فارغ ز عشق ایرا — که هم معشوق سنگ دل هست بر عشاق سنگ جانش
بدین اقبال یک هفته که بفزاید مشو غره — که خود ماه دو هفته ست آنکه افزونش نقصانش
بچالاکئے ببدا انجیر منگر در مه نیسان — بیاں افتادگی بنگر که بینی ماه آبانش
ز چرخ اقبال بے ادبار خواهی او ندارد هم — که اقبالِ مه نو هست با ادبار سرطانش
بقائے نیست هیچ اقبال را چند آزمودستی — خود اینک لابقا مقلوب اقبال است برخوانش
بترس از تیر بارانِ ضعیفان در کمینِ شب — که هر گز ضعف نالان تر قوی تر زخم پیکانش
حذر کن زآه مظلومے که بیدار است خون بارا — تو شب خفته به بالینے که سیل آید ز بارانش

زتعجیل قضاے بد پناہے ساز کاندر پئے
بخاک افگندۂ داری کہ لرزد عرش زافغانش

چو بیژن داری اندر چہ مخسپ افراسیاب آسا
کہ رستم در کمین است و نہنگے زیر خفتانش

تو ہمچوں کرم قز مستی و خفتہ و آتش و آزردے
چو کرمے کاں بشب تابد بہ بیں بیدار و نالانش

سگی کردی کنوں العفو میگو کز پشیمانی
کہ سگ ہم عفو میگوید مگر دل شد پشیمانش

اگر پیری کہ مردن چرا بینند خندانت
کہ طفل اینک کہ میزاید ہمے بینند گریانش

ترا از گوسپندی خرچ دنیاے نہد دنبہ
تو برگاؤ زمیں ہر دہ اساس قصر و بنیانش

رقمہاے کہ اندر خرقہ عمر موزاست از بخیہ نت
رموز لوح محفوظ است اگر خوانی بایقانش

زمیں دایہ است تو طفلی تو شیرش خوردہ او خو
ہمہ خون تو زاں شیرے کہ خوردستی ز پستانش

مخور بادہ کہ آں خون است کز شخص جوانمرد ا
زمیں خوردست بیرل دادہ از خاک رزستانش

زمیں از شخص جباراں چو نفس ظالم رعنا
دروں سو ہست گورستاں بروں سو ہست بستانش

خراساں گر حرم بودے ہمیں کعبہ تک شاہنش
سمرقند از فلک بودی ہمیں اختر قدر خانش

قدرخاں ہر دو چوں وقتے نموید خود سمرقندش
ملک شد رفت چوں روزے نگرید خود خراسانش

ملک شد آب و آتش بود رفت آں آب مرد آتش
کنوں خاکستر و خاکیست ماندہ در صفاہانش

نہ بر سنجر شبیخوں برد اول گورخاں آخر
شبیخوں زد اجل تا گورخانہ شد شبستانش

زہے دولت کز ایماں ہدایت یافت خاقانی
کنوں صد فلسفی فلسی نیرزد پیش ایمانش

تو ای خاقانیا طفلے کہ استاد تو دیں بہتر
چہ جاے زند و پا ہست باز رتشت تیرانش

ہدایت ز اہل دیں آموز و قول فلسفی مشنو
کہ طوطی کاں زہند آید نجوید کس ز خرزانش

فرائض و ز روسنت جو اصول آموز و مذہب دل
مجسطی چیست و اشکالش اقلیدس کیست اقرانش

نمازت را نمازی کن بہفت آب نیاز ازلی
نمازی کاینچنیں بود جنب خوانند اخوانش

نمازی نیست گرچه هفت دریا اندروں دارد
کسے کاندر پرستش هست هفت اندام کسلانش

فقیهے به ز افلاطوں که انگش چشم در دید
یکے کحال کابل به ز صد عطار کرمانش

نمازی کز سه علم آرد فلاطوں پیره زن بینی
که یکدم چار رکعت کرد حاصل شد دو جنوانش

دو کون امروز دکانیست کحال شریعت را
که خود کحل الجواهر یافتند ابصار و اعوانش

به بند از کحل دیں خواهی کمر چوں دسته هاون
به پیش آنکه ارواحند هاون کوب دکانش

همه گیتی ست بانگ هاون اما نشنود خواجه
که سیماب ضلالت ریخت اندر گوش خذلانش

فلک هم هاون کحلی ست کرده سرنگوں گوئی
که منع کحل سائی رانگوں کردند زیں سانش

قصاید عرفی

در مدح میر ابوالفتح

چهره پرداز جهان رخت کشد چون بحمل | شب شود نیم رخ و روز شود مستقبل
چشم شب تنگ شود دائره مردمکش | دیدهٔ روز بتدریج برآید احول
مردم دیدهٔ آں ژاله دگر با بصفت | بیضهٔ دیدهٔ این روغن دنیا بمثل دنبا
خون سودائے شب آید و فاسد گردد | لاجرم نشترِ روزش بگشاید اکحل
روز چوں کرم بریشم همه بر خویش تند | هر چه شب دو کند از معده چو زنبور عسل
بعد ازیں ترجمهٔ روز شود صاحبِ گل | بعد ازیں شب به نگیں ثبت کند عبد اقل
وقت آنست کنوں کز اثرِ عیش و نشاط | مے نگنجد بصراحی و صراحی به بغل
جامِ یاقوت و مے لعل بهم پالاید | اثر نامیه چوں لاله و داغش بمثل
نامیه چوں چمن سبزه دهد اتمامش | ناقص ار کارگه آرند بباغ از مخمل
عرق از شبنم گل داغ شود بر رخِ حور | اخگر از فیض هوا سبزه شود در منقل
چمن آید به چمن بهرِ تماشائے جمال | بلبل آید برِ بلبل بتمنائے غزل
گهر از فیضِ هوا طبع جواهر وارد | خصمت از سودهٔ الماس کند در مکحل
بسکه هر خار گلے کرده عجب نیست اگر | یاسمین بشگفد از نشترِ زنبور عسل
پیش باغ و چمن دهر کنوں گر رضوان | نسخهٔ خلد بریں باز کشاید بمثل

صورتِ خلد ازین باغ مفصل یابد	سیرت این چمن از خلد به بیند مجمل
حور گیسو همه یکسان بسته درآید به چمن	تا لبالب کند از سنبل و گل جیب و بغل
بسکه از سنبل و گل یافت صفا نزهت	گر نه پی بوسه و لب را بهم آرد جدول
شاید از عذر پرستار پذیرند بحشر	بسکه بر دشت صفا صورت غمهای دل
انبساطیست درین فصل که پیکار زنش عقل	شاید ار باز شود عقدهٔ مالا ینحل
لیلی از گوشهٔ محمل بنمودست جمال	یا بود لاله که سر بر زده از گوشهٔ تل
حاسد آزار شوم زین غزل تازه که باز	موسم شادی بلبل شود و اندوه جعل
ای شب هجر تو در دیدهٔ خورشید سبل	چشم روح القدس از شوق جمالت احول
قطره برهم نزدم دوش که در بیت حزن	تا صباحم دیدِ دل کوفتهٔ تمنائے اجل
از دل و دامن آلوده در یاس زمن	و حلهٔ عفو باینها نشود مستعمل
بعذاب ابدی دل نگذارد هم دوست	این نه موییست کز آتش بکند ترک عسل
لذتِ تلخی درد تو اگر شرح دهم	نوشدارو لقب ستم بسلام حنظل
چند ازین آتش پوشش برانگیزی دود	ای بجوشش چو سپهر آئینهٔ حسنِ تو شل
آستینی ز وفا بر قطره ام کش تا چند	پوشم این چشم تر از حدس خداوندِ اجل
مهر ابو الفتح که در سینهٔ دولت مهرش	آفتابیست که تحویل ندارد ز حمل
روی در روی رود سایهٔ او با خورشید	چشم بر چشم کند پایهٔ او جنب زحل
لب او خنده اگر چشم جهان گرینده	دستِ او جنبد اگر دستِ قضا گردد شل
با هواداری لطفش ز سر سبز ربیع	بهمن و دی نه بر آیند کلاهِ مخمل
بسکه رم دار نیابد زرِ خالص بیرون	گر ضمیرش زر خورشید درآرد بعمل

غنجش اندر کفِ عدل بخو بستہ بود		راز دارِ عدم و مصلحت اندیشِ اجل
در مقامے کہ کند روے کنایت بعدو		ضربِ شمشیر ندارد اثرِ ضرب مثل
آسماں گفت ندانم کہ چہ اول از چہ بکرد		صورتش پیشتر از صورتِ عالم بجل
زانکہ چوں روز ازادنش جہاں سر بر زد		صبحدم دولتِ او زاد و شبانگاہِ ازل
زیں سخن جوہرِ فعّال بر آشفت و بگفت	ق	کاے تنک بہرہ ز فہمِ رصدِ علم و عمل
ہم آں بود ز خاصیّتِ بقاے او		کہ ہیولیٰ نہ پذیرد صورِ مستقبل
اے تجلّیِ وجودِ تو جہانگیر بقا		وے تمنّاے حسودِ تو عناں گیرِ اجل
صفوتِ ذہنِ تو صرافِ مطالب چو دلیل		جودتِ لفظِ تو کشّافِ دقایق چو مثل
فلکِ عدلِ تو ہر دم بجہاں آرائی		آفتابِ دگر از حوت در آرد بحمل
تا گرفتہ ز سخاے تو جواہر دارد		جودِ حاتم شدہ در دیدۂ امید سبل
بہر پاتابۂ خدامِ تو چوں رفت بچرخ		گر نبود اطلسِ افلاک چنیں مستعمل
چوں دماغِ فلک از ہیبتِ تو مختل گردد		عیسیٰ از مہر نشاید کہ کند دفعِ خلل
گر جعل در دسر از رایحۂ گل یابد		بلبل از بہرِ دوایش بساید صندل
جملہ ہم سنگ گہرہاے دل و طبعِ منست	ق	ایں جواہر کہ فشاند کفِ جودت بامل
فاش گویم نکنم شرم ہمانست کہ کرد		اشتیاقِ کفِ تو صورتِ تو عینِ بدل
لوحش اللہ ز شبگیرِ سمندِ تو کہ ہست	ق	دودمانِ کسل از شوخیِ او مستاصل
آں سبک سیر کہ چوں گرم عنانش سازی		از ازل سوے ابد و ز ابد آید بازل
قطرہا کش دمِ رفتن چکد از پیشانی		شبنم آساش نشیند گہِ رجعت بکفل
گر بخورشید دہد سرعتِ او در یک دم		آید از ثور بہ ترتیبِ منازل بحمل

سکنات قدم از شوخئ او نا معلوم　　حرکات فلک از سرعت او مستعجل

گر سر خصم تو بندند بہ پالیش گہ نزع　　تا قیامت بگلویش نرسد چنگِ اجل

در عناں گردش او تا کرۂ نار و ہوا　　طے شود دائرہ بر دائرہ مانندِ بصل

داورا داوریت ہست اشارت فرما　　تا بسایند فلک از بہر صداعِ سخن صندل

داد یک شہر ز عرفی بستاں کیں مغرور　　کبر و نازش باندازۂ قدرت و محل

پر غروریست کہ تا من دم مدحت نزدم　　ایں گماں داشت کہ در دانش نبازد دول

بزدم

نیم تحسین مکن ار گوید صد بیت بلند　　کہ دماغش شدہ از حسنِ طبیعت مختل

ہر سر موئیش اگر باز شگافی بخرد　　سومناتیست کہ پیچیدہ درو لات و ہبل

بہرِ اصل و نسب خویش نویسد بیروں　　ہر چہ خوانند نسب نامۂ اربابِ دول

گوہر آبائے رموز است نہ دریا و نہ کان　　حکمت آموز عقول ست نہ علم و نہ عمل

دعوے ہمت او از شرم خساں در خلوت　　بشکند رنگش اگر جامہ نباشد مخمل

گر بہ بازیچہ نہد در کف اندیشہ عناں　　مے نہد غاشیہ بر دوش جریر و اخطل

چہ بلا عیب تراشم کہ حسد کم بادا　　مشنو عیب زر دہ دہی از سیم دغل

کہ چو او بود و کنوں ہست و دگر خواہد بود　　اینک آں ماضی و حال اینک و ایں مستقبل

ہر کہ با او چو عطارد نبود مرد مصاف　　صلح و تحسین خوش آمد نہ تہور نہ جدل

آنچہ ابیات بلند است کہ از طبعش زاد　　انتخابیست ز دیوان سخن بخش ازل

آنچہ ذرات معانیست کہ بر وے خورشید　　ہمہ خورشید شود گر بشناسد محل

دارد از عزتِ اصل گہر و لذت شعر　　پائے در تہمت شعرے دست در آغوش زحل

عزت او نہ تہیدیست کہ حشرش باشد　　ورنہ بگریستمے از ستم مدح و غزل

اگر اونا مزد ننگ شد از لذت شعر
شعر از عزت او نیک بر آید ز ذلل

شعر از و نیک و گر بد تو زبانش دانی
شرح ایں با تو غلط جز تو بعالم عمل

للہ الحمد کہ تا قدر تو نشناخت نبود
جوہر بندگیش چوں ہنرش مستعمل

ایکہ در عہد تو عہد جم و کے گر بودے
ہمہ بر خویش فشاندے گہر مدح و غزل

شکر طالع کند و چوں نبود شکر گزار
آں یک اندیش کہ چشمش نتوافتاد اول

صلہ بنیہ پر دو ایں حسن طلب نشماری
خود تو دانی کہ چہا کردہ باسید و امل

او کہ پروانہ قدر ست نسوزد زیں نار
او کہ عمامہ عرش است نیفتد بوحل

صلہ بر ہان گداے و ستانش گر بست
پژدہ گسترت ایں آیہ مبادا منزل

آنچہ دادی و دہی گرچہ بمعنی صلہ است
صلۂ دوستیش باد نہ مدح و نہ غزل

قصۂ مہر و وفا با تو نیارم گفتن
کیں حکایت چو نہایت نپذیرد اول

گویم از ناصیہ اش ہر چہ نوشتست بجواب
ایں نگویم کہ مفصل بشنو یا مجمل

در بشارت گہ چند طمع داشت قضا
زاں باخلاص تو بشکست نخیع ورش اول

عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعر است
گوشہ چشم نبود نکہ تنگ ست محل

مدح صاحب و حرف خوش و ایں طول کلام
ہیچ شہرم آیدت از نکتہ فاقل و دل

بدعا رو کہ اجابت نظرش بر لب تست
گرچہ محتاج دعا نامدہ مسعود ازل

تا ز تحویل حمل خاک زبرجد گردد
تا زبول از عمل نامیہ ماند مہمل

کشتۂ مزرع بخت تو پدیدار نمود
تا بحدیکہ چرندش بمیان جدی حمل

بعدم خصم رواں خستہ چو در توبہ گناہ
تو بروں تاختہ از علم چو از علم عمل

اکبرنامہ جلد سوم

قصیدہ فیضی فیاضی در مدحت اکبر بادشاه و ستایش کشمیر

هزار قافلهٔ شوق می‌کشد شبگیر
که بار عیش گشاید بعرصهٔ کشمیر

تبارک الله ازان عرصه که دیدن او
ورق نگار خیال است و نقشبند ضمیر

هوای او متنوع چو فکرت نقاش
زمین او متلوّن چو صفحهٔ تصویر

بطرزهای گزین کارخانهٔ ابداع
بنقشهای عجب کارنامهٔ تقدیر

غبار او بتوان خواند چشم را دارو
گیاه او بتوان گفت روح را اکسیر

بتن موافقت آب او چو بادهٔ گل
بجان مناسبت باد او چو شکر و شیر

به پیش فیض نسیمش دم مسیح سموم
به نزد آب روانش زلال خضر غدیر

گروه میکدهٔ عشق خانقاه ورع
بدل بنعرهٔ مستانه صیحهٔ تذکیر

غریو کوس ز جوش و خروش بی ایما
صدای آب ز آواز ارغنون تعبیر

ز هوش میبرد الله اکبر این چه صداست
فداش نعرهٔ تهلیل و غلغل تکبیر

فصول او متشابه ز اعتدال هوا — بهم یکی شده دی اردیبهشت و بهمن و تیر

زمین صندلیش نم ز برف کافوری — بیاد داده ز آمیزش گلاب و عبیر

نسیم او ز سر آب تیز میگذرد — که باد را نتوان داشت پای در زنجیر

ز سر جوان شود از یک نسیم صبحدمش — کنند قسمت بر جزو جزو عالم پیر

درو بجای گیاه زعفران همی روید — که آب و خاک طرب را چنین بود تاثیر

بهر طرف روی از بحر فیض مالامال — هزار چشمهٔ جوشنده چون لب تحریر

ز اعتدال هوایش شگفت نیست شگفت — که سر زند همه عناب از نهال زریر

بحیر فهم که چه آثار قدرت ازلیست — بهر نظاره بناز و نظر به صنع قدیر

درین دیار مغنی ترانه ساز مکن — بس است از لب مرغان نغمه سنج صفیر

شراب خورده حریفان بجای آب ورد — که تشنگان هوس را همین بود تدبیر

خراب آن مے عیش که هست همچون عشق — بعقل درنگ تنازد بصبر در زد و گیر

بعینه زر محلول آمدست بی نظیر — اگر از و فگنی قطرهٔ بچشمهٔ قیر

کند مشاهده نصف النهار جرم سها — شعاع جوهر او گر فتد بچشم ضریر

اگر دماغ لطافت شنو گلاب طلب — کنند از لطف این باده برگ گل تقطیر

خروج کرده عنب در چمن ستاره شده — کشش از میان فواکه گرفته اند امیر

شمیم سیب دهد مغز روح را ترطیب — نسیم به فگند طبع ذوق در تعطیر

بسنده نیست اگر یکدلش چو من در عشق — که با هزار دل آمد درین چمن زنجیر

بجز مغز فهم در شمار میوه و گل — که هست بر قد معنی لباس حرف قصیر

بجلوه‌های فریب آهوان شکنش — کشیده شیر دلان ابلم عشق اسیر

ز بس مست کند نکہت ریاحینش	کنند دست حمائل بگردون نخچیر
زمین او چو دل بیغمان طرب خیز است	سپہر کردہ نگر خاک او بیادہ خمیر
زمانہ تا بسر پاے سپہر بار برد	فگندہ لالہ و گل را بجاے فرش حریر
ببین نگر بدیدہ ایزد یگانہ اکبر شاہ	خدیو غیب سپہ پادشاہ عقل وزیر
نہ چرخ را بتکاپوے خدمتش آمال	نہ بخت را بسر انجام دولتش تقصیر
نمودہ ہمچو صفات خداے عز و جل	مصون مکارم و اتش ز وصمت تغییر
نوشتہ اند در الواح آسمان نامش	چو اسم اعظم در لوح لوحۂ تکبیر
چنانچہ واجب بر ہر وجود کل بود عالم	بود اجازۂ او بر تقدیر و بر تطہیر
نظام کل بکفت ہمتش چو داد قضا	بلطف و قہر شدہ آفاق را بشیر و نذیر
بدفتر کرمش جمع نہ سپہر قلیل	بمخزن نظرش نقد ہفت گنج حقیر
دران زمین کہ بدولت فشاندہ گنج زلال	نوشتہ عامل جودش برات زر توفیر
ز موج بحر رخ دریاے جیش نمودہ است	کہ دست ہمت او زد طپانچہ تشویر
چو او دست کوہ گہر بخشش گر بیک نگاہ	چو او دست زندہ بیاد بدگو حسود بمیر
چنانچہ عقل کل آمد نخست سطر وجود	کتاب فضل بنامش خرد کند تحریر
بدور صیرفی عقل است معیارش	شناند قلب زر در دکانچہ تزویر
دگر صلاے ہدایت دہند عالم را	کہ عقل در لمعان است و فیض در تکثیر
رسیدہ وقت کہ دیگر ز ہفت اقلیمش	نوید فتح رسانند بسائی بشیر
دیار دلکش کشمیر را مسخر کرد	بدان صفت کہ سلیمان پری کند تسخیر
چو داد اندیشہ اش آن ملک خدمت تا گرد	دران زمین سعادت بسجدۂ شکر بہ پیر

غرض ز سیر و سلوکش همیں که از نظر	خرابهٔ دل درویش را کند تعمیر
چو کارها همه در وقت خویشتن کرد است	محال اگر سر موئے دراں رود تاخیر
بساعتے که بود زبدهٔ زمانِ شرف	بساعتے که بود تحفهٔ قران کبیر
چو مشتری بسعادت چو زهره عشق سگال	که ماه در شرف و آفتاب در تنویر
ز عیش در رهِ آں عرصه شد موکب عزم	که شوق را بتماشائے او نبود گزیر
زهے چو طالع عاشق همه نشیب و فراز	زهے چو فکرت عاقل همه مدار و مشیر
ز تار پیچ رهش رم کند نظر که درست	هزار کوه و همه چوں فلک بصد تزویر
بداں صفت که دل من ز سنگدلاں	ز سنگ او بخطر شیشهٔ سپهر اسیر
اگر نه ایں همه افتاد کوهے بود	زمیں ز پائے نرفتن عسیر بود عسیر
بحکم خسرو والا ز تیشه کوه کناں	هزار جوئے رواں کرد صاف تر از شیر
چناں بکوه کمر تاره راه تراشیدند	که بهر موکب شاهی سزد و ثمر و ضمیر
بچشم چشمه نظر کن سبیل سبیل ببیں	نگر گرانی او کرده کوه را تعصیر
زمیں عرصهٔ کشمیر ز آسماں گذراند	بفرّ دولت تقبیل پایهائے سریر
شدند نور پذیرا ز خرمش وضیع و شریف	شدند فیض رساں از کفش کبیر و صغیر
دراں فضائے فرح بنده مجلس آراست	که آں محسن مجسم نظر کند تفسیر
دلِ نظارگیاں مست بوئے لاله و گل	دماغ مجلسیاں تازه از نبید و عبیر
هوس پیاله طلب در ترنم نے و نوش	نشاط دایره در کف نغمهٔ بم و زیر
صبا بمروحهٔ برگ در پئے تنسیم	شمال مجمرهٔ گل بدست در تبخیر
بغمزه و نگه افتاد کار اهل نظر	اگرچه بزم طرب نیست جائے غمزه و تیر

دمیده دم بدم افسون بیخودی در دل
منشیان لطافت سرا بهر تحریر

ز بسکه ریخت بداماں آرزو نقد مراد
بر آستان ہوس آرزو نماند فقیر

بژند پوش شدند اوفتادگان نیاز
که سرنوشت ازل ذشستند نقش حصیر

ثنا طرازی ایں بزم در نگنجد
بنظم شاعر معنی نگار و نثر دبیر

بسال سی[۳۴] و چهارم اواسط خرداد
ز ابتدائے جلوس خدیو عالمگیر

ز نهصد و نود و هفت بود ماه رجب
که گشت کوکب اقبال او برج منیر

چو کارخانهٔ تقدیر شد بفرمانت
بهفت کشور فرمان بران شهی تو قدیر

شمائلے که خداوند در تو تعبیه کرد
خرد نیافت در آئینهٔ خیال نظیر

بظاهر ار شمرم دهر را تو صاحب شاه
بباطن ار نگرم خلق را تو مرشد پیر

ترا سه گوهر یکتاست گوشوارهٔ بخت
جلائے آئینهٔ چشم ناقدان بصیر

ازاں سه گوهر قدسی یکے[۱] سپهر کمال
دوم محیط[۲] سعادت سوم سحاب[۳] مطیر

بکرمت همه آفاق را امداد و معاذ
بفضل و مرحمت تست هست فضل ظهیر

بمعدلت همه آفاق برگزیده ترا
که کس بایں همه دولت نبود جز تو جدیر

بجنبش بزم فروز و بجنبش رزم بساز
بشوق رخش بتاز و به تیغ ملک بگیر

قسم بقبضهٔ قدر کمان قدرت حق
که با تو نیست کس از روزگار در تکبیر

بصورت ارچه مشابه بود نی قلمت
ز غنچهٔ گل صد برگ تا بعقدهٔ سیر

رخ سخن چه نگارم که قدر عالی تست
بروں ز حیطهٔ فهم و احاطهٔ تقدیر

سخن شناس منِ فیضیم ثنا گویت
که بر بیاض سخن مدحتت کنم تحریر

چو در نگارش معنی قلم بجنبانم
هزار رقص کند آسماں ببانگ صریر

اگرچه هندنژادم ولے باقبالت	مرا ز دانش یونانیان ولیست خبیر
بچشم عقل نظر کرده ام سواد سواد	بدشت فکر نوردیده ام سفیر سفیر
باتفاق عطارد ز فرق خود بر جبیں	نهاده بر سر عقلم عمامهٔ توفیر
مبین زبان خموشم که از سرادق شوق	دلم رسانده بنه پردهٔ سپهر تفیر
جواهر سخنم بر جمازه میگردد	که میر قافله نتوان شدن بجنس یسیر
عزیز ساخت مرا کبریائی لطف ترا	فلک نیارد و بیدن بدیدن تحقیر
دگر سخن بدعاے تو ختم خواهم کرد	چنانچه نظم شود منتظم بحرف اخیر
همیشه تا که بود سال را دوازده ماه	که در دوازده برج آید آفتاب منیر
دوازده صفتت خواهم ارچه میدانم	کز این دوازده اوصاف تست عشر عشیر
جهان[1] مسخر و طالع[2] سفید و عمر[3] دراز	فلک[4] مشاور و دولت[5] جلیس و بخت[6] مشیر

خزینه[7] وافر و لشکر[8] فزون و ملک[9] آباد
قضا[10] مطیع و قدر[11] یاور و خدا[12] نصیر

وقائع نعمت خان عالی

قصیدہ شہر آشوب

دریں ملک خراب امروز کس را نیست سامانے
چو گنج افتادہ اند اہلِ ہنر در کنج ویرانے

بسر حدے رسیدہ خلق را افراط ناداری
کہ معنی ہم ندارد ایں زماں حرفِ سخندانے

سپاہے ہم بمیدانِ قناعت میکند جولاں
ز شمشیر و سپر دارد دمِ آبے لبِ نانے

طبیب از علم طب دریاد میدارد ہمیں معنی
نباشد خوبتر از شربتِ دینار درمانے

منجم را نشد غیر از فلاکت از فلک حاصل
ز ضعفِ جوع بیند قرصِ مہ را گردۂ نانے

ز بس عطار مشتاق است قوتِ لایموتے را
بچشمش آش و ناں آید چو بنوبید آشنائے

ز فکرِ مفلسی رمّال از بس ریش خود کندہ
نمودہ با درستی لحیہ اش را شکل لحیانے

نباشد آں قدر سرمایہ ہم جرّاحِ مسکیں را
کہ بر زخمِ دلِ خود سرنگوں سازد نمکدانے

چو طفلِ نے سوار از بہر روزی میدود کاتب
ز کلکِ خود کمیتی دارد و از صفحہ میدانے

محاسب سال را بنوشت ماہ روزہ در دفتر
برائے آنکہ معلومش نشد شوال و شعبانے

ز حیرت گفت قاری من کلو میخواندہ ام یارب
نخواندم ہیچگہ لا تاکلوا در ہیچ قرآنے

شدہ خیاط ہمچوں سوزنے لاز تنگ چشمیہا
ہمیشہ چشم دارد دامنش بر جیبِ احسانے

شود صباغ از رنگے برنگے ہر دم از خجلت | کہ نعمتہائے الواں رفت و شد تا جیب بیگانے
نماندہ پیش شماعی بجائے رشتۂ شمعے | نگر از عشق بازاں دام گیر رشتۂ جانے
ندارد باغباں مشت زری چوں غنچہ و لنگست | برنگ گل ازیں غم چاک زد ہر دم گریبانے
رسد تا جاں سپاری کار تنبولی ز بے برگی | برائے سرخی لب شود ندارد بیڑۂ پانے
تنور آسا بخاکستر نشستہ نانوا زیں غم | کہ از افتادن ناں بر سرش افتاد تاوانے
دریں لشکر بنانم یار و ہم باخویش مے سنجد | نماندہ در دکاں بقال را جز سنگ میزانے
نہ نقدی ہست نے جنسے و نے دلال بازاری | برائے خود فروشی وا کند ہر روز دکانے
در دگر آرہ را در خانۂ خود راند از خست | مگر ہر ریزۂ خوانش نمودہ تیز دندانے
چہ کوبد آہن سرد از برائے رزق آہنگر | کہ غیر از سخت جانی چوں ندارد ہیچ سندانے
بروئے درہم کو اچنیں زد سکۂ صرافی | کہ ایں نقد روا نیست چوں جاں جنس ارزانے
نہ بیند روئے زر حجام گر آئینہ بفروشد | کہ یک خود لباسش نیست غیر از چشم حیرانے
وے برداشت حجامے ز دست کیسۂ خالی | بسنگ پا زدہ گفتا کجا آرم چنیں جانے
غم روزی و حلاج آتش است پنبہ مے گوید | بایں نسبت بود بردار رفتن کار آسانے
ز خامی مے پزد سودا چو باورچی نمے یابد | برنج و روغن و سیر و پیاز و مرغ حلوانے
بگفتا کاغذی کو کاغذے رنگین و پرکار | کہ پندارم کہ باج سرخ و از خشخاش افشانے
گدا در کشتی کشکول آبے ہم نمے یابد | ولے در ریختن ہا آبروئیش کرد طوفانے
ز گھڑیالی بیچے پرسید از روزش چہ ماند آیا | بگفتا حوال اگر اینست بہیدہ ساعتے آنے
صدائے ماتمی از خانۂ برخاست پرسیدم | چہ شد گفتند دریں خانہ وارد گشتہ مہمانے
بجائے غلغل شادی شنیدم گفت ہمسایہ | کہ شخصے دید شب در واقعہ جو آرد انبانے

یکے گفتہ خداوندا بحق نوح پیغمبر
برائے قلعۂ گلکندہ کن ایجاد طوفانے

یکے گفت اے سبب سازِ کریم از عزت یوسف
بمن بنمائی خویش در خواب امشب گنج پنہانے

یکے میگفت اے رحمان بحق موسئ عمران
بیار از آسماں سر سنگبیں با مرغ بریانے

یکے گفت اے خداوند کریم از حرمت عیسےٰ
برائے ما فرست امروز ہمچوں مائدہ خوانے

یکے میگفت بہر فرض دادن خلق کن یا رب
یہودی ہندوئے نصرانی و گبرے مسلمانے

یکے میگفت درگہ بحق ارحمی یا رب
کرم فرما و بفرست آں ملکے ایں پیش انسانے

زاہل حرفت باید گفت اہل حرفہ بسیار است
بخاموشی ادا کردم سخن را نیست پایانے

انشاے قایم مقام

من احسن القصاید

دلا تا کی شکست از دست هر پیمان‌شکن بینی
در آز سینه کاینها جمله زین بیت الحزن بینی

برو بیرون ازین خانه برو از خویش و بیگانه
گزین دیوان دیوانه گزند جان و تن بینی

سفر یکقطعه از نیران بود حب وطن زایمان
ولی صد ره سفر خوشتر چو خواری در وطن بینی

درین دور زمن طور زغن نیکو بود اما
تو این طالع نخواهی دید تا گور و کفن بینی

چو عنقا باشی و معدوم باشی زان جودی به
که خود را گاه ماده گاه نر همچون زغن بینی

بیا مرغ ار شوی بلبل نشو آشفتهٔ گل شو
که گر بینی جفا باری ز یار خویشتن بینی

نه مرغ خانه کز بهر دمی آب و کفی دانه
گهی جور زن و گاهی جفای بابزن بینی

همان بهتر چو پروانه گرت آتش بجان افتد
ز شمع انجمن نز شعلهٔ خار و گون بینی

وگر چون کبک کهساری ترا از خم رسد کاری
ز شست تیرزن باری نه دست پیرزن بینی

تو ای طوطی که در هندوستان بس دوستان داری
چو این سکین چرا در مسکن دشمن سکن بینی

ترا غم خصم دیرینه است و همخانه درین سینه
وز آن بی رحم پر کینه بس آفات و فتن بینی

چرا در خانهٔ دشمن چو محبوسان کنی مسکن
مگر در پای جان چون من ز لطف شه رسن بینی

بہت بشکستہ بالت بستہ حالت خستہ پس انگہ　　ہوس داری کہ در کنج قفس طرف چمن بینی
اگر داری ہوس بشکن قفس برکش نفس تا پس　　بساط باغ و زاغ و جلوۂ سرو و سمن بینی
بباغ اندر شوی نازاں و نازاں باہم آوازاں　　طربہائے نوا زدنبال غمہائے کہن بینی
ز حلقوم شب آویز ارغنوں برارغواں خواہی　　ز مرغان سحرخیز انجمن بر نسترن بینی
بیا زیں تنگنا بیروں ہماں چوں چند در ویراں　　کہ آفت از نشستن راحت از بیروں شدن بینی
جہانے را سحر شب تا سحر از دست تست و تو　　طمع داری کہ در طرف مقل کحل وسن بینی
تو خود با ترک خونریزی چو بنشینی و برخیزی　　ہر آنچہ از چشم او بینی چرا از چشم من بینی
نگر از خیل خدام شہنشاہ جہانی تو　　کہ جرم دیگراں را زیں ضعیف ممتحن بینی
خیانت پیشہ کردی با من و حق دانستی اما　　خیانت پیشگاں را پیشکار و مؤتمن بینی
تو ہم از رائے تدبیر من از سر وا زنی نشاید　　چہ مدبر را مدبر راہزن را رائے زن بینی
محق را مبطل انگاری و محسن را مسئی آنکہ　　بلیدے را بلد خوانی حسودے را حسن بینی
ز فافی را مصافی پیش اگر آید خجل گردی　　چو باطل را بطل دانی و خائن را ختن بینی
تو از فکر غزا و بکر عذر آور گذر ورنہ　　شوی رسوا چو زیں ناخصلتاں عجز و جبن بینی
بگاہ لاف و ہنگام گزاف از مردشاں بدری　　نگہ کن تا بوقت کارشاں کمتر ز زن بینی
بیا بگذر ازیں سودا کہ من خود کافرم زینہا　　اگر جز رائے شید و شین و رنگ و مکر و فن بینی
ہمہ گندم نما و جو فروش اندر نہ یکمن جو　　چو بدہند از چہ در دنبال آں صد بار من بینی
تو خود کوہ ار شوی گاہے چو یک پرکاہشاں خواہی　　بہر ز ایشاں طمع کیں کاستن از خواستن بینی
بدہ از عشق آخور ہمچو خر تن زیر بار اندر　　کہ ایں بار محن آخر دریں دار محن بینی
ز آخور دور شو گر خر شوی خر کور شو بارے　　کہ نہ آب علف خواہی نہ جل و نہ رسن بینی

چرا باید شگفت آری که چون گاوان پرواری
فزون بینی ثمن هر جا فزونی در سمن بینی

به از هفتاد من بینی قطورے کز بن هر مو
قطور لفظ و قطر انشش بتن هفتاد من بینی

چو او ضامر و جلال ناتج را درین میدان
نه بینی فرق تا در پویه دور تاختن بینی

بیا بگشا زبان و هر چه خواهی گو کز این اخوان
نه بینی مهر تا مُهر خموشی بر دهن بینی

بهر جا باشی و صد بدیه بینی زان بتر نبود
که اینجا خاتم جم را بدست اهرمن بینی

نهال خدمت و کالائے خدمت را درین حضرت
پریشانی ثمر یابی پشیمانی ثمن بینی

مرا لعنت کن از سرمایهٔ صدق و صفا آخر
درین بازار پر آزار اگر غیر از غبن بینی

من این سرمایه را آوردم اینجا و خطا کردم
تو بارے پند و عبرت گیر چو بر حال من بینی

قصاید قاآنی

هنگام نهضت عباس شاه غازی طاب ثراه از خراسان و باذن محمد شاه غازی نور الله مرقده فرماید

آنچه من بینم به بیداری نه بیند کس بخواب | زانکه در یک حال هم در راحتم هم در عذاب
گاه گریم چوں صراحی گاه خندم چوں قدح | گاه بالم چوں صنوبر گاه نالم چوں رباب
برسجال من یکے بنگر به چشم اعتبار | تا شوی آگاه که ضد از ضد ندارد اجتناب
گریم و در گریهٔ من خندها بینی نهاں | خندم و بر خندهٔ من گریها یابی حجاب
زاں ہمے گریم که جاں از کام دل شد ناامید | زاں ہمے خندم که دل بر کام جاں شد کامیاب
موکب عباس شاهی شد برے از خاوراں | شد محمد شه مهیں فرزند او نائب مناب
آں سپهر مجد و شوکت را همایوں شهریار | ایں سپهر قدر و مکنت را فروزاں ماهتاب
مرمرا از طلعت ایں ماه در دل خرمی | مرمرا از هجرت آں شاه در جاں پیچ و تاب
آں پدر از سهم تیرش تیر بدکیشاں بکیش | ایں پسر از بیم تیغش تیغ شاهاں در قراب
آں پدر جمشید تخت و ایں پسر خورشید بخت | آں پدر کاموس تاب و ایں پسر کاوس آب

آں پدر با موکبش فتح و سعادت ہم عناں | ایں پسر با کوکبش فرّ و جلالت ہم رکاب
آں ولیعہد شہنشہ ایں ولیعہد پدر | آں چو گل زاد از گلستاں ایں ز گل ہمچوں گلاب
چوں پدر اینک بگیتی ملک بخش و ملک گیر | چوں پدر اینک بگیہاں رنج بین و گنج یاب
زر فشاند سر ستاند بر نشاند بر خورد | رنج بیند بے شمر تا گنج یابد بیحساب
در گہِ کوشش ہژبر است ار زرہ پوشد ہژبر | در گہِ بخشش سحاب است ار سخن گوید سحاب
قدر او کوہست کورا کہکشانستے کمر | جود او بحریست کورا آسمانستے حباب
تیر خدنگش سپہر گردوں را ہمے ماند کز آں | روز کیں در عرصۂ گیتی در افتد انقلاب
جود او بارندہ ابر و خشم او درندہ شیر | خنگ او غرّاں ہژبر و تیر او پراں عقاب
گر نسیم خلق او در کام ضیغم بگذرد | نشنوی از کام ضیغم جز شمیم مشک ناب
طفل را با سطوتِ او رنج ایام مشیب | پیر را با رافتِ او عیش ہنگام شباب
آسمان فتح را نعل سمند او ہلال | نو عروس ملک را گرد سپاہ او نقاب
لطفِ او از وادئے بطحا بروباند سمن | قہر او از چشمۂ کوثر برانگیزد سراب
لب بہ بندد از سخن سحباں چو او گوید سخن | کانچہ او گوید خطا ہست و آنچہ ایں گوید صواب
سبعۂ و اژونہ در ابر کعبہ بر بندد کسے | کش نباشد آگہی از رتبۂ امّ الکتاب
روز ہیجا گر بسیر توسنِ گردوں شود | گرد در رہِ گردوں کرا تر از دعائے مستجاب
دشت کیں از جوش جیش و جنبشِ یکراں شود | تنگ چوں چشم خروس و تیرہ چوں پر غراب
خار صحرا چوں سناں گردد مہیائے طعاں | سنگ ہاموں چوں حسام آید پذیرائے ضراب
از زمیں بر چرخ گرداں ہر زماں بارد خدنگ | آنچناں کز چرخ گرداں بر زمیں بارد شہاب
تیغ گردد کژدمے کش زہر صد کژدم بنیش | رمح گردد افعی کش سم صد افعی بناب

گنبدِ خضرا ز بانگِ گاؤدم در ارتعاش تودهٔ غبرا ز گردِ بادپا در احتجاب

تن جدا از روح چونان دستِ مظلوم از علاج سر تہی از مغز چوناں جامِ مسکیں از شراب

چوں تو از مکمن بروں آئی بعزمِ رزمِ خصم با تنے چوں آسمان و با رُخے چوں آفتاب

بر یکے توسن عیاں بینند صد اسفندیار در یکے جوشن نہاں یابند صد افراسیاب

خوں فشاں گردد چناں تیغت کہ گر تا روزِ حشر خاک را کاوی نیابی ہیچ جز لعلِ مذاب

خنجرت چوں نوعروساں در شبستاں خلق را ہر نفس ناخن کند از خونِ بدخواہاں خضاب

گر ہمہ البرز کوہ از آتشِ شمشیرِ تو پیکرش گوگروساں ذائی شود از التہاب

خسروا طبعِ کریمت کوہ را ماند از آنکہ ہر سوالے را دہد از لطف بے منّت جواب

با سحابِ رحمتت ہیچوں شود صحرائے خشک با شرارِ خنجرت ہاموں شود دریائے آب

تا بپاساید زمیں مانندِ حضرت از درنگ تا نپاراید فلک مانندِ عزمت از شتاب

ہر تنے کو در خلافت پائے برجا چوں ستوں ہمچو ہیچِ خرگہش اندر گلو بادا طناب

در ستایش شاہزادہ رضوان وسادہ شجاع السلطنہ حسن علی میرزا گوید

بادِ نوروزی شمیمِ عطرِ جاں مے آورد در چمن از مشکِ چیں صد کارواں مے آورد

رستمِ عید از برائے جشنِ کاؤسِ بہار نوشدارو از دلِ پیرِ خزاں مے آورد

با منوچہرِ صبا زی آفریدونِ ربیع فتح نامۂ سلم سے از خاوراں مے آورد

بہرِ دفعِ بیوراسپِ گلستاں کاوہ را از گلِ سوری درفشِ کاویاں مے آورد

رستم اردی بهشتی مژده نزد طوس عید — از هلاک اشکبوس مهرگان مے آورد
بهر نابود فرامرز خریف اینک سپهر — از کمان بهمنی تیر و کمان مے آورد
یا پیام کشتن دارای دے را باد صبح — در بر اسکندر صاحبقران مے آورد
یا شماساس خزان را قارن اردی بهشت — دستگیر از نیزهٔ آتش فشان مے آورد
یا نوید قتل کرم هفتواد دے نسیم — در چمن چون اردشیر بابکان مے آورد
یا گرسیوز فصل دے را ابر فراز تل خاک — گیو فیروز دین بخواری موکشان مے آورد
نقش نامی را نگر کاینک باستاد باد — نقشها از پرده در سلک عیان مے آورد
خواهران لاله و گل را ز هفت اندام خاک — همچو روئین تن ز راه هفتخوان مے آورد
خندهٔ گل راست باعث گریهٔ ابر شگفت — کاشک چشم او خواص زعفران مے آورد
نفس نامی خود نموی نیست بل از نشو خوشیست — صنعها بین تا ز هر حرفت چسان مے آورد
گاه بر مانند نساجان پرند از نسترن — در چمن دیبا و ز گل پرنیان مے آورد
گاه بر هنجار صرافان زر و دینار چند — از گل خیری ببازار جهان مے آورد
از سنان لاله گاه از بید برگ برگ بید — صنعت پولاد سازی در میان مے آورد
مطلعے از مطلع طبعم برآید کز فروغ — مهر را در چادر کحلی نهان مے آورد
ساقیئے تا شراب ارغوان مے آورد — مطلع — بزم را از رزم گلگشت جنان مے آورد
جام کیخسرو پر از خون سیاوشان کند — در دل الماس یاقوت روان مے آورد
قصد اسکندر همین ظلمات بهر آب خضر — طبع رمزی زین سخن را در بیان مے آورد
خود نمیدانست اسکندر مگر کاندر شراب — هست تاثیرے که عمر جاودان مے آورد
از دل صاف صراحی در تن تابنده جام — دست ساقی مایهٔ روح روان مے آورد

دست افشان پای کوبان و شادی ساده رو — روبسوی درگه پیر مغان می آورد
خلق را جشنی دگرگون است گویا نوبهار — از شمیم عطر گلشان شادمان می آورد
یا نسیم صبحگاهی مژدگانی نزد خلق — از نزول موکب شاه جهان می آورد
قهرمان ملک جمشیدی بهادر شاه حسن — آنکه کیوان را بدرگه پاسبان می آورد
آن شهنشاهی که هر شام و سحر از روی شوق — سجده بر خاک رهش هفت آسمان می آورد
آنکه یک ترشح کف او آشکارا صد هزار — گنج بادآورد و گنج شایگان می آورد
هرکرا الطاف او تاج شرف بر سر نهاد — روزگارش کامگار و کامران می آورد
هرچه جز نقش وجود او ست نقاش قضا — بر سبیل آزمون و امتحان می آورد
هیچ دانی با عدو تیغ جهان سوزش چه کرد — آنچه بر سر کشت را برق یمان می آورد
تا بدیوان جهان نامش رقم کرد آسمان — نام دستان را که اندر داستان می آورد
رفعت کاخ جلالش ز ریسه ایوان و باغ — کاروانان یقین را در گمان می آورد
نصرت و فیروزی و فتح و ظفر را روزگار — بارکاب شوکت او همعنان می آورد
عسرت دست گهربارش مزاج ابر را — با خواص ذاتی طبع دخان می آورد
فرقه دیهیم داران پیش هردم صد شکست — بر شکوه افسر شاه اردوان می آورد
خصم او بی چون ستیزد خر سوار از کجا — تاب ناورد سوار سیستان می آورد
مور کز سستی نیارد پر کاهی بر کشید — کی گزندی بر تن شیر ژیان می آورد
با طنین پشه لاغر که هیچش زور نیست — کی خلل بر خاطر پیل دمان می آورد
نی گرفتم از در طوس است آسیب از کجا — بر تن و بازوی سام پهلوان می آورد
کهترین کرپاس دار بارگاه حشمتش — از جلالت پا بفرق فرقدان می آورد

گردش گردوں بگردش کے رسد ہرگز کہ او
در جہاں رخش عزیمت را جہاں مے آورد

لرزہ اندر پیکر ہفت آسماں افتد ز بیم
چوں بہیجا دست بر گرز گراں مے آورد

دفتر شاہانِ پیشیں را بشوید اندر آب
ہر کجا کآفاق نامش بر زباں مے آورد

اے شہنشاہے کہ از تاثیر عدلت روزگار
صعوہ را از چنگل باز آشیاں مے آورد

گرز فرمانت فلک گردن کشد بر گردنش
دست دوراں پالہنگ از کہکشاں مے آورد

روزگار از ازدواج چار مام و ہفت باب
با کفت طفل عطارد را توأماں مے آورد

نیست جز تاثیر تابانِ نجم بختت ہر چہ را
لاب ز اسطرلاب در مزار و جاں مے آورد

معجز تاثیر انفاس تو در تسخیر ملک
از دم عیسیٰ روح اللہ نشاں مے آورد

سوئے شخص تو فرعونِ حوادث را ستوہ
از ظہور معجز کلک و بناں مے آورد

مر قضا را در نظام حلّ و عقد روزگار
ہر چہ گوئی اینچنیں و آنچناں مے آورد

آسماں جز مہر و کینت ننگرد سرمایۂ
آشکارا ہر چہ از سود و زیاں مے آورد

چوں فلک صاحبقرانے چوں ترا نادیدہ دید
زاں سبب آسودہ ات از ہر قراں مے آورد

شاد زی شاہا کہ دایم در وجودت عقل پیر
مژدہ ہا از جانب بخت جواں مے آورد

سوئے قاآنی ز روئے مرحمت چشمے فگن
کز دو سہ معنے بشارت ہر زماں مے آورد

گرچہ نظمت نیست نظمے کش تو انستن شنید
زانکہ طبعش آسمان و ریسماں مے آورد

لیک چوں ہموار در مدح تو میراند سخن
روزگارش ہر دو عالم رایگاں مے آورد

روح پاک افضل الدینش بدست پیک باد
تہنیت ہر دم ز خاک شرواں مے آورد

روز و ماہ و سالیان درد و غم در بخت مباد
تا کہ دوراں روز و ماہ و سالیاں مے آورد

در ستایش میرزاده شیردل ارغون میرزا ابن شجاع السلطنة رحمهما الله گوید

بگوشم از هاتف غیبم سحرگه این ندا آمد
که وقت عشرت جان بخش جشن جانفزا آمد

بسالار سپاه سالار دارای تهمتن تن
که او سهراب دل شهزاده ارغون میرزا آمد

ظفرمندی که هندی اژدهای اژدر او باشش
بفرق بدکنش آتش فشاں چوں اژدہا آمد

عدو بندی که خطی رمح او در پهنهٔ هیجا
دم آهنج اژدرے پیچاں و مارے جانگزا آمد

بنزد خضر دانش موبداں ایں بس شگفتی زد
که زندان سکندر منبع آب بقا آمد

شگفتی اینکه تیر آگین نیام ظلمت آئینش
بکام تیره بختاں چشمهٔ آب فنا آمد

بشکل عین از آں رو آمد از روز ازل تیغش
که عین عون و عین فعل و عین مدعا آمد

کشد در دیده خاک راه آهو از شرف ضیغم
بگیتی عدل او تا حاکم و فرمانروا آمد

سکندر خوانمش زاں رو که از رائے جهاں آرا
نمایاں مظهر آئینهٔ گیتی نما آمد

و گر افراسیابش نیز خوانم بس عجب نبود
که آهن خود و آهن جوشن و آهن قبا آمد

دلش سرچشمهٔ فیض و نوال و بخشش و احساں
کفش کاں عطا و بزش و جود و سخا آمد

عبیر خلق او را تا لقب مشک ختن خوانم
خرد چیں بر جبیں افگند کیں عین خطا آمد

تعالی الله جنابا میرزا زہے اے آسماں قدرے
که حکم نافذت پهلو زن امر قضا آمد

به تیر راست رو خم کرده پشت بدسگالاں را
کمانت کز ازل چوں پشت گردوں دوتا آمد

نهنگے اژدها شکل است شمشیر شرربارت
که هم خود بحر خوں آورد هم خود آشنا آمد

فلک سرسام جست از صدمۂ گرزت ازاں رو تن
صلیب افگن ز خطِ قطب و خطِ استوا آمد

ربایَد مغفر از فرقِ دلیراں تیغ رخشانت
خیے آہن سلب اعجوبۂ کآہن ربا آمد

شہا خصمِ پدرت آں تیرہ بخت بدکنش کاید
سرش بر تن گراں از کید و بیہوش رہنما آمد

بپیچ رزم را سازد کہ با وے کینہ آغازد
نداند کو پس از داور خدا آگہاں خدا آمد

ز بہرِ دفع او اکنوں براں تازی نسب بنشیں
کہ در دشت وغا ہمپویہ با بادِ صبا آمد

دمے زن با پدر آں شرزہ شیر بیشۂ مردی
کہ از گرزش تن الوند و شہلاں توتیا آمد

کہ ہاں اے شاہ لختے بر یکاں افشانئے ما ہیں
کہ روز آزمونِ ما بہ میدانِ وغا آمد

عنانِ ما بما بگذار خود بنشیں رکابے زن
یکے بر جوہر ما بیں کہ وقتِ کارہا آمد

نہ آخر بچۂ شیر ژیاں شیر ژیاں گردد
نہ آخر زادۂ نر اژدہا، اژدہا آمد

زباں از مدح دارائے جہاں بربند قاآنی
کہ ہاں وقتِ ثنا بگذشت و ہنگام دعا آمد

الا تا از سپہر ہفت انجم و سپہرِ نہ گردوں
گہے عیش و طرب حاصل گہے رنج و عنا آمد

چناں پاینده بادا دولتت کاندر جہاں مردم
بہم گویند ایں دولت مگر بے انتہا آمد

ستایش وزیر بے نظیر کہف الادانی والاقاصی جناب حاجی آقاسی

چہ حسن تربیت گردد قریں با پاک گوہر
ز رشحے آب خیزد دُر ز مشتے خاک ناید زر

سرشت خاک کان و آب نیساں گرچہ پاک آمد
ولے از فیض خورشید ست کان زر گرد ایں گوہر

بسے زحمت برد دہقاں کہ در زیر زمیں تخمے　　پذیرد بیخ و بالد شاخ و گیرد برگ و آرد بر
اگر فولاد کانی را نہ بودے تربیت لازم　　ز کانہا ساختہ زادے سناں و ناوک و خنجر
بعمرے بندگاں را تربیت از خواجگاں باید　　کہ شاگردے شود استاد و گردد کہترے مہتر
سوارے چوں علی باید کہ تا یک قبضہ آہن را　　نماید ذوالفقارے اژدہا او بار و ضیغم در
شعیبے باید و صدیق بے عیبے کہ چوں موسے　　شود بعد از شبانیہا کلیم اللہ پیغمبر
رسولے باید و نفس مسلمانی کہ چوں سلماں　　رود اندر مداین صحبت او ہمدوش با صرصر
چناں چوں حاجی آقاسی بباید خواجۂ دانا　　کہ سربازے کہیں را با ہمیں گردوں کند ہمسر
یلے در راہ طاعت چوں حسین خاں ہر کہ سر بازد　　ستارہ بایدش خادم زمانہ بایدش چاکر
ز سربازی سرافرازی بجدے یافت در خدمت　　کہ پرّ ابلقش ساید بر اوج گنبد اخضر　پائے
چو در تبریز شد لبریز از خون جگر چشمش　　ز حرمان حضور شہ چناں کز سرخ مے ساغر
برے آمد ز آذربایجاں و زیارتے یزداں　　ہمائے ہمت خواجہ فگندش سایہ بر پیکر
سفیر روم وافر بخشش نمود و شد بروم از رے　　بداں شوکت کہ از یوناں بایراں آمد اسکندر
ہنرہا کرد خدمتہا نمود و رفت باز آمد　　دلش از مہر شہ فربہ تنش از رنج رہ لاغر
ملک منشور یزدش داد و سالے چند بود آنجا　　کہ شد در فارس غوغائے و خواند او را بسے داور
بفرّ شاہ و عون خواجہ شد سالار ملک جم　　بہ یزد افزودہ شد شیراز و تنہا شد بداں کشور
بجاہے فتنۂ سالے نشاند و کاخ و بستاں را　　عمارت کرد و کشت افزود و نہر آورد و جوے و جر
پس از سالے دو کاندر زخاور زادۂ آصف　　چو اہرمن خیال خودسرے افتادش اندر سر
بحکم خواجہ زی خاور رواں شد لشکرے از رے　　چو صبح سرمدی بیحد چو علم احمدی بے مر
سپاہے مشتشاں گوپال و سرشاں خود و تن جوشن　　نگہشاں تیر و مژگاں شاں سناں ابرو پرند آور

بجائے تن نہفتہ ہمچو شمشاد در جوشن ‌ ‌ ‌ بجائے سر نہادہ یک احد فولاد در مغفر
بہمراہ سپہ سی توپ رعد آوا کہ در ہیجا ‌ ‌ ‌ بتوفد از دہانِ ہر یکے چندیں ہزار اژدر
گلوشاں خوارگاہ مرگ و دل شاں نایبِ دوزخ ‌ ‌ ‌ دہاں شاں رہگذار برق و غوشاں نایبِ تندر
سپاہ شہ چو در بسطام شد با خصم رو بارو ‌ ‌ ‌ غریو توپ رعد آشوب برگردوں شد از اغبر
اجل شد کاز و تن آہن حوادث دم زمیں کورہ ‌ ‌ ‌ بتر زیں پتک و سر سنداں مرو اُستا و آہنگر
ازیں سو جیش شہ نابستہ صف چوں مژۂ جاناں ‌ ‌ ‌ از آں سو جیش خصم آشفتہ شد چوں طرۂ دلبر
غرض زاں پیش کایں آشوب خیزد میر ملک جم ‌ ‌ ‌ برے رفت و نمود ایثار جیش شاہِ دیں پرور
چو پویاں باد صد اسپ و چو گردوں تا زصد بختی ‌ ‌ ‌ چو کاں پس حرۂ سیم چیاں چوں گنج دو صد اشتر
بعونِ خواجہ ہر روزش فزوں شد شوکت و عزت ‌ ‌ ‌ چو ماہِ نو کش افزاید فروغ از خسرو خاور
نظام الدولہ کردش نام و شاہش داد شمشیرے ‌ ‌ ‌ کہ بینی بر نیامش آنچہ در کانہا بود گوہر
حمایل چوں نمود آں تیغ را گفتی معلق شد ‌ ‌ ‌ زخطِ استوا ماہِ نوے آمودہ از اختر
ہم از الماس بخشیدش نشانی کز فروغ او ‌ ‌ ‌ شبِ تاریک بنماید خطِ باریک در دفتر
مر آں فرخ نشاں چوں بر تن آویزد بداں ماند ‌ ‌ ‌ کہ از بالائے شمشادے دمد یک گلستاں عبہر
یکے خضرا حمایل نیز دادش کز پئے شاہاں ‌ ‌ ‌ سپہداراں و نوئینانِ اعظم را بود در خور
چو آں خضرا حمایل افگند بر دوش پنداری ‌ ‌ ‌ شد اول کہکشانے سبز از مہرِ ضیا گستر
ہم او را خواجہ تکریمات بیحد کرد و بخشیدش ‌ ‌ ‌ ہمایوں جبہ تا جنۂ جاں سازد از ہر شر
لباسے تار و پودش از شعاعِ مہر و نور مہ ‌ ‌ ‌ کہ روشن شمسہ ہایش شمس گردوں را سزد افسر
دو شمسہ بر وے از الماس و مروارید آویزاں ‌ ‌ ‌ یکے چوں شمس بر ایمن یکے چوں بدر بر ایسر
قلمدانے مرصع نیز بخشیدش کہ پنداری ‌ ‌ ‌ سراپا ساعدِ حور از لآلی گشتہ پُر زیور

هم اورا داد رخشاں خاتم لعلے بدیں معنی	کہ چوں ایں لعل یادت چہرہ سرخ از رحمت داور

ہمانا ہفتۂ تگذشت کش بازاز سر رحمت
قبائے خویشتن بخشید گیہاں بان کیواں فر

درستایش شیراز صانہ اللہ عن الاعواز وعیان آں
وتخلص بمدح معتمد الدولہ منوچہر خاں طاب ثراہ گوید

تبارک اللہ از فارس آں خجستہ دیار	کہ مے نہ بیند چوں آں دیار یک دیار
بزیر بقعۂ گردوں بروے رقعۂ خاک	ندید دیدۂ بینا چناں خجستہ دیار
کسے ندیدہ در آفاق ایں چنیں معمور	بہیچ عصرے از اعصار مصرے از امصار
نسیم او ہمہ دلکش تراز نسیم بہشت	ہولے او ہمہ خرم تراز ہولے بہار
ز لالہ ہر دمن اوست کو ہے از یاقوت	ز سبزہ ہر چمن اوست کانے از زنگار
حدائقش زدہ پہلو بہ ہشت باغ بہشت	زگونہ گونہ فواکہ زگونہ گونہ ثمار
ز بسکہ زمزمۂ سار خیزد از ہاموں	ز بسکہ قہقۂ کبک آید از کہسار
فضاے دشت پر از صوتہاے موسیقی	ہواے کوہ پر از لحنہاے موسیقار
ز رنگ ریزئے ابر بہار در ہاموں	ز مشک بیزئے باد بہیچ در گلزار
ہزار طعنہ و من رابدکۂ صباغ	ہزار خندہ چمن رابکلبۂ عطار
ز ہر کرانہ پری پیکراں گروہ گروہ	ز ہر کنار قمر طلعتاں قطار قطار
چو جسم وامق ورتاب از زلف شاں زنسیم	چو بخت عاشق درخواب چشم شاں زخمار

ز رشک خامهٔ صورتگران شیرازش / روان مانی دلو شاست جفت عیب و عوار
ز هر چه عقل تصور کند دراو موجود / ز هر چه وهم تفکر کند در آن بسیار
همه صناع چینش بصحن هر دکّان / همه طرایف رومش بطرف هر بازار
بصد هزار چمن نیست یکهزار و دراو / بشاخ هر گل در هر چمن هزار هزار
بخاک او نتوان پا نهاد زانکه بود / ز انبیا و رسل اندرو هزار هزار
زهے سفید حصارش که نافریده خدای / چنان حصارے در زیر این کبود حصار
بگرم سیر نخیلات او بوقت ثمر / بسان پیران خم گشته از گرانئ بار
ز هر نهال برومندش آشکار ترنج / بسان گوے زنخ بر فراز قامت یار
یکے بشکل چو بر خط استوا خورشید / یکے بوضع چو در صحن آسمان سیّار
جبال شافخه اش با سپهر نجوے گوے / چو عاشقے که کند راز دل بیار اظهار
بباغ و راغش هر گوشه صد بساط نشاط / چو ماه و مهر وشش هر سو هزار جام عقار
ز عکس ساقی و رنگ شراب و طلعت گل / پیاله گشته بهر گوشه مطلع الانوار
ز بس قلاع و صیاصی ز بس تلاع و قصور / ز بس مزارع و مواشی ز بس ضیاع و عقار
بساحتش نبود شخص را مجال گذر / بعرصه اش نبود مرد را طریق گذار
صوامعش چو ارم گشته کعبهٔ اشراف / مساجدش چو حرم گشته قبلهٔ ابرار
منابرش چو فلک مرتقاے خیل ملک / معابرش چو افق ملتقاے لیل و نهار
ز بسکه عارف و عامی بر آن کنند صعود / ز بسکه رومی و زنگی درین شوند دو چار
منجمانش بی زیج و اسطرلاب / ز ارتفاع تقاویم و اختران هشیار
ندیده نبض حکیمانش از کمال وقوف / خبر دهند ز رنج نهان هر بیمار

محاسبانش ز آغاز آفرینش خلق	شمار خلق توانند تا بروز شمار
ز لحن مرثیه خوانان او گدازد سنگ	چو جسم عاشق بیدل ز دوری دلدار
هزار محفل و در هر یکے هزار ادیب	هزار مُدرّس و در هر یکے هزار اسفار
ز صرف و نحو و بدیع و معانی و امثال	بیان و فقه و اصول و ریاضی و اخبار
ز جفر و منطق و تجوید و رمل و اسطرلاب	نجوم و هیئت و تفسیر و حکمت و آثار
یکے نکات طبیعی همے کند تعلیم	یکے رموز الٰهی همے کند تکرار
یکے نوشته بر اشکال هندسی برهاں	یکے نموده ز قانون فلسفی اظهار
یکے سراید کاینست رائے اقلیدس	یکے نگارد کاینست گفت بهمنیار
بویژه حضرت نواب آسماں بواب	محیط دانش و کان سخا و کوه وقار
به هر هنر بود از اهل هر هنر ممتاز	چو از گروه بنی هاشم احمد مختار
تبارک از اسد الله خاں جهان هنر	که هست اهل هنر را بذاتش استظهار
گرش دو دیدهٔ ظاهر نگر بروں آورد	بنوک گزلک تقدیر چرخ بد هنجار
بنور مردمک چشم معرفت بیند	سواد سر سویدائے مور در شب تار
هزار چشم نهاں بیں خدائے داده بده	که خیره اند ز بینائیش اولی الابصار
زهے وزیر سخنداں که نوک خامهٔ او	مشیر ملک بود بے زبان و بے گفتار
قلمش را دو زبان است و صد هزار زباں	بیک زبانے او یک زباں کند اقرار
بود دو گوهر یکتاش در یسار و یمیں	چو مهر و ماه رواں بالعشی والابکار
یکے یگانه بتدبیر همچو آصف جم	یکے گزیده به شمشیر همچو سام سوار
ز کلک لاغر آں نیکخواه گشته سمیں	ز گرز فربه ایں بدسگال گشته نزار

مدارس

هم از عنایت داماد او عروس سخن ‌ ‌ هزار طعنه زند بر عرایس ابکار
بدست اوست گهِ جود خامه در جنبش ‌ ‌ بدان مثابه که ماهی شنا کند ببحار
خهی وصال سخندان که گشته نقد سخن ‌ ‌ بسعی صیرفی طبع او تمام عیار
گذشته نثرش از نثره شعرش از شعری ‌ ‌ ولے نه نثر و نثارش بود نه شعر شعار
نه یک شعیر به شعرش کسے نشانده صله ‌ ‌ نه یک بشیز به نثرش کسے نموده نثار
بهفت خط جهان رفته صیت هفت خطش ‌ ‌ ولے ز هفت خطش نیست خط یکدینار
کلامش آب روانست طبعش از حیرت ‌ ‌ نشسته بر لبِ آب روان چو بوتیمار
اگر کمال بود عیب کاشکی مے افزود ‌ ‌ بعیب او و بعیب من ایزد دادار
ز ابلهان نکنم وصف زانکه بحر محیط ‌ ‌ شناورش بستاره نمیبرد بکنار
ز دود مطبخ جودش سپهر گشته کبود ‌ ‌ ز گرد توسن قهرش هوا گرفته غبار
گرش بمن نبود التفات باکے نیست ‌ ‌ که نیست در بر خورشید ذره را مقدار
برادر و پسرش را چگونه وصف کنم ‌ ‌ که مرگ خواهد از بیم تیغشان زنهار
یکے بیمن یمینش زمانه خورده یمین ‌ ‌ یکے ز سیر یسارش ستاره برده یسار
یک از هزار نگویم بصد هزار زبان ‌ ‌ ثنای حضرت بکلربیگئ خطّهٔ ولار
ز بسکه لولو ریزد ز طبع لولو خیز ‌ ‌ ز بسکه گوهر ریزد ز دست گوهر بار
حساب آن نتوان کرد تا بروز حساب ‌ ‌ شمار آن نتوان یافت تا بروز شمار
زهے کلانتر دانا که طوطئ قلم ‌ ‌ بگاه شکرش شکر فشاند از منقار
چه مدح گویم از میر بهبهان که بود ‌ ‌ بخوان همتِ او روزگار خوان سالار
اگرچه دیر به پیوست با امیر جهان ‌ ‌ ولے ز خدمت او زود نگسلد چون تار

ز شیخ بندر رستم بنالہ چوں تندر | کہ داردم ز حقارت وقار آں چو حقار
دو دوست اوست دو دریا دو من ز حیرت آں | ہمے ز دیدہ دو دریا رواں کنم بکنار
زہے وکیل کہ چوں نفخ صور موتےٰ را | دہد صیت سخا جان بجسم دیگر بار
ز خان جہرم اگر باشدم ہزار زباں | یک از ہزار کنم وصف اندک از بسیار
ز فیض صحبت خان نفر نفور نیم | کہ زنگ غم بزداید بصیقل افکار
چہ مدح گویم از حکمراں چو مہ کہ ہست | یگانہ گوہرے از صلب حیدر کرّار
محمدؐ آنکہ ورا ہست عاقبت محمود | بعون احمدؐ مختار سیّد ابرار
ز قدح فارس مرا قدح کرد و گفت مگرد | بگرد دائرہ عیب یک جہاں احرار
بعرق خویش ازیں بیش نیش طعن مزن | کہ آخرت عرق شرم ریزد از گفتار
کلامت آب رواں نیست این عجب کہ مرا | نشستہ ز آب روانت بدل غبار نقار
ز قدح پارس چو بر گردنت بود تقصیر | ز دورۂ حسش بر گردنت سزد تقصار
بویژہ اکنوں کز عدل حکمران جہاں | شد است حیرت کشمیر و غیرت فرخار
جناب معتمد الدولہ کز سحاب کفش | بود ہمارہ در آزاد ابر در آزار
ز بحر جود دستش جوئیست لجۂ عماں | ز جیب حلمش گوئیست گنبد دوّار
سپہر دہر چہ دراں نقطہ حکم او چنبر | جہاں و ہر کہ درو بندہ قدر او سالار
ستارہ کیست کہ از امر او کند اعراض | زمانہ چیست کہ بر حکم او کند انکار
زہے ز صاعقہ تیغ آسماں رنگت | بسان رعد خروشاں پلنگ در کہسار
بمہد عہد تو در خواب امن رفتہ جہاں | ولیک بخت تو چوں پاسباں بود بیدار
خلاف با تو بود آں گنہ کہ توبۂ آں | قبول مے نشود با ہزار استغفار

بزرگوار امیرا مرا یکی خانہ است　　　که تنگ تر بود از چشم مور و دیدۂ مار
بسطحِ آں نتواں کرد رسم دایرہ زآنکہ　　　ز بسکہ تنگ نہ گردد بہیچ سو پرگار
شود چو پایۂ ملخ روے شاں خراشیدہ　　　اگر دو پشہ نمایند اندر آں پیکار
ازآں سبب کہ ز ضیق فضا و تنگیٔ جا　　　ہمے خورند ز ہر گوشہ بر در و دیوار
در و دو موش ملاقی شوند اگر باہم　　　ز ہم گذشت نیارند از یمین و یسار
بجائیگاہ ملاقات جاں دہند آخر　　　کہ شان نہ راہ گریزست و نہ مجال گذار
وگر دو مور در و از دو سو کنند عبور　　　زنند قرعہ و بر یک دگر شوند سوار
ازآں سبب کہ در آں تنگناے شاں نبود　　　نہ راہ گذار فرار و نہ جایگاہ قرار
چہار دہ تن در خانۂ بدیں تنگی　　　کہ نیک تنگ تر است از دہان ترک تتار
بروے یکدگر افتادہ ایم پیر و جواں　　　چنانکہ چیں رخ پیر و خم بزلف نگار
ولے دو خانہ بود در جوارِ آں خانہ　　　کہ زندہ دارد ما را بہ یمن قرب و جوار
وسیع چوں دلِ دانا کشادہ چوں رخِ دوست　　　بخرمی چو بہشت و بتازگی چو نگار
گر آں دو خانہ یکے بنقد بستانم　　　بنقد مے نشوم با ہزار غصہ دو چار
بزرگوارا کردم شکایتے زیں پیش　　　ز اہل فارس کہ شاداں زیند و برخوردار
بہجو و ہذیاں بستند بر من ایں بہتاں　　　کساں کہ شاں نبود فہم معنیٔ اشعار
کنوں بعذر ہجائے نکردہ بسرودم　　　مرایں قصیدہ کہ دارد مدحِ شاں اشعار
قسم بحشمت و جاہ تو گر ہمے جویم　　　ز ہیچکس بجہاں عیب خاصہ از اخیار
ولے ز ہر کہ گزندے رسد بخاطر من　　　بہ تیغ ہجو برآرم ز جسم و جانش دمار
بود بکام تو یا رب مدار ہفت سپہر　　　کند بگرد مدار تا سپہر پیر مدار

تبارک الله از فکر بکر قاآنی
که جان حاسد از ابکار او بود افکار

خطای شعرش چون صبر عاشقان اندک
قبول نظمش چون جور دلبران بسیار

قوافی سخنش هست چون ثنای امیر
که طبع را ننماید ملول از تکرار

و یا عطای امیر است کز اعادهٔ او
ز جان سایل مسکین برون برد تیمار

جهان جود منوچهر خان که انگیزد
بگاه خشم ز آب آتش و ز باد شرار

همیشه خرگه اقبال شوکتش را باد
امل طناب فلک قبه و زمین مسمار

درستایش پادشاه جمجاه ناصرالدین شاه خلد الله ملکه در زمان ولیعهدی گوید

سه هفته پیشتر ک زین شبی بماه صفر
چو سال نعمت و روز وصال جان پرور

شبی که گردون بروی نموده بود نثار
هر آن سعود که اجرام راست تا محشر

شبی شرافت روحانیان درو مدغم
شبی سعادت کروبیان درو مضمر

بجنبش آمده هر ذره در نشاط و طرب
چنانکه در شب معراج پاک پیغمبر

ستارگان بستایش ستاده صف در صف
فرشتگان بنیایش نشسته پر در پر

زمین ز برف چو آسوده دستی از نقره
فلک ز نجم چو آگنده بحری از گوهر

هوا ز کدر و صافی چو طرهٔ غلمان
زمانه تیره و روشن چو چهرهٔ قنبر

هوای تیره شده بادبان برف سفید
چنانکه پرده کشد دود پیش خاکستر

زعکس برف که تابید بر افق گفتی | سپیده سر زده پیش از خروش مرغ سحر (برق)

هوای تیره میان سپهر و خاک منیر | چو در میان دو یزدان پرست یک کافر

نشسته بودم مست آنچنانکه در کف خویش | ندانستم که کدام ایمن و کدام ایسر

ز باده بسکه شده سرخ چشم من گفتی | در و ستارهٔ کف الخضیب جسته مقر

که ناگه از ره پیکی رسید مژده رساند | چه گفت گفت که ای آفریدگار هنر

چو خفته که ولیعهد شد سوی تبریز | بحکم محکم گیهان خدای کیوان فر

چو نصرت از چپ و پیش همره موکب | چو دولت از چپ و راستش از پس لشکر

یکی بچم که ببوسی رکاب او چو قضا | یکی بپو که بگیری عنان او چو قدر

مرا ز شادی این مژده هوش گوش برفت | چنان شدم که تو گوئی کسم نداد خبر (بیش بیش)

پیاله خواستم و نقل و عود و رود و رباب | کباب و شاهد و شمع و شراب و شهد و شکر

چمانی و نی و سنطور و تاره و سارنگ | چغانه و دف و طنبور بربط و مزمر

دو چشم دوخته بر ساقیان سیمین تن | دو گوش داشته زی مطربان رامشگر

بدان رسید که خون از رگم جهد بیرون | ز بسکه باده بخون تنگ کرده راه گذر

نشسته در بر من شاهدی چو خرمن ماه | دو ذوذنابه بدوشش معلق از عنبر

سهیل قاقم پوش و شهاب ساغر نوش | تذرو عنقا گیر و غزال شیر شکر

خطش ز تخمهٔ ریحان تنش ز بطن حریر | رخش ز دودهٔ آتش دلش ز صلب حجر

لبش برنگ جگر گوشهٔ عقیق یمن | وزان عقیق مرا چون عقیق خون بجگر

سواد طرهٔ او پای تخت حسن جمال | بیاض طلعت او دست پخت شمس و قمر

در آب دیدهٔ من عکس قد روی و لبش | چو عکس سرو و گل و لاله اندر آب شمر

دو چشم من چو زره گشت پر ز بند و گره — ز عکس پیچ و خم زلفکان آن دلبر
مئے بدستم کز پرتوش بزیر زمین — درون دانه عیان بود برگ و بار و شجر
چنان لطیف شرابی که بسکه بیزد جوش — همی تو گفتی خواهد پرید از ساغر
چه درد سر دهمت تا سه هفته روز و شبان — نشسته بودم و زنائے و نوش و لهو و بطر
پس از سه هفته که چون شیر ز غزاله چرخ — نموده پنجه خونین ز بیشه خاور
ز خواب خادمکی کرد مر مرا بیدار — بصد فریب و فسونم نشاید در بستر
گلاب و صندل بر جبهتم همی مالید — که تا خمار شرابم فرو نشست از سر
بگفتمش چه خبر با جرائے رفته بگفت — ز خون دو جبهه من شد دو لاله احمر
بجبهه سر که نمودم همی ز رشک دو دل — بچهره بر که فشاندم همی ز اشک بصر
ز جائے جستم و بستم میان و شستم روی — ز مهر گفتمش ای خادمک میان اندر
برو به آخور و اسپ مرا بکش بیرون — هیون و استر و زین آر و ساز برگ سفر
چو این بگفتم زیرک بزیر لب خندید — جواب داد مرا کای حکیم دانشور
کدام زین و کدام آخور و کدام اسباب — کدام اسپ و کدام اشتر و کدام استر
بخرج باده شدست هرچه بود هیچت نیست — بغیر کودن لنگے که نیست راه سپر
گمان بری بدل نعل بر قوایم او — بساحری که فولاد بسته آهنگر
بسوئے مرگ نکو جاریست چون کشتی — بجائے خویش همه ساکنست چون لنگر
بود چو جسم مثالی ز لاغری تن او — که ننگ مے نکند جا بچیزهائے دگر
بگاه پویه نماید ز بس رکوع و سجود — چو سایه افتان خیزان رود براه اندر
نعوذ بالله در رهے اگر وزد بادے — بیک نفس بردش تا بملک کالنجر

کنون چه چاره سگالی که بر نوازش سود ٭ رونده چرخ فرو بسته است راه مقر

بخشم گفتمش ایدون ز چرخ نه هراسم ٭ که چرخ گردان زیر است و بخت من برتر

مرا بنوک قلم سحر آفرید خدای ٭ که از دوات عمان سازم از مداد گهر

بهر کجا که رود شعر من چو نافهٔ چین ٭ بهای او همه سیم آورند و بدرهٔ زر

بویژه هجو ولیعهد داورے دارم ٭ که بینیش دو جهان جان درون یک پیکر

یکے چکامه فرستم برش که بفرستد ٭ بسیج راه و بخواند مرا بدان کشور

برای آنکه ز چشم حسود خون بچکد ٭ ز نوک خامه زنم بر رگ سخن نشتر

بگفتم این و بکف ناگرفته خامه هنوز ٭ ز عرش یزدان در مغز من دوید فکر

ز حرص مدح ولیعهد از سر قلمم ٭ فرو چکید معانی بجای نقش و صور

چو روی دولت او تازه کردم این مطلع ٭ که گنج مدح و ثنا را بدو کشایم در

مطلع ثانی

زهی گرفته به تیغ و سنان چه بحر و چه بر ٭ زهی کشوده بکلک و بنان چه خشک و چه تر

عطای دمبدمت کاردان ملک و جود ٭ کمند خم بخمت نردبان بام ظفر

زبان تیغ تو ضرغام مرگ را ناخن ٭ جناح چتر تو سیمرغ بخت را شهپر

چو نام خنگ ترا بر زبان برد نژاد ٭ برون جهد اگرش مهره ایست در ششدر

وگر بکان نگرد دشمن ترا آهن ٭ برو گلوبش ناگشته ناوک و خنجر

تو چون بباغ چمی بهر کندن گل سرو ٭ بباغبانان چشمک زند همی عبهر

ببزم و برزم تو داند مگر بکار آید ٭ که نی نروید از خاک جز که بسته کمر

حدیث تیغ تو تا بر زبان خلق گذشت
بریده گشت حروف هجا ز یکدیگر

حلولی ار نه جمال تو دید پس ز چه گفت
حلول کرده خداوند در نهاد بشر

ترا و شاه جهان را اگر نصاری دید
که گفت روح الله مر خدای راست پسر

حکیم گوید جان را ز چشم نتوان دید
نکرده است مگر بر شمایل تو نظر

نسیم خرم تو گر بر مشام نطفه وزد
شگفت نیست که بالغ شود به پشت پدر

بعقل گفتم با جود ناصری عجب است
که بچه خون خورد اندر مشیمهٔ مادر

جواب داد که خون خوردنش ز فرقت اوست
غذای مردم مهجور چیست خون جگر

قلوب خلق ز مهرت چنان لبالب گشت
که در ضمیر ز اندیشه تنگ شد معبر

خطیب نام ترا چون بروز وجد و سماع
بر آن شود که بر افلاک پرّد از منبر

ادیب مدح ترا چون کند ز شور نشاط
گمان بری که بود مست بادهٔ خلّر

بوصف خنگ تو غواص خامه ام بخواست
ز بحر طبع فشاند بنامه سلک دُرر

نقوش صفتش از آن بیشتر که جنبد کلک
ز بس روانی از دل بجست در دفتر

عجب تر آنکه ز بس چابکست توسن تو
حروف نامش جنبد بنامه چون جانور

چنان فضای جهان را گرفته هیبت تو
که می نیارد بیرون شدن نگه ز بصر

شها مها ملکا دادگسترا ملکا
سنم که مدح تو شعر مرا بود زیور

سخن بمدح تو گوئی ز آسمان آرم
که می نریزد از خامه ام بجز اختر

تو آفتابی و تا گشتی از دو چشم دور
سیاه شد بجهان بی‌ات جهان یکسر

چنان ضعیف شدستم که صفحه را کاتب
ز استخوان تن من همی کشد مسطر

چه راحت است مرا بی حضور حضرت تو
چه هستی است عرض را بطبع بی جوهر

کمم ز خاک گرفتی کہ چوں غبار مرا
بخاک پاے تو کز طعن دشمناں شب و روز
کہ شاہ ناصرالدین را ز یاد قاآنی
ہمیشہ تا کہ رسن تاب از پس آید پیش

نبردی افتاں خیزاں بمہر و لشکر
بحیر نستم و گویم چہ روے داد مگر
شود فراموش فاللہ خالقی اکبر
کہ تا رسن را آرد ز حلقہ در چنبر

ہر آنکہ سر کشد از چنبر ولاے تو باد
فدش چو حلقہ نگوں جسم چوں رسن لاغر

در ستایش شاہزادۂ رضواں وسادہ شجاع السلطنۃ حسن علی میرزا گوید

منت خدا را کہ ز تائید کردگار
حصنے کہ بر کنار فصیل حصار او
حصنے کہ از نظارۂ برجش ز فرق چرخ
حصنے کہ در بیوت بروج رفیع او
حصنے کہ روزگار ز یک خشت بارہ اش
حصنے کہ اوج کنگرہ او چناں رفیع
در زیر آسمان و فراتر ز آسماں
زانسوے قعر خندق او نا فریدہ است
مانندۂ قواعد شرع نبی قویم

فرمود فتح بارۂ باخرز شہریار
نیوو ز منجنیق فلک سنگ را گذار
از فرط ارتفاع فتد تاج زرنگار
سیّارگان چرخ بریں را بود مدار
بر گرد نو سپہر تواند کشد حصار
کز وے ہزار واسطہ تا عرش کردگار
در ملک روزگار و فزوں تر ز روزگار
جاے بسے قدرت خویش آفریدگار
چوں بازوان حیدر کرار استوار

قایم تراز قلوب ظریفان سنگدل محکم تراز عهود حریفان خاکسار
بالاے خاکریز وے این نیلگون سپهر چونانکه بر فراز قلل نیلگون غبار
چون عقل با متانت و چون چرخ سربلند چون عرش با رزانت و چون کوه پایدار
حاشا که منهدم کندش هیچ حادثه جز ترکتاز لشکر داراے نامدار
ارغنده شیر بیشهٔ مردی ابوالشجاع کش مانده تیغ از آتش نمرود یادگار
فرمانده زمانه که جانسوز خنجرش برقیست پر ترشح و ابریست پر شرار
آن حیدرے که زاده ز یک پشت و یک شکم شمشیر جانستانش با تیغ ذوالفقار
در تیغش ار طبیعت اردی بهشت نیست گردد چرا ز مقدم او دشت لاله زار
چون رو نهد بعرصه در ایام دار و گیر چون جا کند به پشته بهنگام گیرودار
گوش سماک و نعرهٔ رستم ز مرزغن سمع سپهر و نالهٔ روئین تن از مزار
یکران کوه و سنگش پیلے پلنگ خو شمشیر ابر رنگش بحرے نهنگ خوار
رویش چو در غضب فلک و ورد الامان رایش چو در سخط ملک و ذکر زینهار
ذکرے ز صولت وے و غوغاے کاشغر حرفے ز هیبت وے و افغان قندهار
چون تیغ او بجلوه هوا شارسان روم چون رخش او به پویه زمین ملک زنگبار
در بحر ژرف اگر بعطوفت نظر کند هر قطره اش شود بشبه دُر شاهوار
شاها توئی که چشمهٔ سوزان تیغ تو برقیست لجه آور و ابریست شعله بار
سرولیست نیزه رسته ز دریاے دست تو سر دار چه مے نروید الا ز جویبار
خونریز خنجر تو بود نوبهار فتح نبود عجب ظهور شقایق به نوبهار
تیغ نزار و بخت سمینت بجا چیست این ملک را سمین کند آن خصم را نزار

در بحر دست رادِ تو گوپال کوه سنگ — در رزم بشکند سر خصمان خاکسار
آرے سفینه بشکندش تخته لخت لخت — در بحر اگر بصخرهٔ صما کند گذار
از چیست فتنه خفته ربا ستش بخواب مرگ — گر نیست در حسام تو تاثیر کوکنار
تا بد چو تا به پیکر ماہی درون آب — برقے ز خنجرت کند ار جلوه در بحار
دریا در آستین تو یا دست درفشاں — شہلاں بزیر زین تو یا خنگ راہوار
سیمرغ در نشست تو یا تیر دال پر — البرز بر بدست تو گرز گاو سار
آنجا که ابر دست تو ابر سخا دہد — دریاے بیکراں شود از قطره شمار
تلے ز برق تیغ تو کوه کوه خصم — تلفے ز نار صاعقه دشت دشت خار
خصمت اگر ز بادهٔ پر نشاے غرور — خود را بروز رزم شمارد چو ذوالخمار
قہر تو چوں خمار شکن باده بشکند — از سرخ نشاے مے خون انس سرش خمار
آنجا که برق تیغ تو آتش فشاں شود — از یاس او گیاه نه روید ز مرغزار
از تو یکے سواره و گیتی پر از رکوب — از تو یکے پیاده و گیہاں پر از سوار
تیغ تو گر بجانب دریا گذر کند — از سہم او نہنگ گریزد بکوہسار
در شاہراه پردهٔ جیشت بروز رزم — خوں جگر خورد ظفر از درد انتظار
شاہا مرا ز گردش ایام شکوہاست — یک یک فرو شمارم بر وجہ اختصار
اول ز طالع خود و دویم ز خشم تو — سیم ز دور چرخ و چہارم ز روزگار
پنجم ز طعن خصم و ششم دوری از وطن — ہفتم ز تنگدستی و ہشتم ز اضطرار
بیچاره من که از قضا با یہ چاره ام — یکباره زین دو چار بمحنت شدم دو چار
ناچاره زین دو چار بچاری ز چارسوے — باچاره ہیچ چاره دو چارم بچار تار

چرخ سیاه کارم وارو سیه گلیم　　با آنکه چون سپیده دمستم سپید کار

در عین نوجوانی گشتم ز غصه پیر　　با وصف کامرانی گشتم ز مویه خوار

خوشیده شاخ عمرم در موسم شباب　　شاخ ارچه سبز خوش شد در فصل نوبهار

سیمرغ قاف دانش و فضلم ولے چه سود　　کم دار دے فلک ز حقارت کم از حقار

ناچیده از حدیقهٔ دوران گل مراد　　دستم ز خاک سرزنش ناکسان فگار

هان اے ملک منم که فلک هر شب از نجوم　　بر فرق من عقود درر میکند نثار

هان اے ملک منم که زر و سیم ز مهر و ماه　　با نقد رای ناقد من هست کم عیار

هان اے ملک منم که تند بر درم سپهر　　منسوج جان بهاره چو جولا گر دغار

هان اے ملک منم که بهم چشمئ سپهر　　دادی چو آفتاب مرا جاے در کنار

هان اے ملک منم که کند ملک خاوران　　امروز بر خجسته وجود من افتخار

هان تا چه شد که همچو عزازیل پر غرور　　افگندیم ز پایهٔ معراج اعتبار

هان تا چه شد که شکر شکر عطا لطف　　شد در مذاق راحت من زهر ناگوار

هان تا چه شد که شعلهٔ سوزان آه من　　انگیزد از شرر ز مسامات هم بخار

قاآنیا علاج نه بینم بغیر از آنکه　　از خشم شهریار گریزم بشهریار

در بحر فکر بکر سخن سنج فاریاب　　تضمین کنم دو در ثمین هر دو شاهوار

بر حسب حال خود سخن چند داشتم　　لیکن بدین یکے کلمه کردم اختصار

کاے آفتاب ملک زمین نور واگیر　　وے سایهٔ خداے زمین سایه بر مدار

ختم محامد تو کنم زین غزل که هست　　چون رشتهٔ لآلی منظوم و آبدار

غزل

برخ دو زلف مشک فشاں چوں فگند یار — شاهدت لیلتین علیٰ طرفی النهار

باز از برائے آنکہ پریشاں شوند جمع — زد شانہ بر دو طرۂ مشکین تابدار

ہمہ قوم ازیں دو عقرب جرارٌ فاحذروا — اے قوم ازیں دو لعبتِ خونخوار الفرار

خونیں دلِ من است کہ آوردہ بدست — از ترس مدعی زرچہ نامش نہی نگار

ہر جا کہ رنگ خط تو روئے زمیں چو پشت — ہر جا کہ چین زلف تو ملک جہاں تتار

جز شام زلف در رخ چوں نوبہار تو — نشنیدہ کس دراز شود شب بہ نوبہار

قاآنی ار ز ہجر رخت نا امید شد — خواہد شدن ز لطف تو روزے امیدوار

تا عدّت وحوش و طیور است بیقیاس — تا مدت شہور و سنین است بےشمار

بادا دوام عمر تو چندانکہ حشر و نشر — باشد بدست حکایت پیرار و نقل پار

در توحید باری عز اسمہٗ

نہانی از نظرہا بسکہ پیدا از بس عیانستی — عیاں شد سرّ ایں معنی کہ میگفتم نہانستی

گہے گویم عیانستی گہے گویم نہانستی — نہ اینستی نہ آنستی ہم اینستی ہم آنستی

بنزد آں کہ از عین عیاں بیند نہانستی — بپیش آں کہ از چشمِ نہاں جوید عیانستی

یقیں ہرچند بیچون گماں ہرچند بیچون — نہ محصورِ یقین استی نہ مغلوبِ گمان استی

بیانے را کہ کس واقف نباشد نکتہ پردازی — زبانے را کہ کس دانا نباشد ترجمانستی

بیانِ معنی و الفاظ و صورت نیستی لیکن — بمعنی صورت و الفاظ معنی را بیانستی

بچشم حق نگر گر ژرف بیند مرد دانشور — تو در هر قطرۂ پنهان چو بحر بیکرانستی

اگر کس عکس خورشید فلک در آبدان بیند — نیارد گفت خورشید فلک در آبدانستی

کجا مهرے که سیصد چند عبر اجرام رخشانش — درون آبدان بودن خلاف امتحانستی

دگر گوید نه خورشیدست کاندر آبدان دیدم — ز انکار عیان مردود عقل نکته دانستی

یکے گفتا قدیم از اصل با حادث نه پیوندد — سپس پیوند با ذات بهیتا چنانستی

بگفتم راست میگوئی و راه راست مے پوئی — ولیکن آنچه میجوئی عیان ازاین بیانستی

بجنبد سرو را شاخ از نسیم و ریشه پا برجا — بجنبد اصل آں از باد اگر فرعش نوانستی

ازین تمثال روشن شد که شخص آفرینش را — ثباتی با حدوث اندر طبیعت توامانستی

بمعنی هست پاینده بصورت هست زاینده — بوجهے از مکان بیرون بوجهے در مکانستی

ازاں پایندگی همسایه با عقل گرانمایه — ازین زایندگی همپایه با یونان زمانستی

روانِ بوعلی سینا ازین اشراق سینائی — بزیر خاک تاری پاے کوبان کف زنانستی

کس از رسے تربیت پوید که قاآنی چنین گوید — سزد گر مرحبا بالله که تحقیق آنچنانستی

بخاصانت بپیوندد کلام نغز من چوناں — که راه گم کرده را رهبر جرس نی کاروانستی

ترجیع بند

در تهنیت جشن ولیعهد فردوس مهد سلطان محمود ابن ناصر الدین شاه غازی ادام الله ایامه

جشن سلطانیست امروز مے خواهیم خورد — عیش مے خواهیم کرد و باده مے خواهیم خورد

مژده داد از جشن شاهنشه چو پیک نیک پے
مے بفرخ روئے پیک نیک پے خواہیم خورد

چوں بود شاهنشه ما یادگار جم و کے
مے بجشن یادگار جم و کے خواہیم خورد

تا دریں نیلی خم از مستی در اندازیم شور
سربسر خمخانه ہائے ملک رے خواہیم خورد

ساغر و چنگ و دف و کف سربسر خواہیم زد
شیر و شهد و شکر و مے پے بہ پے خواہیم خورد

ما نه تنها مے بیاد جشن سلطاں میخوریم
کآب کوثر ہم بیاد روئے وے خواہیم خورد

دی بود اکنوں و مے نوشیم تا آید بہار
چوں بہار آید علی الله تا بدی خواہیم خورد

جانشیں محمود غازی کے نشیں بالا تخت
گر نباید خورد مے امروز نه کے خواہیم خورد

گر بیاد آں ملک محمود مے خورد ایاز
ما بیاد ایں ملک محمود مے خواہیم خورد

عاقبت محمود بادا ناصر الدیں شاہ را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاہ را

توپہائے خسروانی اینک ادا میکنند
رعد و برق و ابر خیزد چوں دہاں وا میکنند

بر زمیں از آسماں آید مدام آواز رعد
تو پہانک بر خلاف رعد آوا میکنند

از زمیں ہرّای شاں ہر دم رود بر آسماں
گوش گردوں کر شود ہر دم کہ ہرّا میکنند

در گلو شاں مار سرخ و در شکم مور سیاه
طرفه مار و موریں کآہنگ اعدا میکنند

بنگر آں زنبورہا کز برق آتش ہر زماں
ہمچو زنبوراں خون آلوده غوغا میکنند

ہر طرف جشنے است برپا چیست باعث خلق را
کاینہمه رقص طرب در باغ صحرا میکنند

سیم و زر ہر سو بدامن میبرند از گنج شاه
جود شه فرسوده با خود خلق یغما میکنند

آنچه کوه است اینکه رقاصاں مجلس گاه رقص
چوں مدار اختراں زیر و بالا میکنند

جشن محمود است نازش چوں سر زلف ایاز
مشک میپاشند و صحن بزم بویا میکنند

عاقبت محمود با دا ناصرالدین شاه را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاه را

تاج مینازد که نیکو تاجدارے یافتم — ملک مینالد که فرخ شهریارے یافتم
نصر از وجد و طرب در رقص کز بالای شاه — کاخ دولت را ستون استوارے یافتم
نخل ملکت در نما کز برگ زیر حادثات — خشک بودم تازه گشتم خوش بهارے یافتم
خاک ایران در طرب کز موج طوفان فتن — بس تلاطم داشتم اکنون قرارے یافتم
ملک شاه نازان که بودم در بلا و اضطراب — ایمنم تا چون اتابک پیش کارے یافتم
شاهباز همت شاه هفت کشور کرد صید — باز میگوید که بس کوچک شکارے یافتم
تیغ خسرو خنده زد کز خون بدخواه ملک — از پے مستی شراب بیخمارے یافتم
لعل خندان کز تف خورشید عمرے سوختم — تا ز فر افسر شه اعتبارے یافتم
رخش شاهنشه ز وجد و شوق هر دم شیهه زد — کز نژاد شاه نیکو شهسوارے یافتم

عاقبت محمود با دا ناصرالدین شاه را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاه را

بر فراز تخت شاهنشاه مکان دارد همے — مهر را ماند که جا بر آسمان دارد همے
از نشاط آنکه شاه بنشست بر بالای آن — بسکه بالد تخت گوئی تخت جان دارد همے
تهنیت گویند از بس شاه را از هر کران — خاک و خشت ملک گوئی روان دارد همے
شاه عمر جاودان است از برای شخص ملک — ملک از آن نازد که عمر جاودان دارد همے
کودک مهد ار ولیعهد شهنشاه شد چه باک — تخت شاه طفلست و فرمان بر جهان دارد همے
بچه شیر است پنداری ملک محمود زانکه — شیر خوار است و دل شیر ژیان دارد همے

در کمانہ مہد ہر ساعت کند انگشت خویش
بسکہ عزم بازیہائے تیر و کماں دارد ہمے

ابرو و مژگاں خود را دست مالد ہر زماں
بسکہ در دل شوق شمشیر و سناں دارد ہمے

عاقبت محمود بادا ناصرالدین شاہ را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و کاہ را

شاہ ما را بخت سعد و اختر مسعود باد
اختر مسعود او را فر نامعدود باد

آرزوہائے کہ ہر یک ہست افزوں از دو کون
بر زبان ناوردہ پیشش حاضر و موجود باد

از وجودش جاں بود خرسند و از جودش جہاں
یک جہاں جاں خاک راہ این جود و وجود باد

بر در محمود چوں شاہاں بطاعت صف کشند
سر صف شاہان عادل در بر محمود باد

چوں ہمہ مقصدش بسوے حرمت او نیست و بس
حفظ یزداں قاصد جان و تنش مقصود باد

ہر زماں کارد ملک محمود بر تختش سجود
جان یک عالم فدائے ساجد و مسجود باد

زیں ہمہ مولود والا گر نتاج آمدند
آں نکو نزد والد این بہترین مولود باد

چوں بود روز ولادت یاد لیعہدی یکے
ہر ملک محمود را کش ملک نامحدود باد

از پئے تاریخ سال ہر دو قاآنی نگاشت
ناصرالدین را نشاط جسم و جان محمود باد
۱۲ ۷۱

عاقبت محمود بادا ناصرالدین شاہ را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و کاہ را

مثنوی مولانا روم

بشنو از نے چوں حکایت میکند ‏ ‏ ‏ وز جدائیہا شکایت میکند

کز نیستاں تا مرا ببریدہ اند ‏ ‏ ‏ وز نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

سینہ خواہم شرحہ شرحہ از فراق ‏ ‏ ‏ تا بگویم شرح درد اشتیاق

ہر کسے کو دور ماند از اصل خویش ‏ ‏ ‏ باز جوید روزگار وصل خویش

من بہر جمعیتے نالاں شدم ‏ ‏ ‏ جفت خوشحالاں و بدحالاں شدم

ہر کسے از ظن خود شد یار من ‏ ‏ ‏ از درون من نجست اسرار من

سر من از نالۂ من دور نیست ‏ ‏ ‏ لیک چشم و گوش را آں نور نیست

تن ز جاں و جاں ز تن مستور نیست ‏ ‏ ‏ لیک کس را دید جاں دستور نیست

آتش است ایں بانگ نائی و نیست باد ‏ ‏ ‏ ہر کہ ایں آتش ندارد نیست باد

آتش عشق است کاندر نے فتاد ‏ ‏ ‏ جوشش عشق است کاندر مے فتاد

نے حریف ہر کہ از یارے برید ‏ ‏ ‏ پردہایش پردہائے ما درید

ہمچو نے زہری و تریاقی کہ دید ‏ ‏ ‏ ہمچو نے دمساز و مشتاقے کہ دید

نے حدیث راہ پر خوں میکند ‏ ‏ ‏ قصہ ہائے عشق مجنوں میکند

محرم ایں ہوش جز بیہوش نیست ‏ ‏ ‏ مر زباں را مشتری جز گوش نیست

در غمِ ما روزہا بیگاہ شد — روزہا با سوزہا ہمراہ شد

روزہا گر رفت گو رو باک نیست — تو بماں اے آنکہ جز تو پاک نیست

گر نبودے نالشِ نے را ثمر — نے جہاں را پر نکردے از شکر

در نیابد حالِ پختہ ہیچ خام — پس سخن کوتاہ باید والسلام

ہر کہ جز ماہی ز آبش سیر شد — وانکہ بے روزی ست روزش دیر شد

بند بگسل باش آزاد اے پسر — چند باشی بندِ سیم و بندِ زر

گر بریزی بحر را در کوزۂ — چند گنجد قسمتِ یک روزۂ

کوزۂ چشمِ حریصاں پر نشد — تا صدف قانع نشد پر در نشد

ہر کرا جامہ ز عشق چاک شد — او ز حرص و عیب کلی پاک شد

شاد باش اے عشقِ خوش سودائے ما — اے طبیبِ جملہ علتہائے ما

اے دوائے نخوت و ناموسِ ما — اے تو افلاطون و جالینوسِ ما

جسمِ خاک از عشق بر افلاک شد — کوہ در رقص آمد و چالاک شد

عشق جانِ طور آمد عاشقا — طور مست و خر موسیٰ صاعقا

دو دہاں داریم گویا ہمچو نے — یکدہاں پنہاں ست در لبہائے وے

دمدمہ ایں نائے از دمہائے اوست — ہائے و ہوئے روح از ہیہائے اوست

یکدہاں نالاں شدہ سوئے شما — ہائے و ہوئے در فگندہ در سما

لیک داند ہر کہ او را منظر است — کیں فغانِ ایں سر ہم زاں سر است

با لبِ دمساز گر خود جفتمے — ہمچو نے من گفتنیہا گفتمے

ہر کہ او از ہم زبانی شد جدا — بے نوا شد گرچہ دارد صد نوا

چونکہ گل رفت و گلستاں در گذشت
بشنوی زاں پس ز بلبل سرگذشت

سر پنہان است اندر زیر و بم
فاش اگر گویم جہاں برہم زنم

آنچہ نے میگوید اندر ایں دو باب
گر بگویم من جہاں گردد خراب

جملہ معشوق است عاشق پردۂ
زندہ معشوق است عاشق مردۂ

چوں نباشد عشق را پروائے او
او چو مرغے ماند بے پروائے او

من چگونہ ہوش دارم پیش و پس
چوں نباشد نور یارم پیش و پس

نور او در یمن و یسر و تحت و فوق
بر سر و بر گردنم چوں تاج و طوق

عشق خواہد کیں سخن بیروں بود
آئینہ غماز نبود چوں بود

آئینہ جانت ازاں غماز نیست
زانکہ زنگار از رخش ممتاز نیست

آئینہ کز زنگ و آلایش جدا است
پر شعاع از نور خورشید خدا است

رو تو زنگار از رخ او پاک کن
بعد ازاں آں نور را ادراک کن

ایں حقیقت را شنو از گوش دل
تا بروں آئی بکلی ز آب و گل

فہم گر دارید جاں را رہ دہید
بعد ازاں از شوق پا در رہ نہید

مدتے ایں مثنوی تاخیر شد
مہلتے بایست تا خوں شیر شد

تا نزاید بخت تو فرزند نو
خوں نگردد شیر شیریں خوش شنو

چوں ضیاء الحق حسام الدین عناں
باز گردانید ز اوج آسماں

چوں بمعراج حقایق رفتہ بود
بے بہارش غنچہ ہا ناشگفتہ بود

چوں ز دریا سوئے ساحل باز گشت
چنگ شعر مثنوی با ساز گشت

مثنوی که صیقل ارواح بود	باز گشتش روز استفتاح بود
مطلع تاریخ این سودا و سود	سال هجرت ششصد و شصت و دو بود
بلبلے زین جا برفت و باز گشت	بهر صید این معانی باز گشت
ساعد شه مسکن این باز باد	تا ابد بر خلق این در باز باد
آفت این در هوا و شهوت است	ورنه اینجا شربت اندر شربت است
این دهان بر بند تا بینی عیان	چشم بند آنجهان حلق و دهان
اے دهان تو خود دهان دوزخی	وے جهان تو بر مثال برزخی
نور باقی پهلوے دنیاے دون	شیر صافی پهلوے جوهاے خون
چون درو گامے زنی بے احتیاط	شیر تو خون میشود از اختلاط
یک قدم زد آدم اندر ذوق نفس	شد فراق صدر جنت طوق نفس
همچو دیو از وے فرشته میگریخت	بهر نانے چند آب از چشم ریخت
گرچه یکمو بد گنه کو جسته بود	لیک آن مو در دو دیده رسته بود
بود آدم دیدهٔ نور قدیم	موے در دیده بود کوه عظیم
گر دران حالت بکردے مشورت	در پشیمانی نگفتے معذرت
زانکه با عقلے چو عقلے جفت شد	مانع بد فعلی و بد گفت شد
نفس چون با نفس دیگر یار شد	عقل جزوی عاطل و بیکار شد
گر ز تنهائی تو نومیدی شوی	زیر ظل یار خورشیدی شوی
رو بجو یار خدائی را تو زود	چون چنان کردی خدا یار تو بود
آنکه در خلوت نظر بر دوخت است	آخر آنرا هم ز یار آموخت است

خلوت از اغیار باید نے زیار	پوستین بہر دے آمد نے بہار
عقل با عقلِ دگر دوتا شود	نور افزوں گشت و رہ پیدا شود
نفس با نفسِ دگر خنداں شود	ظلمت افزوں گشت و رہ پنہاں شود
یار چشم تست اے مرد شکار	از خس و خاشاک اورا پاک دار
ہیں بجاروب زباں گردی مکن	چشم را از خس رہ آوردی مکن
چونکہ مومن آئینہ مومن بود	روے او ز آلودگی ایمن بود
یار آئینہ است جاں را در حزن	بر رخ آئینہ اے جاں دم مزن
تا نپوشد روے خود را از دمت	دم فرو بردن بباید از دمت
کم ز خاکی چونکہ خاکی یار یافت	از بہار صد ہزار انوار یافت
آں درختے کو شود با یار جفت	از ہواے خوش ز سرتا پا شگفت
در خزاں چوں دید او یار خلاف	در کشید او رو و سر زیر لحاف
گفت یار بد بلا آشفتن است	چونکہ او آمد طریقم خفتن است
پس بخسپم باشم از اصحاب کہف	بہ ز دقیانوس باشد خواب کہف
یقظہ شاں مصروف دقیانوس بود	خواب شاں سرمایۂ ناموس بود
خواب بیداریست چوں با دانشست	واے بیداری کہ با ناداں نشست
چونکہ زاغاں خیمہ بر گلشن زدند	بلبلاں پنہاں شدند و تن زدند
زانکہ بے گلزار بلبل خامش است	غیبت خورشید بیداری کش است
آفتابا ترک ایں گلشن کنی	تاکہ تحت الارض را روشن کنی
آفتاب معرفت را نقل نیست	مشرق او غیر جان و عقل نیست

خاصه خورشید کمالے کان سریست — روز و شب کردار او روشنگریست

مطلع شمس آ اگر اسکندری — بعد ازاں هر جا روی نیکو فری

بعد ازاں هر جا روی مشرق شود — شرقها بر مغربت عاشق شود

حس خفاشت سوئے مغرب دواں — حس درپاشت سوئے مغرب رواں

راه حس راه خرانست اے سوار — اے خراں را تو مزاحم شرمدار

پنج حسی هست جز ایں پنج حس — آں چو زر سرخ ایں حسہا چو مس

اندراں بازار کاهل محشر اند — حس مس چوں حس زر کے خرند

حس ابداں قوت ظلمت میخورد — حس جاں از آفتابے میچرد

اے ببرده رخت حسہا سوئے غیب — دست چوں موسیٰ بروں آر از جیب

اے صفاتت آفتاب معرفت — و آفتاب چرخ بند یک صفت

گاه خورشید و گہے دریا شوی — گاه کوه قاف و گہ عنقا شوی

تو نہ ایں باشی نہ آں در ذات خویش — اے فزوں از وہمہا و ز بیش بیش

روح با علمست و با عقلست یار — روح را با تازی و ترکی چہ کار

از تو اے بے نقش با چندیں صور — ہم مشبہ ہم موحد خیره سر

گہ مشبہ را موحد مے کنی — گہ موحد را بصورت رہزنی

گہ ترا گوید ز مستی بوالحسن — یا صغیر السن یا رطب البدن

گاه نقش خویش ویراں میکند — از پئے تنزیہ جاناں میکند

چشم حس را هست مذهب اعتزال — دیده عقلست سنی در وصال

سخره حس اند اهل اعتزال — خویش را سنی نمایند از ضلال

ہر کہ در حس ماند او معتزلیست
گرچہ گوید سنیم از جاہلیست

ہر کہ بیروں شد ز حس او سنی است
اہل بینش چشم حس خویش بیست

ہر کہ از حسِ خدا دید آیتے
در بر حق داشت بہتر طاعتے

گر بدیدے حسِ حیواں شاہ را
پس بدیدے گاؤ خر اللہ را

گر نبودے حسِ دیگر مر ترا
جز حسِ حیواں ز بیروں ہوا

پس بنی آدم بکرم کے بُدے
کے بحسِ مشترک محرم شدے

نا مصور یا مصور بیش اوست
کو ہمہ مغز است بیروں شد ز پوست

گر تو کوری نیست بر اعمیٰ حرج
ورنہ رو کالصبر مفتاح الفرج

پردہائے دیدہ را داروئے صبر
ہم بسوزد ہم بسازد شرح صدر

آئینہ دل چوں شود صافی و پاک
نقش ہا بینی بروں از آب و خاک

ہم ببینی نقش ہم نقاش را
فرش دولت را و ہم فراش را

چوں خلیل آمد خیالِ یار من
صورتش بت معنی او بت شکن

شکر یزداں را کہ چوں او شد پدید
در خیالش جاں خیالِ خود بدید

خاک درگاہت دلم را میفریفت
خاک بر وے کو ز خاکت میشکیفت

گفتم ار خوبم پذیرم ایں ازو
ورنہ خود خندید بر من زشت رو

چارہ آں باشد کہ خود را بنگرم
در خور آنیم یا نادر خورم

او جمیل است و یحب للجمال
کے جوان نو گزیند پیرہ زال

طیبات از بہر کہ للطیبین
خوب خوبی را کند جذب از یقیں

در ہر آں چیزیکہ تو ناظر شوی
میکند با جنس سیرا ے معنوی

نا مصور یا مصور گفتنت ✣ باطل آمد بے ز صورت رفتنت

در جہاں ہر چیز چیزے جذب کرد	گرم گرمی را کشید و سرد سرد
قسم باطل باطلاں را میکشد	باقیاں را میکشند اہل رشد
ناریاں مر ناریاں را جاذب اند	نوریاں مر نوریاں را طالب اند
صاف را ہم صافیاں طالب شوند	درد را ہم تیرگاں جاذب بوند
زنگ را ہم زنگیاں باشند یار	روم را با رومیاں افتاد کار
چشم چوں بستی ترا تاسہ گرفت	نور چشم از نور روزن میشگفت
تاسہ تو جذب نور چشم بود	تا بپیوندد بنور روز زود
چشم باز ار تاسہ گیرد مر ترا	وانکہ چشم دل بہ بستی برکشا
اے تقاضاے دو چشم دل شناس	کو ہمے جوید ضیاے بیقیاس
چوں فراقِ آں دو نور بے ثبات	تاسہ آوردت کشادی چشمہات
بس فراق آں دو نور پایدار	تاسہ مے آرد مر آں را پاسدار
او چو میخواند مرا من بنگرم	لایق جذبم و یا بد پیکرم
گر لطیفے زشت را در پے کند	تسخری باشد کہ او با وے کند
کہ بہ بینم نقش خود را اے عجب	تا چہ رنگم ہمچو روزم یا چو شب
نقش جانِ خویش مے جستم بسے	ہیچ مے ننمود نقشم از کسے
گفتم آخر آئینہ از بہر چیست	تا ببیند ہر کسے کو چیست کیست
آئینہ آہن براے لونہاست	آئینہ سیمائی جاں سنگین بہاست
آئینہ جاں نیست الا روے یار	روے آں یاریکہ باشد زاں دیار
گفتم اے دل آئینہ کل را بجو	رو بدریا کار بر ناید ز جو

زین طلب بنده بکوے تو رسید / درد مریم را بخرما بن کشید
دیدهٔ تو چوں دلم را دیده شد / صد دل نادیده غرق دیده شد
آئینهٔ کلی ترا دیدم ابد / دیدم اندر چشم تو من نقش خود
گفتم آخر خویش را من یافتم / در دو چشمش راه روشن یافتم
گفت وہمم کاں خیال تست ہاں / ذات خود را از خیالِ خود بداں
نقش من از چشم تو آواز داد / کہ منم تو تو منی در اتحاد
اندریں چشم منیر بے زوال / از حقایق راه کے یابد خیال
در دو چشم غیر من تو نقش خود / گر ببینی آں خیال داں و رد
آنکہ سرمهٔ نیستی در مے کشد / باده از تصویر شیطاں مے چشد
چشم او خانهٔ خیال است و عدم / نیستها را ہست بیند لاجرم
چشم من چوں سرمہ دید از ذو الجلال / خانهٔ ہستی است نے خانهٔ خیال
تا یکے مو باشد از تو پیش چشم / در خیالت گوہرے باشد چو یشم
یشم را آنگہ شناسی از گہر / کز خیالِ خود کنی کلی عبر

حکایت مفلس کہ در زندان بود از بہر طمع لقمہ

بود شخصے مفلسے بے خان و ماں / مانده در زندان و بند بے اماں
لقمهٔ زندانیاں خوردے گزاف / بر دل خلق از طمع چوں کوه قاف
زہره نے کس را کہ لقمهٔ ناں خورد / زانکہ آں لقمہ ربا چابک برد
ہر کہ دور از رحمت رحماں بود / او گدا چشم است گر سلطاں بود

مر مروّت را نہادہ زیر پا	گشتہ زنداں دوزخی زاں ناں ربا
گر گریزی بر امید راحتے	زاں طرف ہم پیشت آید آفتے
ہیچ کنجے بے دد و بے دام نیست	جز بخلوتگاہ حق آرام نیست
گنج زندانِ جہانِ ناگزیر	نیست پامزد و بے دق الحصیر
واللہ ار سوراخ موشے در روی	مبتلاے گربہ چنگالے شوی
آدمی را فربہی است از خیال	گر خیالاتش بود صاحب جمال
در خیالاتش نماید ناخوشی	میگدازد ہمچو موم از آتشی
در میان مار و کژدم گر ترا	با خیالاتے خوشاں دارد خدا
مار و کژدم مر ترا مونس بود	کاں خیالت کیمیائے مس بود
صبر شیریں از خیال خوش شدہ است	کاں خیالاتِ فرج پیش آمدہ است
آں فرج آید ز ایماں در ضمیر	ضعف ایماں ناامیدی و زحیر
صبر از ایماں بیابد سر کلہ	حیث لا صبر فلا ایمان لہ
گفت پیغمبر خداش ایماں نداد	ہر کرا صبرے نباشد در نہاد
آں یکے در چشم تو باشد چو مار	ہم وے اندر چشم آں دیگر نگار
زانکہ در چشمت خیال کفر اوست	واں خیالِ مومنی در چشم دوست
کاندریں یک شخص ہر دو فعل ہست	گاہ ماہی باشد او وگاہ شست
نیم او مومن بود نیمیش گبر	نیم او حرص آوری نیمیش صبر
گفت یزدانت فمنکم مؤمن	باز منکم کافر گبر کہن
ہمچو گاوے نیمۂ چپش سیاہ	نیمۂ دیگر سپید ہمچو ماہ

ہر کہ ایں نیمہ بہ بیند رد کند — ہر کہ آں نیمہ بہ بیند کد کند
از جمال یوسفؑ اخواں بس نفور — لیک اندر دیدۂ یعقوب نور
از خیالِ بد مراو را زشت دید — چشم فرع و چشم اصلی ناپدید
چشم ظاہر سایۂ آں چشم داں — ہر چہ آں بیند بگردد ایں بداں
سایۂ اصل ست فرع اما کجا — سایۂ خورشید پا دارد بجا
تو مکانی اصل تو در لامکاں — ایں دکاں بر بند و بکشا آں دکاں
شش جہت مگریز زیرا در جہات — ششدرست و ششدرہ ماتست مات
ایں سخن را نیست حد زندانیاں — مضطر اند از دست آں خر قلتباں

شکایت اہل زندان پیش وکیل قاضی از دست مفلس

با وکیل قاضئ ادراک مند — اہل زنداں در شکایت آمدند
کہ سلام ما بقاضی بر کنوں — باز گو آزار ما زیں مرد دوں
کاندریں زنداں بماند او مستمر — یاوہ تاز و طبل خوارست و مضر
مرد زندانی نیابد لقمۂ — ور بصد حیلت کشاید طعمۂ
در زماں پیش آید آں دوزخ گلوا — حجتش ایں کہ خدا گفتہ کلوا
چوں مگس حاضر شود بر ہر طعام — از وقاحت بے صلا و بے سلام
پیش او ہیچ است قوت شصت کس — کر کند خود را اگر گوئیش بس
زیں چنیں قحط سہ سالہ داد داد — ظلِّ مولانا ابد پایندہ باد
تو ز زنداں تا رود ایں گاؤ میش — یا وظیفہ کن ز وقفِ لقمہ ایش

اے ز تو خوش ہم ذکور و ہم اناث	داد کن المستغاث المستغاث
سوے قاضی شد وکیل با نمک	گفت با قاضی شکایت یک بیک
خواند از زنداں ورا قاضی بہ پیش	پس تفحص کرد از اعیان خویش
گشت ثابت پیش قاضی آں ہمہ	کہ نمودند از شکایت آں رمہ
گفت قاضی خیز زیں زنداں برو	سوے خانہ مردہ ریگ خویش شو
گفت خان و مان من احسان تست	ہمچو کافر جنتم زندان تست
گر ز زندانم برانی تو بہ رد	خود بمیرم من ز درویشی و کد
ہمچو ابلیس کہ میگفت اے سلام	رب انظرنی الی یوم القیام
کاندریں زندان دنیا من خوشم	تا کہ دشمن زادگاں را مے کشم
ہر کہ او را قوت ایمانے بود	وز براے زاد رہ نانے بود
مے ستانم گہ بمکر و گہ بہ ریو	تا برارند از پشیمانی غریو
گہ بہ درویشی کنم تہدید شاں	گہ بزلف و خال بندم دید شاں
قوت ایمانی دریں زنداں کم است	وانکہ ہست از قصد ایں سگ در خم است
از نماز و صوم و صد بیچارگی	قوت ذوق آید برد یکبارگی
استعیذ اللہ من شیطانہ	قد ہلکنا آہ من طغیانہ
یک سگ است و در ہزاراں میرود	ہر کہ در وے رفت او آں میشود
ہر کہ سردت کرد میداں کو در وست	دیو پنہاں گشتہ اندر زیر پوست
چوں نیابد صورت آید در خیال	تا کشاند آں خیالت در وبال
از خیالات تو اے آید بلا	چوں خیالت فاسد آمد جابجا

گہ خیالِ فرجہ وگاہے دکاں
گہ خیالِ علم وگاہے خان ومان

گہ خیالِ آسیا و باغ و راغ
گہ خیالِ بیع و باغ و لیغ ولاغ

گہ خیالِ آشتی و جنگہا
گہ خیالِ نام ہا و ننگ ہا

گہ خیالِ کسب و سوداگری
گہ خیالِ تاجری و داوری

گہ خیالِ نقرہ و فرزند و زن
گہ خیالِ بو الفضول و بو الحزن

گاہ خیالِ کالہ وگاہے قماش
گہ خیالِ مفرش و رخت و فراش

ہیں بروں کن از سرایں تخییلہا
ہیں بروب از دل چنیں بد حیلہا

ہاں بگو لاحول ہا اندر زماں
از زباں تنہا نہ بلکہ از عین جاں

تتمہ قصۂ مفلس

گفت قاضی مفلسے را وا نما
گفت اینک اہلِ زندانت گوا

گفت ایشاں متہم باشند چوں
میگریزند از تو میگریند خوں

واز تو مے خواہند تا ہم وا رہند
زیں غرض باطل گواہی میدہند

جملہ اہلِ محکمہ گفتند ما
ہم بر و بار دبر افلاسش گوا

ہر کرا پرسید قاضی حالِ او
گفت مولا دست ازیں مفلس بشو

گفت قاضی کش بگردانید فاش
گرد شہر ایں مفلس است و بد معاش

کو بکو او را منادی ہا کنید
طبل افلاسش عیاں ہر جا زنید

تا کسے نسیہ نہ بفروشد بدو
قرض ندہد ہیچکس او را تسو

ہر کہ دعوے آردش اینجا بفن
بیش زندانش نخواہم کرد من

پیش من افلاس او ظاہر شدہ است / نقد و کالا نیستش چیزے بہست

آدمی در حبس دنیا زاں بود / تا بود کافلاس او ثابت شود

مفلسے دیو را یزدان ما / ہم منادی کرد در قرآن ما

کو دغا و مفلس است و بد سخن / ہیچ با او شرکت و سودا مکن

ور کنی او را بہانہ آوری / مفلس است او صرفہ از وے کے بری

حاضر آوردند چوں فتنہ فروخت / اشترے کردی کہ ہیزم میفروخت

کرد بیچارہ بسے فریاد کرد / ہم موکل را بدانگے شاد کرد

اشترش بردند از ہنگام چاشت / تا شب و افغان او سودے نداشت

بر شتر بنشست آں قحط گراں / صاحب اشتر پئے اشتر دواں

سو بسو و کو بکو مے تاختند / تا ہمہ شہرش عیاں بشناختند

پیش ہر حمام و ہر بازارگاہ / کردہ مردم جملہ در شکلش نگاہ

دہ منادی گر بلند آوازیاں / ترک و کرد و رومیان و تازیاں

جملگاں آوازہا بر داشتہ / کیں ہمہ تخم جفاہا کاشتہ

مفلس است و ایں ندارد ہیچ چیز / قرض تا ندہد و را کس یک پشیز

ظاہر و باطن ندارد حبۂ / مفلسے قلبے دغائے دبۂ

بینوائے بدادائے بے وفا / ناں ربائے ترگدائے بیحیا

ہاں و ہاں با او حریفے کم کنید / چونکہ او آید گرہ محکم زنید

ور بمحکم آرید ایں پژمردہ را / من نخواہم کرد زنداں مردہ را

خوش دمست او گلویش بس فراخ / با شعار نو و نار شاخ شاخ

گر بپوشد بهر مکر آن جامه را — عاریه است آن تا فریبد عامه را

حرفِ حکمت بر زبانِ ناحکیم — حلّه‌های عاریت دان اے سلیم

گرچه دزدے حلّه پوشیده است — دست تو چون گیرد آن ببریده است

چون شبانه از شتر آمد بزیر — کرد گفتش منزلم دور است و دیر

بر نشستے اشترم را از پگاه — جو رها کردم کم از اخراج کاه

گفت تا اکنون چه میکردیم پس — هوش تو کو نیست اندر خانه کس

بچرخ افلاسم شنیده اے پر طمع — زو نه بشنیدی بگوش از بے لمع

طبلِ افلاسم بچرخ سابعه — رفت و تو نشنیده این واقعه

گوش تو پر بوده است از طمع خام — پس طمع کر میکند کور اے غلام

تا کلوخ و سنگ بشنید این بیان — مفلس است و مفلس است این قلتبان

تا بشب گفتند و صاحب اشتر — بر نزد کو از طمع پر بود و پر

هست بر سمع و بصر مهرِ خدا — در حجب بس صورت است و بس صدا

آنچه او خواهد رساند او بچشم — از جمال و از کمال و از کرشم

وانچه او خواهد رساند او بگوش — از سماع و از بشارت و ز خروش

گرچه تو هستی کنون غافل از آن — وقت حاجت حق کند آن را عیان

گفت پیغمبر که یزدان مجید — از پئے هر درد درمان آفرید

گرچه درمان جوئی و گوئی نهان — کاے خدا درمان کار من رسان

لیک زان درمان نبینی رنگ و بو — بهر درد خویش بے فرمان او

کون پر چاره است هیچت چاره نے — تا که نگشاید خدایت روزنے

چشم را اے چارہ جو در لامکاں	ہیں بنہ چوں چشم کشتہ سوئے جاں
ایں جہاں از بے جہت پیدا شد است	کز بیجائی جہاں را جا شد است
باز گرد از ہست سوئے نیستی	گر تو از جاں طالب مولیستی
جائے دخل است ایں عدم از وے مرم	جائے خرج است ایں وجود بیش و کم
کارگاہ صنع حق چوں نیستیست	جز معطل در جہاں ہست کیست

مطالبہ کردن موسیٰ علیہ السلام از حضرت حق جل جلالہ لِمَ خلقتَ خلقاً و اھلکتھم و جواب آمدن بموسیٰ علیہ السلام

گفت موسیٰ اے خداوند حساب	نقش کردی باز چوں کردی خراب
نر و مادہ نقش کردی جانفزا	وانگہے ویراں کنی آں را چرا
گفت حق دانم کہ ایں پرسش ترا	نیست از انکار و غفلت و ہوا
ورنہ تادیب و عتابت کردمے	بہر ایں پرسش ترا آزردمے
لیک میخواہی کہ در افعال ما	باز جوئی حکمت و سر قضا
تا ازاں واقف کنی مر عام را	پختہ گردانی بدیں ہر خام را
قاصدا سایل شدی در کاشفی	بر عوام ارچہ کہ تو زاں واقفی
زانکہ نیم علم آمد ایں سوال	ہر برونی را نباشد ایں مجال
ہم سوال از علم خیزد ہم جواب	ہمچناں کہ خار و گل از خاک و آب
ہم ضلال از علم خیزد ہم ہدیٰ	ہمچنانکہ تلخ و شیریں از ندے

ز آشنائی خیزد این بغض و ولا
وز غذای خوش بود سقم و شفا

مستفید اعجمی شد آن کلیم
تا عجمیان را کند زان سر علیم

ما هم از وی اعجمی سازیم خویش
پاسخش آریم چون بیگانه پیش

خر فروشان خصم همدیگر شدند
تا کلید قفل آن در آمدند

پس بفرمودش خدا ای ذو لباب
چون بپرسیدی بیا بشنو جواب

موسیا تخمی بکار اندر زمین
تا تو خود هم وادهی انصاف این

چونکه موسی کشت شد کشتش تمام
خوشه‌هایش یافت خوبی و نظام

داس بگرفت و مر آنها را برید
پس ندا از غیب در گوشش رسید

که چرا کشتی کنی و پروری
چون کمالی یافت آن را میبری

گفت یارب زان کنم ویران و پست
که درینجا دانه هست و کاه هست

دانه لایق نیست در انبار کاه
کاه در انبار گندم هم تباه

نیست حکمت این دو را آمیختن
فرق واجب میکند در بیختن

گفت این دانش ز که آموختی
تو برین شمع از کجا افروختی

گفت تمییزم تو دادی ای خدا
گفت پس تمییز چون نبود مرا

در خلایق روح های پاک هست
روح های تیرهٔ گلناک هست

این صدف ها نیست در یک مرتبه
در یکی در است و در دیگر شبه

واجب است اظهار این نیک و تباه
همچنان کاظهار گندم ها ز کاه

بهر اظهار است این خلق جهان
تا نماند گنج حکمت ها نهان

کنت کنزاً گفت مخفیاً شنو
جوهر خود گم مکن اظهار شو

بیان آنکه روح حیوانی و عقل جزوی و وہم و خیال بر مثال دوغ اند و روح که باقیست درین دوغ مثل روغن پنہان است

جوہر صدقت خفی شد در دروغ — ہمچو طعم روغن اندر طعم دوغ

آں دروغت ایں تنِ فانی بود — راستت آں جانِ ربانی بود

سالہا ایں دوغ تن پیدا و فاش — روغن جاں اندرو فانی و لاش

تا فرستد حق رسولِ بندۂ — دوغ را در خمره جنبانندۂ

تا بجنباند بہ ہنجار و بفن — تا بدانم من کہ پنہاں بود من

یا کلام بندۂ کاں جزو اوست — در رود در گوش آنکو وحی جوست

اذن مومن وحی ما را داعی است — آنچناں گوشِ قرینِ داعی است

آنچناں کہ گوش طفل از گفت مام — پر شود ناطق شود او در کلام

ور نباشد طفل را گوشِ رشد — گفت مادر نشنود گنگے شود

دایما ہر کرِ اصلی گنگ بود — ناطق آں کس شد کہ از مادر شنود

وانکہ گوشش کر و گنگ از آفتیست — زانکہ در گوشش رسیدہ علتیست

او پذیرائے دم و تعلیم نیست — لاجرم مر نطق را تسلیم نیست

آنکہ بے تعلیم بد ناطق خداست — کہ صفاتِ او ز علتہا جداست

یا چو آدم کردہ تعلیمش خدا — بے حجاب مادر و دایہ ورا

یا مسیحے کہ بہ تعلیم ودود — در ولادت ناطق آمد در وجود

از برائے دفع تہمت در ولاد	کہ نزاد ست از زنا و از فساد
جنبشے بایست اندر اجتہاد	تا کہ دوغ آں روغن از دل باز داد
روغن اندر دوغ باشد چوں عدم	دوغ در ہستی بر آوردہ علم
آنکہ ہستت می‌نماید ہست پوست	و آنکہ فانی می‌نماید اصل اوست
دوغ روغن ناگرفتست و کہن	بگزینی بہ خرجش مکن
ہیں بگر دانش بدانش دست دست	تا نماید آنچہ پنہاں کردہ است
آنکہ ایں فانی دلیل باقی است	لابہ مستانِ دلیلِ ساقی است

روغن اندر دوغ پنہاں می‌شود
ہر چہ می‌سازی تو اش آں می‌شود

حدیقۂ حکیم سنائی

اے دروں پرور و بروں آرائے — وے خرد بخش بیخرد بخشائے

خالق و رازق زمین و زماں — حافظ و ناصر مکین و مکاں

ہمہ از صنع تو مکان و مکیں — ہمہ در امر تو زمان و زمیں

آتش و باد و آب و خاک سکوں — ہمہ در امرِ قدرتت بیچوں

عرش تا فرش جزو مبدع تست — عقل با روح پیک مسرع تست

در دہاں ہر زبان کہ گردان است — از ثنائے تو اندر و جان است

نامہائے بزرگ و محترمت — رہبر جود و نعمت و کرمت

ہر یکے افزوں ز عرش و فرش و ملک — زاں ہزار و یکیست و صد کم یک

ہر یکے زاں بحاجتے منسوب — لیک نا محرماں ازاں محجوب

یارب از فضل و رحمت این دل و جاں — محرم دید نام خود گرداں

صانع و مکرم و توانا اوست — واحد و کامراں نہ چوں با اوست

حیّ و قیّوم عالم و قادر — رازق خلق و قاہر و غافر

فاعل جنبش است و تسکین است — وحدہٗ لاشریک لہٗ این است

عجزِ ما حجتِ تمامی اوست — قدرتش نایب اسامی اوست

لاؤ ہو ہر نوزاں سرائے بہی　　بازگشتند جیب و کیسہ تہی

برتر از وہم و عقل و حس و قیاس　　چیست جز خاطر خدائے شناس

ہر کجا عارفیست در ہمہ فرش　　ہست چوں فرش زیر نعلش عرش

ہرزہ بیند روانِ بینندہ　　آفریں جز بر آفرینندہ

آنکہ داند ز خاک تن کردن　　باد را دفترِ سخن کردن

واہب عقل و ملہم الباب　　منشئ نفس و مبدع اسباب

ہمہ از صنع اوست کون و فساد　　خلق را جملہ مبدع است و معاد

ہمہ از او و باز گشت بدو　　خیر و شر جملہ سرگذشت بدو

اختیار آفرین نیک و بد اوست　　باعثِ نفس و مبدع خرد اوست

ہیچ دل را بکنہ او رہ نیست　　عقل و جاں از کمالش آگہ نیست

دل و عقل از جلال او خیرہ　　عقل و جاں با کمال او تیرہ

عقل اول نتیجہ از صفتش　　راہ دادہ ورا بمعرفتش

سست جولاں ز عز و ذاتش وہم　　تنگ میداں ز کنہ و صفتش فہم

نفس در موکبش کمرو زیست　　عقل در مکتبش نو آموزیست

نیست از راہ عقل و وہم و حواس　　جز خدا ہیچ کس خدائے شناس

عز و صفتش کہ روئے بنماید　　عقل را جان و عقل بر باید

کم ز گنجشکے آید از ہیبت　　جبرئیلے بداں ہمہ صولت

عقل کانجا رسید سر بنہد　　مرغ کانجا پرید پر بنہد

ہر چہ را ہست گفتی از بن و بار　　گفتی او را شریک ہش میدار

جز بحسِ رکیک و نفس خبیث   نکند در قدم حدیث حدیث
در رہ قہر و عزت و صفتش   کنہ تو بس بود بمعرفتش
چند ازیں عقل ترّہات انگیز   چند ازیں چرخ طبع زنگ آمیز
عقل را خود بخود چو راہ نمود   پس بشایستگی ورا بستود
کاوّل آفریدہا عقل است   برتر از برگزیدہا عقل است
عقلِ کل یک سخن ز دفتر او   نفسِ کل یک پیادہ بر در او
عشق را دادہ ہم بعشق کمال   عقل را کردہ ہم بعقل عقال
عقل مانند ماست سرگرداں   در رہ کنہ او چو ما حیراں
عقل عقل است و جان جان ست او   آنچہ زاں برتر است آن ست او
بتقاضائے عقل و نفس و حواس   کے تواں بود کردگار شناس
گر نہ ایزد ورا نمودے راہ   از خدائی کجا شدے آگاہ

فی المعرفۃ

بخودش کس شناخت نتوانست   ذات او ہم بدو تواں دانست
عقل حقّش بتوخت نیک بتاخت   عجز در راہ او شناخت شناخت
کرمش گفت مر مرا بشناس   ورنہ کہ شناسدی بعقل حواس
بدلیلے حواس کے شاید   گوز بر پشت قبہ کے پاید
عقل رہبر ولیک تا درِ او   فضلِ او مر ترا برد برِ او
بدلیلے عقل رہ نبری   خیرہ چوں دیگراں مکن تو خری

فضل او در طریق رہبر ماست
صنع او سوے او دلیل و گواست

اے شدہ از شناخت خود عاجز
کے شناسی خداے را ہرگز

چوں تو در علم خود زبوں باشی
عارفِ کردگار چوں باشی

چوں ندانی سزا شناختنش
چوں توہّم کنی بساختنش

ہست در وصف او بوقت دلیل
نطق تشبیہ خامشی تعطیل

غایت عقل در رہش حیرت
مایۂ خلق سوے او غیرت

ذہنہا قاصر است از اوصافش
فہمہا ہرزہ میزند لافش

عقل و جاں را مراد و مالک اوست
منتہاے مرید سالک اوست

عقل تا رہنماے ہستی اوست
ہستہا زیر پاے ہستی اوست

فعل او خارج از درون و برون
ذات او برتر از چگونہ و چوں

انبیا زیں حدیث ہا حیراں
اولیا زیں صفات سرگرداں

ذات او را نبردہ راہ ادراک
عقل را جان و دل دریں رہ چاک

عقل بے کحل آشنائی او
بے خبر بودہ از خدائی او

چہ کنی وہم زآبحثش حدث
کے بود با قدم حدیث حدث

او زنا چیز چیز کرد ترا
خوار بودی عزیز کرد ترا

تحفۃ العراقین خاقانی

مائیم نظارگان غمناک ــ زیں حقۂ سبز و مہرۂ خاک
کیں حقہ و مہرہ تا بجانید ــ سر کیسۂ عمرے کشائید
ویں طرف کہ بر بساط دوراں ــ مہرہ زمن است حقہ گرداں
خود بو العجبان سحر کارند ــ گہ قاقم و گاہ قند زارند
وقت است کہ وقت در سر آید ــ سیلاب عدم ز در در آید
وقت است کہ مرکبان انجم ــ ہم نعل بیفگنند و ہم سُم
وقت است کہ ایں چہار حمال ــ بنہند محفۂ مہ و سال
گردون بمثل پلنگ گردد ــ گیتی نفس نہنگ گردد
از چرخ زدن بیفتد افلاک ــ در رقص آید مفاصلِ خاک
بکشادہ شود ز پشت ایں کوز ــ سنجاب شب و حواصلِ روز
یکسر شود امّہات حیواں ــ بستہ رحم و فسردہ پستاں
در دیدۂ ابلقِ جہاں تاز ــ از ناخنہ روید استخواں باز
اینک ز علامتے کہ پیداست ــ از آدمیاں حفاظہ برخاست
انصاف نہاں شد و وفا ہم ــ ہمجنس نماند و آشنا ہم

آثار سلامت از جہان رفت	آئین امانت از میان رفت
پیداست بر آسمان دریغے	دجّال ہزار و مہدئی نے
ہر زہر کہ دست عالم آمیخت	درجام جہان تمامی آریخت
ہر پردۂ ظلم کآسمان ساخت	خاص از پئے جانِ خوشدلان ساخت
ایں بام نگر بچشم ابدال	بازیگہ صد ہزار اطفال
ویں طفلاں بیں بشام و شبگیر	ابجد خوانانِ لوحِ تقدیر
ازاں جملہ نشانۂ خطاب است	طفلیکہ خلیفۂ کتاب است
خاقانی را بخطۂ خاک	نگزیرد ازیں مخاطب پاک

فصل در خطاب بآفتاب بوجہ محمدت

اے مُہر دہانِ روزہ داران	چاند روئے عاشقِ بہاراں
اے کعبۂ رہرو آسماں را	وے زمزمِ آتشینِ جہاں را
ہنگامۂ شب رواں دریدہ	پروانہ بفرصت آرمیدہ
از سہم تو در نقاب خضرا	مستورئے صد ہزار رعنا
شکلِ تو بعالم سپنجی	نارنج حدیقۂ ترنجی
از فیض تو در دو گاہوارہ	زد ہندوئے طفل شیرخوارہ
شش بانوئے پیر کردہ ہر ہفت	عالم بتو دیدہ ہفت در ہفت
زنگی طرب اہلِ عالم از تست	جعد سر زنگیاں خم از تست
دارد ز تو روئے رومیاں آب	گیرد ز تو جعد زنگیاں تاب

دیباچۂ روم راز تو زنگ	آئینۂ زنگ راز تو زنگ
کودک وشی و نزاست در بر	بر لوحِ زبرجد ابجدِ زر
از رفتنِ تو در آں ولایت	ایں هفت صحیفه پرده آیت
زر باشی و ناگشاده گنجے	تپ داری و ناکشیده رنجے
گه در خفقان چو شاخِ عرعر	گه در یرقاں چو چشم عبهر
گه کوثرِ عمر زاسے باشی	گه آتشِ جاں گزائے باشی
چوں شانِ اصل نمائی از بر	کوه از نظر تو روغنی سر
از هر طرفے که اندر آئی	اندازهٔ آں طرف نمائی
باشی بدر سپهار سن ساز	هر خار و خسے بتو رسن باز
گه در بن زرد باں کنی جائے	گه بر سر کوکبیاں نهی پائے
گه راست گهے کج اندر آئی	گه تیز روی و در سرائی
هم عارضِ لشکرِ هبارا	هم شاهد مجلسِ گیارا — مجلسے
رنگیں تو کنی کمان شیطاں	چوں طاق مقرنسِ سلیماں
روشن بتو چشم شاه دوروش	جودِ تو ز فیضِ آسمان بیش
در قصرِ شهاں بسے بپائی	زی بنگهٔ لولیاں گرائی
نو خط ز تو شد عذارِ عالم	و آخر یرقانے از تو شد هم
هر ماه به پیک رایگانی	خلعت تو دهی دو آستانی
یا خلعه مده بزیر دستاں	یا وادهٔ خویش باز مستاں
آرایش تاج هر کس از تست	و افزایش گنج هر خس از تست

جز دست سبک سران نگیری	خس پروری از گران نگیری
از نطفۂ تست نقطۂ خاک	زایندۂ زر و جوہر پاک
آنرا کہ ز بخت تیرہ روزیست	از زادۂ خاک خاک روزیست
او بار بہر کسے کہ در تاخت	اقبال بخاکش اندر انداخت

فصل در خطاب با آفتاب نکوہش و ملامت

اے رنگ آمیز ایں گہرہا	وے از تو گدازش صورہا
اے دایۂ مہربان ہر خس	معشوقۂ رایگان ہر کس
صاحب صدری و لیک خود رائے	در صف نعال ہر خست جائے
آں نور کہ بیدریغ باری	از دیدۂ من دریغ داری
ایں شیوہ نہ شرط دوستان است	ایں سنت و قصد دشمنان است
شرواں ز تو گرم روش آفات	من در گو سرد سیر ظلمات
نے ہم نفسے نفس کشایم	نے خوش سخنے ہوس زدایم
پر خنجر ہندوے دل از غم	پر آتش پارسی لب از غم
مانندۂ حلقۂ درم بس	نالندہ ز دست کوب ہر خس
گویا و خموش بے دل و رائے	جنباں جماد بے سر و پائے
تف دیدہ و زخم تیپک خوردہ	فدِ الفے چو سیم کردہ
پس بر درِ خلق جاودانی	(افتادہ ف) استاد سرائے رایگانی
حقا کہ منم چو حلقہ بر در	آہم شدہ حلقہ حلقہ در بر

این حلقهٔ آتشین شب و روز	ن ہمہ	در حلق ہمے شود نفس سوز
پس چوں بجہد شود علے الحال	ن ساق	در پائے بنات نعش خلخال
گردوں کہ قبائے شب زند نو		بر رشتۂ جان من گرہ زد
تو گرچہ درفشہا نمائی		روزے نکنی گرہ کشائی
بر روزن من نتابی از خشم	ن در آئی از	نے در دل من ز غرفۂ چشم
میل تو بروزنم چرا نیست		در روزنم آخر اژدہا نیست
چوں نرگس شوخ کوردیدہ		سر نے و کلاہ زر کشیدہ
امروز نصیبہ ناکساں راست		بیت المال فلک خساں راست
شد مردمے از نہاد عالم		از عالم چہ ز روشناں ہم
حالات فلک نمود مقلوب		خورشید بہ بخل گشت منسوب

نے نے غلط است ہرچہ گفتم
راہ ہوس است ہرچہ رفتم

غزلیات حکیم قاآنی

صد شکر گویم هر زمان هم چنگ را هم جام را
کاین هر دو بردند از میان هم ننگ را هم نام را

دل تنگم از فرزانگی دارم سر دیوانگی
کز خود دهم بیگانگی هم خاص را هم عام را

خواهم جنونی صف‌شکن آشوب جان مرد و زن
آرد بشورش تن به تن هم پخته را هم خام را

چون مرغ پرواز از قفس دیگر نبیند پیش و پس
بیند مبارک پیش و پس هم دانه را هم دام را

قاآنی ار همت کنی دل از دو عالم برکنی
یکباره در هم بشکنی هم شیشه را هم جام را

رفتند دوستان و کم از بیش و کم نماند
روزم سیاه گشت و برم سایه هم نماند

چون صبح از آن سبب نفس سرد میکشم
کان صبح چهره چون نفس صبح دم نماند

با من ستم نمیکند ار یار من رواست
چندان ستم نمود که دیگر ستم نماند

گوئی چرا دلت نشد از هجر من غمین
آن قدر تنگ شد که درو جای غم نماند

چون ابر در فراق تو از بس گریستم
در چشم من چو چشمه خورشید نم نماند

می ده که وقت آمدن و رفتن از جهان
کس محتشم نیامد و کس محتشم نماند

ای خواجه عمر جام سفالین دراز باد
کو پر باده هست اگر جام جم نماند

قاآنیا دل تو حرم خانهٔ خداست
منت خدای را که بتی در حرم نماند

واقفی اے پیک چوں ز حال دل زار | حال دل زار گو بیار دل آزار
یار دل آزار من وفا نشناسد | ده که عجب نعمتے است یار وفادار
یار وفادار ار بچنگ من افتد | باک ندارم ز جور چرخ جفا کار
چرخ جفاکار پاے بند غمم کرد | کیست که رحمت کند بحال گرفتار
حال گرفتار خواہی از دل من پرس | بیمار آگه بود ز حالت بیمار
حالت بیمار خاصه در مرض دل | واں مرض دل ز عشق دلبر عیّار
دلبر عیّار شوخ خاصه چو محمود | کافت جاں ہا بود ز طرّهٔ طرّار
طرّهٔ طرّار او بحیلت و افسوں | بسکه دل خلق برده گشته گرانبار
گشته گرانبار از گرانیٔ بارش | چوں قد عشاق گشته پشت نگونسار

پشت نگونسار کرده از پئے طاعت
تا که نماز آورد بپیر جهاندار

ایں چه حالت است که از سر کله انداختهٔ | مست و بیخود شده از خانه بروں تاختهٔ
تیغ صیقل زده در مشت و سپر از پس پشت | نرد کیں باخته و ساز جدل ساختهٔ
ساق بالا زده و ساعد کیں برچیده | رُخ برافروخته و تیغ برافروختهٔ
گاه با دوست در آویخته گه با دشمن | چوں حریفان دغا نرد دغل باختهٔ
بیم آں است که از پارس برآید غوغا | ایں چه فتنه است که در شهر در انداختهٔ
ما چو پروانه کمر بسته بجاں بازئے تو | تو چرا شمع صفت ایں همه بگداختهٔ
ہیچکس را بجہاں مهر تو باقی نگذاشت | حالے از کینه پئے قتل که پرداختهٔ
مگرت گفت کسے ماه فلک همسر تست | کز تو مه تیغ صفت خنجر کیں آختهٔ

یا کسے گفت قدت سرو چمن را مانند — که تو در ناله چو بر سرو چمن فاخته‌ئ
ماه کے جام کشد سرو کجا تیغ زند — خویش را از دگران حیف که نشناخته‌ئ

هست مداح امیر الامرا قاآنی
نشناسی مگرش هیچ که ننواخته‌ئ

دلا بیا بشنو از حکیم قاآنی — ز مشکلات جهان در گذر بآسانی
وگرنه بالله مشکل شود بهر آسانت — تو تا ز دغدغهٔ نفس خود بهراسانی
هر آنچه جز سخن حق بگو ندانستم — که عین معنیٔ دانائیست نادانی
نعیم ملک دو عالم بدان نمی ارزد — که جان سوخته را از خود برنجانی

من و دل من و زلف بتان بهم مانیم
بدین دلیل که جمعیم در پریشانی

مقطعات حکیم قاآنی

اے امید ناامیداں اے پناہ بیکساں	ناامید و بیکسم دست من و دامانِ تو
اے تواں دریاے بے پایاں کہ در ہم بشکند	زسفینۂ آسماں را موج یک طوفانِ تو
چوں شوی در سطح اسرار دو عالم گرم سیر	خیرہ گردد طول و عرض ہستی از جولانِ تو
آسماں آسیمہ سر گردد بگرد خود ہنوز	غالباً روزے قفاے خوردہ از دربانِ تو
نوبہار رحمتی زآں رو کہ در وقت سخا	پر شود روے زمیں از نعمتِ الوانِ تو
نعمتِ خاص خدای بر خلایق از خدا لے	کیفر ازیزداں برد ہر کو کند کفرانِ تو
شرح حالِ بندہ را بشنو کہ باطل را ز حق	نیک یا بد در حقیقت گوشِ معنیٰ دانِ تو
حق ہمیداند کہ تا ایندم کہ میگویم سخن	بودہ ام دایم ز روے صدق مدحت خوانِ تو
حاسدے گر از حسد بر من گناہے بستہ است	این من و این حاسد و این ہم صفِ دیوانِ تو
ور کسے گوید بشانت ناسزاے گفتہ ام	راست گوید مدحِ من نبود سزاے شانِ تو
گر گناہم مدحِ تست از آں نخواہم توبہ کرد	با گناہ این چنیں رضواں بود زندانِ تو
نے گرفتم ہر چہ در گیتی گنہ من کردہ ام	یا ببخشا یا بکش این قہر و آں غفرانِ تو
ہر چہ میخواہد دلت آں کن چرا مانی ملول	من نخواہم جانِ خود کآسودہ ماند جانِ تو
ہمچو اسمٰعیلؑ قربانم کن از قتلم مرنج	تو خلیلُ اللہ وقتی ما ہمہ قربانِ تو

گر نہ بحر خم برفرازی یا بخاکم افگنی
شاکرم کاں نیز ملک تست و این سامان تو

این همه گفتم ولیکن با تو دارم یک عتاب
زاں نمے گویم کہ بس مے ترسم از طغیان تو

نے چرا ترسم علی اللہ باز گویم آشکار
واثقم بر لطف عام و عفو بے پایان تو

بر وظیفہ من شنیدم حکم نقصان راندۂ
چوں پسندد این عمل را فیض بے نقصان تو

غیرت طبع کریمت ترسم ار آگہ شود
ہمچو دریا در خروش آید ازیں فرمان تو

روزئے سی تن عیال بینوا نتواں برید
زیں عمل گویا ندارد آگہی احسان تو

گوشہ برم دان چو بار و گو حقیرم دان چو مور
ہم نہ مار و مور قسمت مے برند از خوان تو

میزباں مہماں نواز است آخر اے نفس کریم
میزبان عالم استی ما ہمہ مہمان تو

ہم مگر جود تو باز این ماجرا طے کند
تا بشیراز آید از رے خلعت و فرمان تو

خود گرفتم شورہ زارم اے سحاب مکرمت
گو نصیب من شود ہم رشحے از باران تو

یا گرفتم کلبۂ ویرانم اے خورشید فیض
گو بویراں ہم بتابد چشمۂ رخشان تو

جان قاآنی بدور دولتت آسودہ باد
زانکہ آسودہ است جان گیتی از دوران تو

آنرا کہ گنج معرفت کردگار ہست
بے اختیار ذکر خدا سر کند ہمے

وانرا کہ نیست معرفت ذکر کردگار
از روئے اختیار مکرر کند ہمے

آں ذکر بہر حق کند این یک برائے خلق
کے این دو را خدائے برابر کند ہمے

ملکزادہ فخری مرا فخر این بس
کہ گر در خم زآب رحمت بشستی

تو آں نخل جودی کہ در باغ شوکت
ز سرچشمۂ فضل و دانش برستی

بفر و جلالت سپهر آسمانی — بتدبیر و اندیشه عقل نخستی
سبق از تو گیرند در فضل و دانش — ابو نصر عتبی ابوالفتح بستی
نمودی رخ و رستم از تیره روزی — گشودی کف و جستم از تنگدستی
ولی ظلمها کردی از جود بر من — گرت نیست باور شمارم بچستی
گه از تیغ همت زبانم بریدی — گه از بند بخشش دو پایم ببستی
بذاتی که در هست تا نیست گردد — بدانسان کزو نیستها یافت هستی
که چون سیم و زر تا مرا راندی از خود — چون دریا و کان خاطرم را نجستی
ولی مشکلی شکوه مانند دارم — که گر حل نمودی ازان بند جستی
درستی همی خیزد از مومیائی — تو ای مومیائی مرا چون شکستی
گرفتم که من مست لطف تو بودم — چرا عیب بر من گرفتی که مستی
توئی چرخ بس به ترا فخر رفعت — منم خاک بس به مرا ذل و پستی

شکستی دلم را ولی شکر گویم
که دل از شکستن پذیرد درستی

ای وزیری که با هر آنچه بود دلخواهست — همه از فضل خداوند میسر گردد
گر چکد نقطهٔ از کلک تو در بحر محیط — چون سخنهای تو موجش همه گوهر گردد
پشه در سایهٔ اقبال تو سیمرغ شود — باز از هیبت قهر تو کبوتر گردد
قطره از تربیت لؤلوی رخشنده شود — ذره از مهر تو خورشید منور گردد
گر ببال پشهٔ صورت خرم تو کشند — بال او سخت تر از سد سکندر گردد
میبرم ملک جم از آنجا که ترا دارد دوست — زیبد ار قدر تو با عرش برابر گردد

چند محروم ز لطفِ تو شود قاآنی	دل چو آئینہ اش از چہ مکدّر گردد
در علاجِ غمش امروز بکن تدبیرے	کانچہ تدبیر نمائی تو مقدّر گردد
حالے او تشنۂ آبست و توئی رود روان	از لبِ رود رواں تشنہ چساں برگردد

گرچہ صدرہ چو قلم بُرّیش بند از بند
ہمچناں در رہِ اِخلاصِ تو باسر گردد

انشائے قائم مقام

ایں رقعہ معلوم نیست کہ قائم مقام بکے نوشتہ است

باد آمد و بوے عنبر آورد باد ام شگوفہ سر برآورد نامہ نامی کہ نافہ مشک تتر و نسخہ خط دلبر بود در بہترین وقتے و خوشترین وجہے رسید و ساحت خاطر را رشک باغ بہشت و ہم اردی بہشت ساخت ہجور مشتاق را حالتے غریب پدید آمد کہ جان در گلشن عشرت داشت و دل در آتش حسرت گاہ از دیدن خط مکتوب منتعش و گاہ از دیدن روے مطلوب مشتعل ؎

یارب ایں آتش کہ در جان من است سرد کن آنساں کہ کردی بر خلیل

بلے رسیدن ایں قاصد و رساندن ایں کاغذ بعد از عہد بعید و قطع امید فرجے بعد از شدت و فرجے بعد از محنت بود و خاطر پریشان را باہمہ آشفتگی چنداں شاد و شگفتگی داد کہ نعوذ باللہ اگر شمہ از ایں سعی بآسماں رسد و فکر انتقام کند خدا میداند از آں عہد و زماں کہ دست جفاے آسمان بقطع رشتہ وصل پرداختہ و ما را از یکدیگر جدا ساختہ یکدم از عمر خود شمارم و نفسے بکام دل برآرم ہرگز ندیدہ بودم مگر امروز کہ نگاشتہ کلک سامی و سر الکتاب نصف الملاقات ظاہر شد ؎

بادہ خاک آلود آں مجنوں کند صاف گر باشد ندانم چوں کند

جاے کہ دیدن چند سطر و خواندن چند حرف بدینساں مایۂ حیات و پیرایۂ نشاط شود۔

نمیدانم دیدن یار مہربان و بوسیدن آں دست وبناں چہ خواہد کرد ؎

وصلت صنما بہشت دلکش باشد　　　ہجران تو دوزخے بر آتش باشد

ما در خور دوزخیم یارب ہر کو　　　در خور دبہشت است برا وخوش باشد

حاشا وکلا استغفراللہ ربی واتوب الیہ ہرگز خوش نباشد وتاقیامت دلکش نباشد مگر من نہ آں بودم کو بر مرغ جان وتخم چشم خود رشکہا داشتم کہ چرا آں بر لب دیوار است واین محرم دیدار حالا از کجا این قدر حوصلہ وطاقت بہم رساندم ؎ کہ مے خورند حریفان ومن نظارہ کنم ۔ بخدا بعد ازاین اینطور تاب وتوانائی ندارم وانیقدر صبر وشکیبائی درقدرت من نیست لا یکلف اللہ نفسًا الا وسعہا تاقوت صبر بود کردم ۔ اکنوں حکیمم اگر نباشد ۔ اینجا قبول حیرت است بلکہ ہنگام رشک وغیرت سایہ خود را در کوے یار رخصت یاز نتواند داد اکنوں ہمہ را درمیان مے بینم وخود را درکنار پندار کہ باز ملزم صبر وقرار باشم لا واللہ ؎

تا چشم من از روے تو مہجور بود　　　روزم ہمہ ہمچوں شب دیجور بود

اکنوں کہ من از روے تو دورم یارب　　　ہر کس کہ برویت نگرد کور بود

والسلام

ولہ ایضاً

مہربان من دیشب کہ بخانہ آمدم خانہ را صحن گلزار وکلبہ را طبلۂ عطار دیدم صحیفی مستغنی الوصف کہ مایۂ ناز ومحرم راز بود گفت قاصدے وقت ظہر کاغذے سر بمہر آوردہ کہ سربستہ اطباق ایران است وگلدستہ باغ رضوان گفتم انی لاجد ریح یوسف لولا ان تفندون سے الفور بکمال شغف وشوق مہر از نامہ برگرفتم گوئی کہ سر گلاب دانست ندانستم نامہ خط شناست یا نافۂ مشک ختا نگار خانہ چین ست یا نکار خانہ عنبرین ؎

دل مے برد آں خط نگارین　　　گوئی خط روے دلستان ست

پرسشے از حالم کردہ بودی از حال مبتلاے فراق کہ جسمش اینجا و جان در اعراق است چہ پرسی تا نہ تصور کنی کہ بے تو صبورم بخدا کہ بے آں جان عزیز شہر تبریز برلے من تپ خیز است بلکہ از ملک آذر بائیجان آذر ہا بجاں دارم و از جان و عمر بے آں جان عمر بیزارم ؎

گفت معشوقے بعاشق کہ اے فتے تو بغربت دیدۂ بس شہرہا

پس کدامیں شہر از انہا خوشتر است گفت آں شہر یکہ در وے دلبر است

بلے فرقت یاراں و تفریق میان جسم و جاں بازیچہ نیست پس ایام ہجراست دلیا لی بے فجر درد دوری ہست تاب صبوری نیست رنج حرماں موجود است راہ دراں مسدود ؎

یارب تو بفضل خویش باری زیں ورطۂ ہولناک برہانم

ہمیں بہتر کہ چارۂ ایں بلا از حضرت جل وعلا خواہم تا بفضل خدائے رسم جدائی از میاں رفتہ و بخت بیدار و روز دیدار بار دیگر روزی شود والسلام

کاغذیست کہ قایم مقام بفاضل خاں گروسی نوشتہ است

ہر ملک وجودے کہ بخوبی بگرفتے سلطان خیالت بنشاندے بخلافت

حاشا کہ از زمان مفارقت صوری تا حال یک نفس بے یاد شما گذشتہ یا نقش خیال و آرزوے وصال از دیدہ و دل خو گشتہ باشد ؎

اُرید لانسی ذکرھا فکانما تمثل لی لیلی بکل سبیل

نمیقۂ انیقہ کہ غایت مقصود دل و جان جامع محسنات معانی و بیان بود کالماء فی الغلیل والبر للعلیل رسید، خاطر آرزومند را تسلی و تسکین داد ع من نمیدانم کہ ایں جنس سخن را نام چیست نواب نایب السلطنۃ روحی فداہ با مشاغل لاتعد ولاتحصی کہ ایں اوقات وارند اوقات

شریف را ملاحظہ سطورات آں مصروف داشتہ ہمہ کار را برکنار گذاشتند و فی الحقیقت تفریح
قلبی بعد از آں حوادث ایام و توارد اسقام فرمودند بآں قطرات ثلثہ رسیدند عرض کردم اول
منصب وکالت است تصدیق کردند کہ بالارث و الاستحقاق از ایں طایفہ است ثانی مقدمہ مجید
مفقود فرمودند بتکمیل روس حکم کردہ ایم و بسردار روس نوشتہ امید ہست کہ انشاء اللہ تعالے جواب
بروفق خواہش برسد ثالث حکایت وجہے بود کہ بایست علی قلی خاں بشمار ساندہ باشد و
ہر چند نرسیدہ نفاق مابین اولاد مرحوم نجفقلی خاں و اختلالی کہ در کار حکومت باعث شدہ
ہمیں کہ اندک نظمے حاصل شد بفضل اللہ و عونہ عاید و واصل خواہد شد خصوصًا حالا کہ موکب والا
عازم دار الخلافہ است و شرفیابی شما بخدمت شرف و فیض یابی من بصحبت شریف کہ مایۂ
بہجت ضمیر است نزدیک میباشد یارب ایں آرزو مرا چہ خوش است

کاغذیست کہ قایم مقام مرحوم بمیرزا بزرگ نوری وزیر نواب امام ویردی میرزا نوشتہ است

اے جفا پیشہ یار دیرینہ کہ فزوں باد با منت یاری

رقیمہ سرکار را کہ خواندم گویا درہائے بہشت را بر روی ایں دور افتادہ مسکین کشودند و چنداں خوش
وقت و شاد کام شدیم کہ فلک نعوذ باللہ اگر فکر انتقام کند۔ آنقدر راز مراحم و اشفاق نواب
شاہزادہ نوشتہ بودید کہ عالمے را بندہ و بردہ کردید خصوصًا من و نواب نایب السلطنہ روحی فداہ
را آنقدر واثق و معتقد ساختند کہ عالیشان محمد حسین بیگ بہتر خبر دارد بلے حق ایں است
کہ ہمت والا نہمت فرمودند و ما ہمگی را از خاک برداشتند خدا عمر و توفیق بہ بندہ و شما بدہد
کہ خدمتے در تلافی ایں ہمہ مرحمت توانیم کرد ہر چہ خواستم و ضع رضامندی خود مرا از برادر گرامی

مہربانم میرزا بنی خان اظہار کنم عبارتے نیافتم کہ از آنچہ در ضمیر دارم تعبیر ازاں کنم لابد سکوت اختیار کردم اما سکوتے بیانُہ عندہٗ تکلمٗ

نامۂ ولیعہد سرور سلطان روم مصحوب قاسم خاں سرہنگ کہ حامل عہد نامۂ مبارکہ بود

پادشاہا ملکا ملک جانہا آن تست وجملہ دل ہا بفرمان تو ست

سر پادشاہان گردن فراز ۔۔۔ بدرگاہ تو بر زمین نیاز

پادشاہی ترا سزا است کہ شہنشاہانت بندہ اند و خداوندانت پرستندہ صلح و جنگ شہریاران و نام و ننگ تاجداران و قبض و بسط ممالک و امن و خوف ممالک جملہ در دست قدرت تست و مسبوق مشیت تو ولک الحمد علی ما اولیت من نعمک واسبغت من کرمک ونشرت من رافتک وبثثت من رحمتک و الصلوٰة علی نبیک وولیک واصحابہٖ واعقابہ والسلام اما بعد بر پیشگاہ اعتاب مستطاب اعلیٰ جناب عرش مآب قدس نصاب قدرت و شوکت انتساب مالک خدا عدل فزا حکمروائے عالم زوائے شہریار کشورستان شاہنشاہ شاہ نشان آفتاب ملک و دولت آسمان بازو صولت معز الدولہ والدین محی الاسلام والمسلمین سلطان البرین و خاقان البحرین خداوند بخت و تخت و افسر عم اعظم اکرم افخم تاجور سلطان محمود خان لا زالت عماد دولتہ عالیہ و اعلام شوکتہ سامیہ معروض و مرفوع میدارد کہ دیر گاہے بود کہ این مخلص خالص الفواد را دیدۂ امید و اَمل بمفاوضات آں حضرت گردوں محل روشنائی نیافتہ و آفتاب الطاف عم تاجدار بر ساحت احوال مخالصت شعار نتافتہ راہ آمد و شد عرایض مفاوضات بکلی مسدود بود و از ہیچ باب طریق نجاح و سبیل تفحصے مشہود نمیشد از ین رہگذر خاطر ارادت ذخائر زاید الوصف آشفتہ بود و غنچۂ دل عقیدت منزل بنسیم باد صبا و نسیم سحر شگفتہ نمیگشت تا در این اوقات از احسن اتفاقات ام سلم والتیام و دوولت ابد فرجام

سمت حصول انجام یافت و آنچه مکنون و مکمون ضمیر صداقت سمیر بود از پردهٔ غیب جلوهٔ ظهور نمود و عالیجاه رفیعجایگاه جلادت و ارادت آگاه بسالت و نبالت همراه صداقت و صرامت پناه مقرب آن حضرت العلیه قاسم خان سرهنگ پیادگان نظام از درگاه اشرف اسنی بحضرگاه امجد اعلے روانه میشد این مطلب را احسن وسایط و اقرب وسایل دیده بتحریر این ذریعهٔ ارادت و دیعهٔ مبادرت ورزید و ضمناً بعرض اعتاب سلطنت مآب میرساند که مجاهد این خالص الفواد در پاس حدود دو دولت قوی بنیاد و مساعی جمیله در اتفاق و اتحاد این دو حضرت شوکت نهاد نموده البته از خارج بعرض عاکفان اعتاب جلال رسیده و معلوم فرموده اند که این مخلص در خدمات حضرتین بے تفاوت لازمهٔ کوشش و اهتمام دارد و مابین عم و پدر در راه و رسم فرمانبری و طاعت فرق و تفاوت نمیگذارد و خود را درین سرحد که متوقف و متمکن است گماشتهٔ حکم هر دو دولت میداند و بر داشتهٔ لطف دو حضرت میخواند و درین سال خجسته فال سعی و تلاشی که در امر مصالحهٔ دولتین و رفع نزاع مملکتین نمود و سبقتے که در گفتگو از این طرف و آدمی که بالابتدا از این دولت بارزنة الروم فرستاد یقین است که تا حال معروض و اتقان درگاه اقبال شده است و صدق نیت و خلوص عقیدت و صفاے قلب و صلاح جوئے اولیاے این دولت از همین رسل و رسایل که بارزنة الروم رفته و آمده و سبقتها و مجلتها و بے مضایقگیها از این طرف بعمل آمده چنان نیست که بر راے ممالک آراے همایون ظاهر نشده باشد او ضاع و وقایع بدینه ارزنة الروم هم لاشک تا حال ضمیر منیر آفتاب تاثیر اعلے پوشیده و پنهان نخواهد بود ؎

جام جهان نماست ضمیر منیر دوست اظهار عرض حال در آنجا چه حاجت است

چشم داشت دولت ایران این بود که در ضمن این مصالحهٔ مبارکه نوع اتحادے مابین شهریاران تاجدار و دولتهاے دایم القرار در نظر دوست و دشمن و دور و نزدیک جلوه کند که پایهٔ مزید بیم و امید اولیا و اعداے دولتین و کمال اطمینان و استظهار سرحدنشینان مملکتین باشد و حال از قراریکه بنظر مبارک

آن عمّم تاجور خواہد رسید دریں قرارنامہ جدید مطلقاً فصلے دریں باب مرقوم نشدہ رجال ستودہ خصال
آن دولت بے زوال علم اللہ تعالیٰ چہ مصلحت دیدہ اند کہ دریں امر اہم کہ مایہ خیر عام و صلاح کل اسلام است
بالمرہ ساکت شدہ سہل ہست کہ در بعضے از شروط و مواد از ذکر اسم ابد دولت و ملاحظہ شان ایں
شوکت و گذارش امر ایں مملکت بکلی غفلت نمودہ ہرجا بالمثل خواہش بسیار جزئی از یں دولت
پذیرفتہ باشد بلفظے ناسزا و طرزے ناپسند اوکردہ اند کہ ناپذیرفتن آن ہزار بار بریں طور ذکر و بیان تفصیل
در رجحان داشت و بالجملہ بعد از آنکہ مضمون قرار نامہ ارزنۃ الروم در پایہ تخت بلند و فرسودہ اعتاب ارجمند
سلطنت قاہرہ ایران بعرض رسید واز اوضاع امور و محاورات و مشاورات و سایر واقعات
آنجا استحضار ملوکانہ حاصل شد از یں رہگذر کہ ہر دو دولت اسلام در حقیقت یکے ہست و تفاوتے
درمیانہ نیست و احترام آن حضرت اسعد امجد اعلیٰ و ہر حال ملحوظ و منظور ہست امضا نامہ ممہور و مفصل
مصحوب مقرب آن حضرت قاسم خاں انفاذ داشتہ اند در فصول کلیہ و اصول مہمہ بہیچ وجہ گفتگوے
نفرمودند و تجدیدے نکردند و چون اول انعقاد عہد صلح و بدایت افتتاح راہ دوستی بود تحمل و سکوت
در امثال ایں امور روا دیدند ولیکن ایں خالص الوداد و صافی ضمیر کہ خود را بملاحظہ فرق و توقیر
نیک خواہ واردات کیش ہر دو دولت میداند با اذن دو دولت ابد مدت در عالم صدق و ارادت
عرضہ میدارد کہ اعلیحضرت شاہنشاہ جم جاہ ایران را از آن حضرت اعلیٰ و شوکت اسنیٰ چشم مہر و
برادری است و ایں دولت ابد توامان از آن دولت جاوید نشان توقع موافقت و یگانگی
ایں مخالفت گستر ہم التفات عم اعظم اکرم تاجور را سرمایہ صلاح دنیا و آخرت خود میشمارد
و بر خدا ظاہر است کہ بہیچ وجہ من الوجوہ از یں طرف مطلبے و طمعے و غرضے نیست مگر ہمیں کہ اولیاء آن دولت
در عالم دوستی و موافقت فرقے بین الدولتین نگذارند و با خود دانند و از خود شمارند و ہرجا غایلہ حرف
و گلہ میان آمدہ از ہمیں رہگذر بودہ کہ دریں باب خلاف توقعے ظاہر شدہ بالمثل در مادہ اولیہ

قرارنامہ قیودی کہ درباب کردستان بسمت بغداد کردہ و در مادہ ثالثہ قرارے کہ درباب سیبکی وحید را نکو
دادہ اند اگر پاک صاف و عرق عدل و انصاف عم اکرم تاجدار حکم باشد حسب الواقع معلوم و
مفہوم خواہد شد کہ عرایض این اخلاص مند بیجا و بے جہت نبودہ بحمد اللہ شہر یاران تاجدار دو برادر اند
دربرابر دو دولتہائے دایم القرار یک جہت اند و یگانہ و ممالک جانبین اسلام اند و در ذمہ اسلام با وصف
این امور ملاحظہ این فرق و نفاوتہا از چہ راہ است اگر واقعاً ہر کہ از دولتے رو گردان شود و بدولت
دیگر متوسل شود و استرداد آں باکراہ و اجبار بے رضا و اختیار موجب نقص شان و کسر شوکت تاجداران
است بایست در ہمیں باب ملاحظہ شان ہر دو دولت را بالمساوات و بالمصافات نمایند و
اگر تصاحب این گونہ فراری و متحیر و متوسل باعث بے نظمی ممالک و ناامنی مسالک و اختلال سرحدات و
بے اقتداری سرحد داران خواہد شد باز بایست مصلحت جانبین و رفع مفاسد مملکتین را یکساں در نظر
گرفتہ باشند اولیائے دولت قاہرہ ایران برائے تسہیل عمل و تقلیل زحمات آں دربار گردون محل مقتضے
اند اینکہ اینگونہ اشخاص را با جبار بگیرند و بدہند یا بے اجبار نگیرند یا ہر کہ اینجاست با ہر کہ آنجاست
مبادلہ و معاودلہ نمایند یا بقانون مستمرہ ایام و اعوام ماضی و راضی شوند ندارند و ہر شق ازیں شقوق
کہ مرضی و مقبول خاطر سعادت مشمول عم اکرم افخم تاجدار است ہماں را عین صلاح و فلاح میدانند
و بالطاف کریمانہ و انصاف ملوکانہ آں حضرت موافق و مستظہر میباشند دیگر بتاج و تخت ہمایوں
و فرو بخت دفزون آنحضرت سپہر بسطت قسم است کہ منظور از این عرض ہا و شرح و تفصیل داد و ستد
چند خانہ ایل و رفت و آمد چند نفر کردی است و این نکتہ برائے آفتاب ضیائے روشن خواہد بود کہ امثال
این امور چنداں قابلیت نمیباشد کہ از دولتے قدیم بدولتے قدیم اظہار شود بلکہ مقصود بالذات و علت
آنی و ذریعہ نگاری و خواستاری این خالص الفواد ہمین است کہ خواہ دراین باب و خواہ در سایر مواد
فرق و توفیرے مابین دولتین علیتین نباشد بنائے خوب باایں دولت مؤبد و مشید بگذارند و باایں واسطہ

امرے کہ موہم برودت وکدورت باشد واقع نشود دیگر امر و اختیار با عم اکرم حیدر است ہموار
بعدو مفاوضات مشفقانہ و رجوع مہمات اتفاقیہ خاطر اخلاص مفطور را خورسند و مسرور سازند۔

نامۂ خاقان مغفور بسلطان روم مصحوب قاسم خان فرہنگ

شکر و سپاس منت خدا را کہ بار دیگر باب رحمت بر روے اہل اسلام کشود و نظر رافت برالعبین
سید انام انداخت و ملک اسلام را از صدمت انقلاب مصئون ساخت کار ملک و دین بکام شد تیغ
حرب و کین در نیام رفت دلہاے رم دیدہ رام گردید روزگار آشفتہ آرام پذیرفت درہاے
مرادات از وود دولت بازو مرغان مراسلات در پرواز اند فالحمد للہ علی عظیم نعمہ و عمیم
رحمتہ والصلوٰۃ علی نبیہ البنیہ و رسولہ الوجیہ الذی عرف الحق والدین واجمع کلمۃ المسلمین وعلی الہ
واصحابہ المتوسلین باعتابہ والسلام اما بعد بر راے مہر ضیاے خسرو ملک فرماے کفر زداے شاہنشاہ
اسلام پناہ الغازی فی سبیل اللہ شہریار عادل دل فرخ رخ تاجدار والاکف ہویدید مہر شہر فضل کوہ
شکوہ بذل بدر قدر رو بہا اوج موج سخا سماسماح وجود سنا سنیا وجود داناے خیر و شر دارا ے فخر و فر
برادر معظم مظفر سلطان البرین والبحرین خادم الحرمین الشریفین سلطان محمود خان کہ تا جہان است
با اختر سعد قرین و باشاہد کام ہمنشین باد مکشوف و مشہود میدارد کہ چون تربیت عالم تکوین
بتالیف و امتزاج طبایع مختلفۃ المزاج منوط و مربوط است و انتظام جہان جز بایتلاف و ارتباط
جہانیان ممکن و مقدور نیست و ہر گز دعین مہر و الفت از غوایل خلاف و کلفت مصئون و مامون
نبیتوان زیست حکمت جناب کردگار شوکت ملوک روزگار را مایہ ربط و ایتلاف خلق و رفع
اختلاف امر کرد و معاشر ناس را کہ ودایع خاص او بودند بدست قدرت و حکمرانی و فرط رافت
و مہربانیٔ ایشان سپرد و در ہر عہد و عصر کہ باقتضاے اختلاف طبایع تمایلہ خلافی بین الودایع ظاہر

ووا قع شد بحسن تدبیر و سلوک سلاطین و ملوک دفع و رفع فرمود اما دریں عہد میمون مسعود کہ پیاکران اعتاب ایں دو دولت و حافظان اطراف ایں دو مملکت را دربین کمال مہر و خوشی اسباب رنجش و ناخوشی فراہم آمد و یک چند آثار آشوب و اطوار ناخوب در بعضے از ثغور و سغور بہ ظہور رسید باز فضل جناب باری یاری کرد و باطن پاک خواجہ انام یاوری و مددگاری نمود تا بحسن تدبیر اولیائے دولتین رفع نزاع و خلاف بین الحضرتین بعمل آمد و سلم و السلام و امن و امان دیگر بارہ موافق و معانق شدند نوایر جنگ و کین کہ در ممالک مسلمین مضطرم و منقد بود منطفی و منقفد گردید و کلفتہا بالفت و کاوشہا بسازش مبدل گشت اسم تخالف از میان رفت رسم تحایف در میان آمد جنگ و نفاق رخت سفر بست صلح و وفاق تشریف قدوم داد ادائے رسوم تہنیت از دو جانب لازم افتاد و تجدید عہد مراسلت بردو حضرت واجب آمد لہذا دریں عہد خجستہ و زمان فرخندہ کہ طرح عشرت افگندہ و بیخ غمہا بر کندہ بود عالیجاہ رفیع جایگاہ جلادت و ارادت پناہ بسالت و نبالت ہمراہ صداقت و صرامت انتباہ مقرب الحضرت العلیہ قاسم خاں سرہنگ پیادہ نظام را کہ تربیت یافتہ ایں دولت ابد دوام و تجربت کردہ خدام بلند مقام است از طرف دوستانہ ایں دولت بجانب ملوکانہ آنحضرت ارسال و بنظم سلک و ربط عقد ایں نامہ محبت ختامہ تجدید عہود و مرادوات قدیمہ و تاکید رسوم معاہدات قویہ نمودہ و ضمناً نگاشتہ خامہ مسودت علامہ میسازد کہ اگرچہ ایں چند گاہ نفاقے ظاہر در میانہ سرحدداران بہم رسید بحمد اللہ و فاقے باطن و دوستداران بود کہ با وصف آں ایام خلاف را مجال امتدادے نمیشد و شعلہ مصاف را مکان اشتدادے نے بود بلکہ بمنزلہ شعلہ خار بود کہ بہ تندی سرکشی کند و بزودی خاموشی پذیرد و کفی باللہ شہیداً کہ معتقد محب مہجور جز ایں نیست کہ ایں از جانب قدس عزت مبنی بر ایں نکتہ حکمت بود کہ مستظلان ایں دو دولت سبب زوال را کہ سالیان دراز در مہد امن بودہ و در ظل فضل آسودہ اند

بان و غفلتے کہ لازمۂ زمان راحت و دوام فراغت است طاری نگشته نوع آگاهی در فرط اشنایی حاصل شود که قدر امن و رفاه دانند و شکر و حمد اله کنند و جنس التیام دولتین اسلام را به نقد جان خریدار آیند و من بعد نعمت موالات را بقلب مبالات از کف ندهند علم الله تعالی که این دوست صادق الولا بملاحظه همین دقایق و نکات لساناً و جناناً از آنچه رفته و گذشته است بکمال تسلیم و رضا درگذشته خواست خدا را هر چه بوده و شده عین خیر و صلاح کل میداند و خاطر خود را کیف ماکان بواقعات ایام ماضی خورسند و راضی میدارد و حال بالفعل بقدر مثقال ذره و مقدار خردل و قطرهٔ از آن دولت پایدار گله و شکوه در دل ندارد و سهل است که قبل ازین هم مهر و برادری آن دوست اعلی گهر گنجایش چیز دیگر در دل مهر منزل محبت پرور نگذاشته و الان که کان مهر مهر آن برادر را از قلب مودت جلب بر نداشته محبت و اخوت آنجناب اعلی را با تمام مال و ملک دنیا برابر بیشمارد و این واقعات جزئیه را در جلب آن گوهر عزیز بسیار بی وقع و ناچیز دیده هیچوجه در نظر اعتنا نمی آرد ٭ محبت بیشتر محکم شود چون بشکند پیمان ٭ شگوفه اول افشاند نهال انگه ثمر گیرد ٭ و امیدوار است که همین پریشانی جزئی که چند روزی در حدود مملکتین حادث شد عاقبت باعث جمعیت کامل و امنیت کلی شود و بدین واسطه نوع تاکیدی در امور دائره بین الجانبین بعمل آید که روز بروز مراتب اتحاد و اقتدار دو دولت پایدار بیفزاید چنانکه در باب عهود سابقه و شروط سالفهٔ دولتین که بمرور ایام و کرور شهور و اعوام فی الجمله اختلاف یافته بود درین ایام خجسته که عهد مصالحت بتازگی و مبارکی بسته شد تجدید نظری رفت و باهتمام اولیای دولتین مزید انتظام و استحکام یافته و تنقیه امضای فصول آن مفصل و ممهور مصحوب عالیجاه جلادت همراه مقرب الحضرت قاسم خان ارسال آن حضرت مسعود نموده جزئی خواهشی که در عالم مهر و محبت و برادری بود اظهار آنرا بفرزند اسعد ارشد بیهمال نهال دوحهٔ دولت و اقبال ولیعهد دولت ابد مدت بی زوال نائب السلطنة القاهرة الباهره عباس میرزا ایده الله بعونه و وفقه لفضله و منته محول و مفوض داشت و چون فرزند معزی الیه

درحقیقت فرزند ہر دو دولت و پیوند ہر دو حضرت و حافظ ثغور ہر دو مملکت است و
درعہد صبی و سن شباب تا حال متجاوز از بیست سال است کہ اوقات عمر و جوانی را بجائے عشرت
و کامرانی باکمال رنج و تعب صرف ثغور اسلام کردہ و بکرّات و مرّات در معارک مجاہدات نقد جاں
را وقایہ دین پاک سید انام نمودہ درہمیں اوقات مساعی جمیلہ و مجاہد مشکورہ در انعقاد مصالحہ و تبیین
والتیام اہالی جانبین مبذول داشتہ ہرگز در تقدیم مہام حضرتین تفاوت و توفیر نگذاشتہ دور
نیست کہ در دولت اسلام شایستہ اعتناد احترام باشد دمیے کہ از روے صدق و خلوص و
عقیدت بعرض دو حضرت ابد مانوس رساند و بعز اصغاے عم و پدر و شرف قبول دو داور
تاجور مقرون گردد و دیگر آں برادر مہر پرور مختار است و ازیں صحبت بسر ہمیں قدر اظہار
کافی است و زیادہ حاجت تکرار نیست پیوستہ حقایق نگار صور حالات و مہمات باشند ٭

کاغذیست کہ بفاضل خان کروسی نوشتہ است

تصدقت شوم رقعے کہ از مواقع سفر و وقایع ظفر موکب منصور شرف صدور یافتہ بود زیارت
شد نمیدانم بکدام عبارت عرض کنم کہ شکرانہ چہ بود شادیانہ چہ بحمد اللہ کہ رایت نصرت بہرسمت
کہ عزیمت کند ہم غنیمت در غنیمت ہم ظفر اندر ظفر خواہد بود اختر فرخندہ نوئی شاہ را چوں
بفریدوں علم کاویان بسے شرمندہ ام کہ در دربار پادشاہی روسیاہی را لازم و ملزوم شدہ ام

ہر کہ محروم شد ز خدمت شاہ　　روزگارش چنیں کند محروم

ہمیشہ دریں اندیشہ بودہ ام کہ خدا چناں اسباب فراہم آورد کہ در رکاب قبلہ عالم اول کسے
کہ خود را بسپاہ دشمن زند و بکشتن دہد با باشیم ؎

حاشا کہ ز سوختن بیندیشم　　پروانہ شمع انجمن باشیم

منتخبات فارسی

از منشآت میرزا عبد الوهاب متخلص بہ نشاط کہ در دولت خاقان مبرور فتح علی شاہ قاچار بلقب معتمد الدولگی سرافراز بود

سواد نامہ بہ ناپلیون پادشاہ مملکت فرانسہ

شکر و منت خداوند را کہ شکرش نعمتیست و اقرار بہ نعمتش خود منتے در پیکر آدم از دمے صفت روح نہادہ و نوح را بجودی خلعت نجات دادہ پور آذر از گلزار خلتش گلے آتشین است و نور طور بر اطوار نوزنیش آیتے مبین عہد خضر را اگر با ابد عہد است بین یدیہ و کلمہ طیبہ را اگر تکلم در مہد بصعد الیہ دست رسالت را خاتم از نقش محبت او در انگشت است و ختام نبوت را از مہر او مہر در پشت درود فراواں برایشاں و نزدیکاں و خویشاں باد و بعد گوہر دعائیکہ پروردہ دریائے ضمیر است و اختر ثنائیکہ بر منطقہ مہرش مشتری بیشتر نثار انجمن انجم خدم شہریار کشور کشائے جہانگیر جہان آرائے فرمانده فرمانروا عدل نگار ظلم زدا طراز تخت و گاہ زیور بخت و جاہ صباح بزم را مہر تاباں روح عزم را ماہی شتاباں پادشاہ مکرم خسرو معظم خدیو اکرم امپراطور اعظم مالک ممالک فرانسہ و ایتالیا روانش شاد و جہانش بر مراد باد ٭

شہریارا کامگارا از روزیکہ ایں دو دولت جاوید مدت عہد یگانگی بستہ و شاخہائے گلبن یکرنگی

بہم پیوستہ است تا اکنون بمیامن بختہاے فیروز روزے نرفت کہ رشتہ دوستی در دست الفت تابے نزبیند و گلشن یکجہتی از شرب صفوت آبے خصوصاً دریں اوان کہ عالیجاہ میرزا باقر از حضرت سپہر بسطت مرحلہ پیمائے طریق مراجعت گشتہ و از عرض مہربانیہائے کارگذاران آں درگاہ و شرح الطاف آں فروغ بخش مصابیح دولت و جاہ ضیا افزائے انجمن محبت گردید والحمد للہ از ہر دو جانب دقیقہ از رسوم یکجہتی متروک نیست و گاہے جز بہ نیروے عہود یگانگی مسلوک نہ کارگذاران دولت ازیں سواگر بر الواح ضمیر نقش بندند صفحات خاطر ہا ازاں جانب مرآتے صافیست و ہواخواہان شوکت ازاں صوب اگر در بیان نہے سخن رانند مصداق زبانہا ازیں جانب ترجمانے کافی و ازیں رو آئینہ اقبال دوستان پاک است و منطق آمال دشمنان برخاک بریدان و معتمدان ایں دولت دراں حضرت قسر آسا و بخت سان سایر و عاکف اند و ایلچیان و اینچالان آں حضرت دولت فلک نشان اقبال مثال وایرو واقف و در خدمات حضرتین فلک بسطت ثابت و مستقیم اند و در عین استقامت گاہ راجع و گاہ مقیم والسلام

ایضاً

لآلی ستایش و سپاس کہ در رشتہ تہلیل و توحید بتالیف اذکار جنانی و تصریف اد وار لسانی منعقد و منسلک آید و جواہر حمد و ثنائیکہ در سلک تسبیح و تجید بتدویر اطباق فلکی و تصغیر اشواق ملکی مؤلف و مرتبط شاید سزاوار پیشگاہ کبریائی خداوند بندہ نواز یگانہ را لایق ساز آشنا و بیگانہ موجود کعبہ و دیر موجد اقامت و سیر است مقتدر یکہ دست قدرت بیمثالش در مواد اضداد صوری باہمہ تباین و دوری چنداں خاصیت اتحاد نہاد کہ از آمیزش آتش و آب و امتزاج باد و خاک خلقتے لطیف چوں پیکر شریف انسانی صفت قوام پذیرد و از تفاعل کیفیات متخالفہ و تقابل انفعالات مترادفہ

باحسن الوجوہ سمت التیام گیرد و تعلق نفس و بدن با غایت اختلاف از اثر ایتلاف مسجود ملک و مقصود فلک گردد و مدبر یکی از اثر حکمت بہ حالش چنانچہ در اجتماع و اتفاق اضداد و آثار نیک و نتائج نزدیک نہادہ تباعد و افتراق انداو را نیز اثر حصول مقصود و مراد دادہ است نیرین اعظمین آفتاب و ماہ رونق بخش ایں بلند خرگاہ و ظہور نور و کمال ظہور در حالت جدائی و دوری ایں و آں تباعد و تقابل مقام و مکان است تعالیٰ شانہ و تبارک سلطانہ، و درود و سبحان افلاک بر روان پاک رسل و انبیا و خلفا و اوصیا کہ بتواتر ابلاغ و اخبار و تواردکتب و آثار کاشف پیوند اول و آخر و شارع مسالک باطن و ظاہر و محرر ربط قدیم و جدید و مظہر فرق شقی و سعید اند علیہم الصلوٰۃ جمیعًا ما الف الانداد و خالف الاضداد و بعد ہدایائے دعائیکہ از بسیط خاک بمحل مطایائے افلاک بمنزل استجابت و موقف اجابت شتابند و اذکار ثنائی کہ در ادوار انجمن سروش موقع تذکار و مورد قبول یابند نثار پیشگاہ حضور پادشاہ فلک دستگاہ انجم سپاہ خورشید سایۂ جمشید پایہ دوست نواز دشمن گداز عدل اندوز ظلم سوز قائمہ سیف دلیری پنجہ ساعد ملک گیری نظام بخش ممالک امن ساز مسالک خوف پرداز مہالک سلطان معظم برادر مکرم امپراطور اعظم کہ تا در دیر مسدس جہان راہبان فلک ہر شام طیلسان ساز ظلام و زنار بند مجرہ و صلیب آویز جوزا و ناقوس نواز ثریا است معابد تخت و گاہ و صوامع بخت و جاہش در اذکار زبور خلافت از نغمات داؤدی پر آواز و مرغان خوش الحان اقبالش در اوج ہوائے آمال با انفاس عیسوی دمساز باد ساختہ مکشوف رائے ملک آرا کہ گنجور عقود موالفت و دستور قواعد مصادقت و ترجمان سرایر دوستی و مفسر آیات یکجہتی است میدارم +

سواد نامہ کہ با پادشاہ انگلستان نوشتہ اند

پس از ستایش پروردگار بے انباز خداوند بے نیاز پیوند ساز دلہائے بیگانہ و خاق آموز جہانہائے

فرزانہ آفرینندہ کہ باہمہ جدائی و خلاف از آمیزش تیرگی شب و روشنی روز صبح صادق را جلوہ بروز
دادہ و در امتزاج آب و خاک و ازدواج آتش و باد کہ اضداد صوری اند باہمہ بیگانگی و دوری
قوت ترکیب حواس و قدرت ترتیب قیاس نہادہ است حکیمے کہ از ارسال انبیا و القائے
اوصیا و تواتر صحف و اخبار و توارد کتب و آثار با فراموشی پیشگان عہد الست پیوند تذکر بستہ
و اوراق معرفت و شناخت را از تذکار آیات و تجدید دلالات بہم پیوستہ است سبحانہ و تعالیٰ شانہ
و تبارک سلطانہ رخشندہ گوہر دعائے کہ در بساط انجمن ملک واسطۃ العقد سلک اجابت تواند بود
و فروزندہ اختر ثنائیکہ با روشنان فلک منطق فخر و تبسم طنز تواند کشود نثار محفل حضور بادشاہ
کشور کشا و شہریار ملک آرا طراز فرہنگ و اورنگ برجیس خطاب بہرام جنگ فلک شتاب
زمین درنگ محسود دشمنان و مقصود دوستان فرمانروائے ممالک انگریز و ہندوستان ساختہ مکشوف
ضمیر مہر تخمیر میدارم کہ چوں دیرے گذشتہ و دہرے منقضی گشتہ کہ از طرف قرین الشرف آں آفتاب
سپہر سروری واسطے نامہ محبت انگیز از سحاب خامہ گوہر ریز رشحہ کہ شارح حالات دوستی آیات
باشد نضارت بخش کشت یگانگی و وداد نگردیدہ و ازیں جانب سعادت جوانب نیز عندلیب
آسا سفیرے با صفیر تقریر احوال از شاخسار آمانی و اشواق در گلزار وفا و وفاق بال افشان و نغمہ خوان
نرسیدہ از زبان رجوع میرزا جعفر تاکنوں نہ از آں صوب بریدے و اعلامے و نہ ازیں سو سفیرے و
پیامے دریں وقت کہ محمد خاں وارد ایں حدود از گذارش احوال آں دوست بہمال اطلاعے
حاصل و تذکار عہود سابقہ مہیج اشواق دل محبت مایل گشت نسایم غرایم محبت ضمایم از مہب ضمیر
مہر تاثیر اہتزاز آمد و بہ نیروے سر انگشت دبیر شوق در مطاوی ایں نامہ بہجتی ختامہ مفتاح خامہ
مفتح ابواب راز شد ملزم رسم یگانگی و موسوم شرط مودت آنست کہ نیز بچند از تحریر مکاتبات
دوستانہ کہ دلایل تشیید ارکان موالات است مراسم داد را ممہد سازیم و ارسال رسل پاک ضمیر

وسفرائی سافرالتقریر بترتیب مقدمات مصافات کہ نتائج آں استحکام مبانی اتحاد است پرداز یم چمن خضرائے محبت را بے تواتر رشح اقلام صدق ارتسام نگذاریم وگوش و گردن شاہد مودت را حاطل از لآلی عبارات دوستی اشارات ندا ریم کہ سلوک این طریقہ انیقہ ہوا خواہان ہر دو دولت را موجب آثار نیک باشد واندوہ فزائے خاطر بداندیشاں دور و نزدیک گردد والسلام

درجواب ذریعہ محمود شاہ فرمان فرمائے قندھار

چندانکہ نظام دنیا و دین و قوام دولت و ملت مبین بمعاضدت سلاطین و مظاہرت خواقین و مطابقت آرائے رزین و موافقت افکار متین منوط و مربوط است گوہر مسعود اختر محمود فروزاں اختر برج سلطنت و شہریاری رخشاں گوہر درج خلافت و تاجداری نہال سرافراز بوستان دولت اقبال زلال روح بخش چشمہ سار سلطنت را جلال جمال افسر و اورنگ کمال دانش و فرہنگ پادشاہ ذی جاہ کامگار نامدار لا انزال مرتقیا فی مدارج الاقتدار زینت افزائے افسر دولت و ضیا بخشائے سپہر شوکت بودہ مشہود رائے موالفت آرائے باد کہ دریں ہنگام کہ بارقہ عزیمت صاعقہ اثر مارا در رجم دشمنان دیو سار و زعم سرکشان اخطار تاثیر شہاب اثیر ورائے جہاں آرا بر مساحت استغنائے پیمان یاران و استبقائے پیوند دوستداران با تابش مہر نیر در اقطاع ساخت بوستان آغاز نوبت ربیع و ارباع خاطر دوستاں بابرگ و سازی بدیع کارگزاراں شگفتہ را از کار دشمنان دین و دولت از ہر طرف آسایشے حاصل و خاطرہا از ہر سو بدل آسائے دوستان و ہوا خواہان مایل افتادہ بود نوگل شاخسار وفا یعنی صداقت نامہ محبت التوا از گلشن یکرنگی دمیدہ و بہ

ترشح سحاب یک جهتی پرورش دیده از دست مربیے رشید به پیشگاه انجمن همایون رسید لوا سازِ هزار دستان خامه گردید بشارت ارتقای آنجناب سلطنت مآب بمدارج شوکت و اقتدار و استقرار بر سریر فرمان روائی و اختیار که قدیماً مراد خاطر مهر نهاد ما سرور افزائے ضمیر منیر اشارت و استشعار او بمصالح معاضدت و مظاهرت و استظهار او بمظاهر مصادقت و موافقت مهیج مراد مودت و التفات خاطر خطیر آمد و سطرے مصادقت نامه دوستی ختامه سطر چند از مودات وفاق و موجبات اتفاق نگاشته مشهود رائے انور و ضمیر عاطفت گستر داشته بود این خود بر کافۂ عالم ظاهر و بر آن جناب اظهر است که ما را باقتضائے ملکات رائے ملک آرا که دستور مآثر رافت و گنجور ذخائر رحمت و قانون مکارم الطاف و میزان مراسم انصاف است با هر یک از دوستان دور و نزدیک شرائط تلطف مبذول افتاده بر عارضِ حقوق وداد ابواب اعداد کشاده ایم استحباب در فاتحه کار تاسیس موالات را خود بنفسِ نفیس بے سپار طریق ملاقات و مرةً بعد اخرے خاطر مهر مظاهر ما را بدیدار بهجت آثار قرین انواع سرور ساخته طلب معاضدت و مظاهرت را بایکدیگر در مجالس عدیده سخنها رانده و آیاتِ مظاهرت را در مصحفِ شهود بالمشافه خوانده اند و از آن زمان تا اکنون انتزاع دولت موروث او را از دیگران جویا و عمرے در حصول این مدعا منتظر و منتهز مانده ایم اکنون که بعون الله المعین مدام مرام در جام و آن جناب در صدر دست سروری سرمست صهبائے کام است لاشک رسمے از رسوم یکجهتی و یگانگی را ازین جانب مهمل و متروک نخواهیم گذاشت و برعایت حقوق سابقه و پاس مراودت لاحقه در حال و استقبال زیاده از اوقات ماضی مبانی الفت و وفاق مراسم مودت و اتفاق را علیٰ حسب مقتضیات الامور

از نزدیک و دور مشید و ممہد خواہیم داشت و انشاء اللہ الودود از اثر ایں اتفاق کہ مایہ اتساق دولت و شوکت است دشمناں مقہور و دوستاں مسرور خواہند گشت والسلام ٭

اکبرنامه

فرمان جلال الدین والدنیا اکبر بادشاه غازی

خان خانان بداند که چون او پرورده نعمت و تربیت کرده عنایت و عاطفت این دودمان عالیشان است و حقوق خدمات شائسته او درین درگاه ثابت و حضرت پادشاه جنت دستگاه طیب الله ثراه بواسطهٔ صدق نیت و اخلاصے که ازو مشاهده نموده بودند او را بغایتهاے رعایت و تربیت رسانیده امر عظیم القدر اتالیقے ما را باو تفویض فرموده بودند بعد از آنکه آں حضرت ازین تنگنائے جهان فانی بقضائے عالم جاودانی رحلت فرمودند او از روے اخلاص و دولت خواهی کمر صدق و جاں سپاری درمیان بسته متعهد مهمات سلطنت آں خدمات و نیک اندیشی هاے که بظهور رسانید زمام حل و عقد و رتق و فتق امور را چناں بقبضهٔ اختیار او گذاشته بودیم که مزیدے بران متصور نتواند بود چنانچه از نیک و بد هر چه خواست و اراده کرد بعمل آورد با آنکه درین پنج سال چندین امور ناشائسته ازو بظهور آمد که بسبب نفور خاطر جمهور بود مثل تربیت شیخ گدائے که باوجود دعوے آں همه بزرگی و دانائی از میان آں همه مردم فاضل و قابل با حسب و نسب او را بمصاحبت و آشنائے خود انتخاب نمود با آنکه متعهد منصب صدارت شده بود و در ظهر منا شبیر مهر میکرد و او را از تسلیم معاف داشته بود و بگمان جهل و نادانی در محافل خبث مماثل او را بر جمیع سادات صحیح النسب و علماے جلیل الحسب که بنا بر ملاحظهٔ عظمت و نشان و حالت مراسم احترام و تعظیم بجا مے آوردیم تقدیم داده با وجود لاف محبت و دوستداری که بخاندان طیبین و طاهرین منیر و ذلت و خواری این فرقهٔ شریفه را عمداً تجویز مینمود

وتربیت کردہ خود راکہ مردود دلہا ومطرود نظرہاست بریں طائفہ کہ تربیت الہی دارند ترجیح دادہ
از ارواح مقدسہ ایں ہمہ بزرگان ہیچ گونہ شرم و آزرم نداشت واو را بمرتبہ رسانیدہ بود کہ سوارہ
پیش آمدہ بہا مصافحہ مے نمود و نوکران فرود خود را کہ حالت ولیاقت ایشاں معلوم بود بخطاب
سلطانی وخانی وعلم ونقارہ وجائیگیرہائے معمور وولایتہائے پر حاصل امتیاز دادہ خوانین
وسلاطین وامرائے معتمدان حضرت جہانبانی جنت آشیانی راکہ اصالت وحالت واستحقاق ایشاں
بہ ہمہ کس روشن است از کمال بے اعتباری بنہ نان محتاج ساختہ بود چہ قصد خون وناموس ہمہ
آنہا داشت واز ملازمان وخدمتگاران بابری کہ سالہا بامیدواری خدمت کردہ مستعد رعایت
وعنایت شدہ بودند تجویز نمے کرد کہ اقل مرتبہ وجہ معیشتے داشتہ باشند وجمعے کہ درنشکارہا وسواریہا
درملازمت میکشتند وخود را بہزار محنت ومشقت قرار بخدمت دادہ بودند در ہر چند روز سقیفہا ساختہ
بخون آنہا تشنہ بود وانواع بے اعتدالی وبے اندامی مے نمود واگر از نوکران او صد گونہ گناہ مثل
خون وزدی وراہ زنی وتاراج وانواع فسق وفجور بظہور مے آمد بواسطہ میل ومداہنہ
ہمہ را میگذرانید واگر از ملازمان درگاہ والا اندک چیزے واقع مے شد یا کسے بہتان میکرد
در قتل وحبس وتاراج ایشان تاخیر نمے نمود وتا خیر شدن انواع جفا وبے آبروئی میرسانید
وبعضے از کمال دنائت وحماقت خود را بخدمت او قرار دادہ بودند وخوش آمدی میگفتند مثل
شاہ قلی نارنجی ومحمد طاہر ولنک ساربان واز سادگی آں طائفہ را راست گو دانستہ تربیت
مے نمود وتقویت ایشاں میکرد چنانچہ شاہ قلی بے اندامیہا کردہ فرمان نشنید ومحمد طاہر آں
نوع جواب درشت داد کہ مستوجب زبان بریدن بلکہ کشتن شدہ بود واو شنیدہ تغافل نمود ولنک ساربان
درپیش جمعے بحضور او آنچناں لفظ درشتے گفتہ کہ او نیز مستحق سیاست بود وولی بیگ اخود میداند کہ
درمیان قزلباش چہ مقدار حالت واعتبار داشتہ بے شائبہ خدمتے واصلتے وحالتے بہ ہمیں نسبت کہ

داماداوست آوردو برامرائے عظام گذرانید حتےٰ برسید قلی میرزا کہ بعلو سعادت و انتساب سلطنت ممتاز بود تقدیم دادو حسین قلی راکہ تا غایت بمرحے پنجہ نہ زدہ دربرابر اسکندر خاں و بہادر خاں وعبداللہ خاں رار عایت نمود و جاگیر ہائے آباد ان دادو خوانین عظام را بجاگیر ہائے ویران خرسند ساخت ودریں اوقات در اکثر مجالس از و چندیں امور سر برمیزد کہ باعث رنجش وآزار خاطر فیض مآثر مے شد چوں خاطر او پیش ما عزیز بود و اورا دولت خواہ مخلص ایں دودمان مے دانستیم و برقول و فعل او اعتماد تمام داشتیم ایں ہمہ اعمال و کردار ناہموار او را عین خیر خواہی و محض نیک اندیشی تصور نمودہ ندیدہ ودانستہ بکرم عمیم درمے گذرانیدیم تا دریں اوقات بعرض رسید کہ او بسخن ہمیں جماعت باغیہ قصد دارد کہ معدودے چند کہ با ہمراہ بودند جدا ساختہ مارا تنہا گذارد و بملاحظہ دفع ایں شرارت از دار الخلافت آگرہ متوجہ دار الملک دہلی شدیم و باو نوشتیم کہ بعضے امور بظہور آمدہ و سخنان بعرض اقدس رسیدہ کہ بخاطر اشرف قرار نمے یابد کہ او دریں اوقات ملازمت تواند نمود اگر چہ از و آزار بسیار یافتہ ایم اما او راہنوز بہماں دستور خان خاناں مید انیم و میگوئیم و بجہت تسلی خاطر او سوگند ہائے مغلظ یاد کردہ بودیم کہ قصد جان و مال و ناموس ندا ریم و چوں تمشیت مہمات جہانبانی نفس نفیس خود متوجہ شدہ ایم او بحال خود بودہ مدعیائے کہ داشتہ باشد عرضداشت نماید بنوعیکہ لائق دانیم حکم فرمائیم چوں در بعضے اوقات عرض مے نمود کہ وقت شدہ است کہ بدولت و سعادت بمہمات سلطنت پروازند تصور چناں بود کہ بشنودن ایں خبر خیر اثر مسرور گشتہ درمقام تسلیم و رضا راسخ دم و ثابت قدم باشد چناں بموقف عرض رسید کہ انکمال میل و توجہ کہ بریں امور داشتہ و دار د حقوق نعمت و تربیت خاندان والائے ما کہ چہل سال است کہ در دودمانہ اوست من المہد الے العہد پرورش یافتہ بالکلیہ فراموش کردہ گوش بسخن ایں جماعت مفسد و مفتن دارد کہ بواسطہ اغراض نفسانی میخواہند کہ او را در جریدۂ اہل

بنجی درآرند و دریں آخر عمر از سعادت اُخروی محروم گردانند و بشقاوت ابدی مبتلا سازند چنانچہ از کمال شیطنت و خساست و خودپسندی کہ دارند معقول او ساختہ او را از راہ بردہ اند و بولد اسکندر پیغام کردہ کہ بمخالفت و منازعت پیش آید و تتار خان پنج بھیہ را کہ نیز کس فرستادہ کہ او در دامن کوہ آمدہ آہنگِ خرابی و دست اندازی کردہ از اں حدود در آید و خود خیال لاہور کردہ کہ دراں حدود بنیاد فتنہ و فساد نمودہ طریق مخالفت سپرد در اطراف ممالک محروسہ خلل انداختہ چراغ دولتِ ایں خاندان را کہ برافروختہ فروغ ازلی و برافراختہ دست قدرت است بدم سرد منطفی سازد ہمانا کہ پروردۂ غرور و پندار دیدۂ اعتبار او را کور ساختہ نمے داند بیت

چراغے را کہ ایزد بر فروزد	ہر آنکس پف کند ریشش بسوزد

چوں نظر باں ہمہ اخلاص و اعتقادے کہ از چہرۂ احوال و جبہۂ اعمال او واضح و لائح بود ایں امور مبنی بر شر و ساز و دور مے نمود و مے نماید و باور نمے آید چرا کہ پروردۂ نعمت و تربیت یافتۂ ایں دودمان عظیم الشان است و طاعت حکم ما بر او واجب و لازم بر سبیل حجت فرمودیم کہ خود را ازیں افعال و اعمالِ قبیحہ گذرانیدہ ایں جماعت مخذول العاقبت را کہ باعثِ نقص دولت و عزت او شدہ بجہت اغراض خود در پے بغی و عدوان اویند مقید ساختہ بدرگاہ معلےٰ فرستد و چوں ما دریں پنج سال ملاحظہ خاطر او کردہ بہیچ چیز مناقشہ نمودہ ایم و بہر چہ عرض کردہ خواہ معقول خواہ نامعقول از صواب دید او بدر نہ رفتہ ایم او ہم ایں حکم ما را سمعاً و طاعتاً انقیاد نمودہ تخلف نورزد کہ ہرگاہ بایں حکم عمل نمائد خاطر اشرف بر وصاف ساختہ جرایم و تقصیرات او را بالکلیہ عفو فرمائیم و ہر وقت کہ میل ملازمت باشد و وقت اقتضا نماید بملازمت اشرف طلبیم کہ رفعِ حجابِ او شود و چوں ہنوز خدمات او ملحوظ و منظور است باآنکہ ہزار برابر آں خدمات رعایت یافتہ میخواہیم کہ نام او کہ سالہا باخلاص و ارادت و اعتقاد در جمیع امصار و بلاد منتشر شدہ بہ بغی و عناد و افساد مشہور نشود و در آخر عمر در زمرۂ قراخنہ فرابخت محشور نہ گردد

بنا بر حقوق عبودیت او را آگاہ ساختیم زنہار کہ خیال دیگرے نکند و یقین خود داند کہ اگر از روے جہل وکوتہ اندیشی از راہ رود و نخوت و پندار دماغ او را پریشان ساختہ در سلک اہل ادبار در آرد و بدولت واقبال با عساکر نصرت اعتصام بعزیمت رفع و دفع او متوجہ شدہ بعنایت الٰہی ما را از روزگار او بر خواہیم آورد امید است کہ دریں حالت کہ عنفوان اقبال خلافت ما و آنما از ادبار او ست فتح عظمے روے دہد و او مغلوب عساکر اقبال گشتہ شرمسار و گرفتار گردد و بیدولتی را ازیں معنی استدلال نمے نماید کہ او دریں پنج سال مردم خود را چگونہ رعایتہا کرد کہ بروز واقعہ بکار آیند و از کوتہ اندیشی و نادانی نمے دانست کہ دولت وابستہ بعنایت الٰہی است ہرگاہ آں عنایت نباشد نوکر بے دولت بکار نمے آید چنانچہ برأے العین دیدہ میشود کہ آنہا را فرزند و برادر مے گفت و ہرگز با ایشاں گمان جدائی نداشت بہ رہنمونی سعادت اکثرے از وجدا شدند و آنانکہ ماندہ اند یک یک جدا شدہ بدرگاہ معلے مے آیند و رفتہ رفتہ او را تنہا خواہند گذاشت دریں مقام غیر تسلیم و رضا جوئی چیزے فائدہ ندارد۔ بیت

سر نیاز بباید نہاد و گردن طوع	کہ ہر چہ حاکم عادل کند ہمہ داد است

خانخاناں کہ روز ادبار او نزدیک رسیدہ بود بلکہ در شب تاریک ادبار بسر مے برد ازیں کلمات عظمت کہ دستور العمل سعادت تواند بود پند پذیر نشد چوں گویم کہ باعث مزید شورش او گشت لیکن دانا داند کہ بسعی خود در مہلکہ بے ناموسی شتافت۔ وبالجملہ از پرگنہ بیکانیر متوجہ پنجاب گردید چوں دراں حدود قلعہ تبرندہ کہ بجاگیر شیر محمد دیوانہ بود رسید عبد الرحیم پسر خود را با اہل و عیال و احمال و اثقال دراں قلعہ نزد شیر محمد کہ از مخصوصان او بود گذاشتہ ازانجا بگذشت و شیر محمد حق ولی نعمت اصلی را بہتر دانستہ از و فرار نمودہ تمام اسباب و اشیاء را کہ در تبرندہ گذاشتہ بود متصرف شد و اہل و عیال را بملازمت آوردہ و درویش محمد ازبک مظفر علی را کہ بطلب او آمدہ بود مقید ساختہ بدرگاہ معلے فرستاد و خود نیز کمر ہمت بدولت خواہی نفس الامری بست و بمیامن توفیق صاحب حقیقی خود را

فہمید از ولی نعمت مجازی سر باز زد و چوں نزدیک تہارہ رسید میرزا عبداللہ مغل تہارہ را مضبوط کردہ آمادہ جنگ شد ولی بیگ بہ تہارہ آمادہ شکست یافت آرے شمع افروختۂ الہی را ہر کس خواہد کہ فرو نشاند خرمن دولت و کامرانی خود را آتش در زند و چوں ہنگام ادبار بیرام خاں بود در ہر چہ سود خود مے اندیشید زیان مے دید و چوں غرض پردۂ دیدۂ مصلحت بین است صلاح کار خود ندانستہ اسباب آگاہی را ابواب غفلت شمردہ بجانب پرگنہ جالندھر رواں شد شعر

چوں غرض آمد ہنر پوشیدہ شد　　صد حجاب از دل بسوئے دیدہ شد

فرستادن خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکہ با عساکر دولت بدفع فتنۂ بیرامخاں و نہضت موکب مقدس شاہنشاہی بہماں سمت و اشتعال نائرہ محاربہ میان لشکر اقبال و بیرام خاں و فتح اولیائے دولت

دراں ہنگام سعادت انتظام کہ دار الملک دہلی نشیمن موکب دولت و معسکر جنود اقبال بود خبر عزیمت بیرام خاں از بیکانیر بجانب پنجاب معروض ایستادگان بساط جلال گشت عزایم بادشاہانہ کہ توام آثار قضاء و احکام قدر است براں قرار گرفت کہ لشکرے شایستہ فرستادہ سر راہ بیرام خاں را بگیرند تا در نواحی لاہور غبار فتنہ نتواند انگیخت جمعے از کوتہ اندیشاں بریں بودند کہ حضرت خود بدولت و اقبال متوجہ شدہ آمادۂ جنگ و شوند و جمعے میگفتند کہ لشکر اقبال تعین باید کرد حضرت شاہنشاہی بمقتضائے وقت قبول ہر دو رائے فرمودہ قرار براں دادند کہ افواج قاہرہ پیشتر رود و بعد ازاں حضرت نیز متوجہ شوند بعد از درازی سخن باہم آنکہ شفقت مادری منظور داشتہ ادہم خاں را نگاہ داشت و شمس الدین محمد خاں اتکہ و پسرش یوسف محمد خاں کوکلتاش و مہدی قاسم خان نیشاپوری و علی قلی خاں میر لطف

وحسن خاں خویش شہاب خاں و جمعے کثیر را بجانب پنجاب نامزد فرمودند تا خان خانان را اطلاع آمدہ نگذارند کہ بہ پنجاب درآید و شمس الدین محمد خاں با ایں امرائے عظام تکیہ بر اقبال روز افزوں شاہنشاہی نمودہ بصوب پنجاب رواں شد و بعد از رواں ساختن امرائے مملکت کشائی خود بہ نفس نفیس بجہت مزید احتیاط ساماں یورش پنجاب فرمودند چوں از کمال دوربینی داعیۂ یورش نصرت پیوند کہ مکنون ضمیر الہام اندیش بود وجہ ہمت علیا شد و بجہت انتظام مہمات ممالک خواجہ عبد المجید را کہ بشرف دیوانی سرکار اعلے سربلند بود پایۂ اعتبار فرمودہ بخطاب آصف خانی سرافراز ساختند و حکومت دار الملک دہلی را ضمیمہ منصب گرامی وزارت فرمودہ گوش ہوش خواجہ را بہ نصایح بادشاہانہ کہ مشتمل بر صلاح حال و مصالح ملک تواند بود باز کردند و فرمودند کہ مغرور فخر و جاہ خود نشوی و پاس نعمت رسیدگی را پیوستہ داشتہ سربلندی خود را فزونی خود منحصر دانی و مزد خدمت را عنایت و تربیت مادانستہ چشم و دل و دست و زبان را از مال مردم کوتہ داری خواجہ پذیرائے نصایح ارجمند شدہ پیشانی سعادت بسجدہ آستان خود سجدہ آستان عالی نورانی و دل در خدمت بست و بآئین اخلاص و عقیدت سرگرم کار شد القصہ چوں شورش لغی بیرام خاں درمیان آمد بنا بر مصلحت و احتیاط حکم قضائے امضا بگرفتن حسین قلی بیگ صادر شدہ چند روزے اورا بادہم خاں سپردند و از کمال مرحمت باطنی کہ بحال او مخصوص بود بادہم خاں فرمودند کہ اگر گزندے بحسین قلی بیگ خواہد رسید باز خواست از تو خواہد بود و بتاریخ سی و یکم امرداد الٰہی موافق سہ شنبہ بستم ذی قعدہ خاطر مقدس را از مہمات ضروری جمع فرمودہ از دار الملک دہلی متوجہ دفع ایں فتنہ شدند چوں بہ مقتضائے نیت حق بہ مجرد توجہے کارہائے شگرف کہ در اندیشۂ روزگار نگذرد بنشیت مے یابد ہرگاہ خود بہ نفس نفیس متوجہ شوند پیدا است کہ حال چوں خواہد بود مصداق ایں مقال بتازگی آنکہ فرستادہائے اخلاص مند کہ رخصت یافتہ متوجہ خدمت شدہ بودند بہیچ امر دیگر کہ لوازم واقعہ طلبان کہنہ عمل باشد نپرداختند و تا پرگنہ

وگدار از نواحی پرگنه جالندهر که میان دریاے ستلج و بیاه است پاے همت در رکاب داشته عنان عزیمت
بازکشیده و در ظاهر کوناچور که از متعلقات وگدار است سر راه بیرامخان بستند بیرام خان در گرفتن
جالندهر اهتمام داشت که خبر آمدن اتکه خان با عساکر اقبال شنید از غرورے که داشت اتکه خان را
در نظر نیاورده گرم پیکار شده و از روے پندار و نخوت مردم خود را دو فوج ساخته ولی بیگ و شاه قلی خان
محرم و برادران ولی بیگ و اسمعیل قلیخان و حسین خان و یعقوب سلطان و سبزتلخ و گروهے از مقهوران
را مقدمه ساخته و فوجے دیگر را بسرکردگی خویش ترتیب داده قریب پنجاه فیل نامی در پیش خود داشت
وازین جانب شمس الدین محمد خان بپشت گرمی اقبال روزافزون شاهنشاهی صفوف نبرد از مردان
کار و بهادران کارزار بیاراست و دلاوران جنگ جو و پردلان پرخاش جو را دلداری داده روان
شد قول باخلاص و اهتمام او رونق یافت و برانغار بشجاعت محمد قاسم خان نیشاپوری استحکام
گرفت و چون انغار بشهامت مهدی قاسم خان انتظام پذیرفت و علی قلیخان اندرابی و
وقیا خان صاحب حسن و بعضے از کار طلبان عقیدت کیش هراول بوده صف آراے این معرکه
شگرف گشتند و فرخ خان با برخے از دلاوران در التمش آماده نبرد گشت و محمد یوسف خان
کوکلتاش با جمعے از سواران میان غول و التمش ایستاد چون اتکه خان از مردم همراه خاطر
جمع نداشت سوگند و پیمان در میان آورده پیشتر از شروع پیکار نحوے دل جمعے بهم رسانید با بیرامخان
گرچه مردم همراه نبود اما از روے کیفیت افزونی داشت و نیز اعتماد بیشتر برین لشکر بادشاهی بود که اکثرے
از بدنهادی و بددلی و دوزبانی نوشتهاے فرستاده و چون دو لشکر در موضع کوناچور مذکور در اواسط
شهریور ماه الهی موافق اوائل ذیحجه بهم نزدیک رسید کوششهاے دلیرانه از جانبین بتقدیم پیوست
اگرچه در اول کارزار فوجے پیش از غنیم چنان روے تهور بجنگ آورد که اکثر فوجهاے لشکر اقبال
راه فرار پیش گرفت اتکه خان با بسیارے از فوج خود و یوسف محمد خان با معدودے در میدان

نبرد ایستادہ از نفاق و بے دلی مردم حیرت افزا بودہ استمداد ہمت از باطن اقدس شاہنشاہی
مے نمودند دریں ہنگام کہ مردم بیرام خاں اکثر مردم را بر داشتہ تعاقب نمودہ اند و بیرام خاں با فوج
خود بجبال نصرت بنجر کناں مے آمد فوج اتکہ خاں کہ در پناہ پشتہ استادہ بود پیدا میشود بیرام خاں
بمدافعت پیش مے آید کہ اول فیلاں را کہ سرکردۂ آں فیل تخت رواں بود میراند و خود از عقب آں
رواں مے بود ناگاہ اقبال بادشاہی و تائید آسمانی نقاب حجاب از چہرۂ مراد کشود میان ایں
فوج شالی پایۂ بود فیلاں مذکور دراں حجمہ مے درآیند و بخود درمے مانند و مبارزان لشکر نصرت قریں بہ
تیر زدن فیلبانان متوجہ میشوند و بہ محض امدادات غیبی تیرے بر فیلبان آں سرکردۂ فیلاں میرسد
و او از گردن فیل آویزاں مے شود بیرام خان چوں مے بیند کہ حال فیلاں کہ اعتضاد او بودند چنیں شد
ارادۂ میکند کہ از عقب فیلاں برآمدہ شالی پایۂ را دست راست دادہ از جانب خشکی بیاید و
بتازد اتکہ خاں از دوربینی و پُردلی داعیہ بیرام خاں دانستہ درمقام آں شد کہ پیشتر از ظہور عزیمت
او خود بتازد یوسف محمد خاں گفت کہ اکثر مردم خاک بے ناموسی بر فرق روزگار خود بیختہ رفتہ اند
چہ وقت تاختن است اتکہ خاں جواب داد کہ اگرچہ مردم کم اند اما اقبال روز افزوں شاہنشاہی
بجانب ماست و نیز ما را ازے گریز نیست امروز روز جاں فشانی است یا جاں ستانی و یوسف محمد خاں را
با جمعے از بہادراں یکتا دل پیش ساختہ خود با دیگر دلاوراں یک جہت آمادہ نبرد شدند درزمانیکہ
بیرام خاں منحرف شدہ بود کہ آں خواہش مذکور را بعمل درآرد ایں ناموس طلباں نبرد دوست
تیغ انتقام از نیام ہمت آختہ بر فوج بیرام خاں تاختند مردمے کہ ہمراہ بیرام خاں بودند ایں
انحراف را فرار اندیشیدہ برہم خوردند بیرام خاں ناچار برگشت و خجلت زدہ ادبار شد و
بتائید ایزدی با وجود عدم اتفاق و کارشکنی مردم دولپائے وادن چناں برچنیں نصرتے
کہ طرۂ از فتوحات تواند شد روے داد و ہر کدام از مخالفان تیرہ بخت چہ آنانکہ بتعاقب گریختہا

شتافتہ بودند و چہ جمعے کہ ہمراہ بیرام خان دل بر پیکار بستہ بجانبے پراگندہ شد و عساکر نصرت اعتصام تعاقب لشکر ادبار نموودہ بسیارے را طعمۂ تیغ خون آشام ساخت و گروہے از زخمی و نیم کشتہ بخاک و خون یکساں کرد و مجاہدان اقبال تعاقب ایں گروہ مخذول نمودند اسمعیل قلیخاں را زندہ گرفتہ آوردند و مقارن آں خبر رسید کہ ولی بیگ زخمی در نیشکر زارے مختفی است او را تیزدستان ہوشمند گرفتار ساختند و حسین خاں بزخم تیر کور شد و یعقوب ہمدانی و احمد بیگ دلیسی از اعیان مخالف گرفتار کمند مکافات شدند و غنیمت فراوان بدست اولیائے دولت قاہرہ افتادہ و اتکہ خاں فرط دور اندیشی بکار بردہ از پس رفتہا بسیار نشتافت سعادت شاہنشاہی بمحض تائیدات غیبی ایں چنیں فتحے کہ عنوان فتوحات تواند بود از یمن اقبال بظہور رسید حضرت شاہنشاہی بعزمے درست و رائے راسخ و خاطر خورسند متوسل بدرگاہ ایزدی بودہ بباطن با خدا و بظاہر سیر کناں و شکار افگناں نہضت مے فرمودند در نواحی سہرند منہیان اقبال بشارت ظفر و فیروزی و نوید دولت بہروزی بمسامع علیا رسانیدند۔ جہان برہم خوردہ بتازگی آرام یافت لوازم شکر و سپاس بوقوع رسید و مراسم نشاط و شادمانی بتقدیم پیوست مہام سلطنت انتظام تازہ یافت کوتہ حوصلہا را فراخی مشرب پدید آمد سادہ دلان ہیچمدان را سررشتۂ دانش بدست افتاد دولت از دست مغروران خلاص شد پادشاہ وقت از ستم شر یکے ناحق شناسان نجات یافت خردمنداں را فزایش در یافت نصیب گشت دولت روے نمود اقبال چہرہ کشا عالم تراونت تازہ یافت زمین و زمان نضارت نو گرفت کور باطنان حسد پیشہ در مغاک خاکساری فرو رفتہ خاک ادبار بر فرق ایشاں ریختہ آمد جہان پیر جوان شد انصاف بزاد معدلت آشکارہ گشت یک پردہ کہ اجمال جہاں آرائے خدیو زمان دور انداخت دیدی اے دل کہ چساں شد حال بزرگان جہان و پایۂ بزرگی در چہ مرتبہ رسید ازیں قیاس باید کرد کہ اگر پردۂ چند لطیف تر ازیں از چہرہ مقصود برداردو جلوہ چند خاص نماید

چہ کارہا کہ نشود و چہ اسرار کہ بظہور نیاید اما ہمانا کہ رخصت اظہار ندارد و بانظارگی در نظر دوربین او در نمے آید عمرہا بدولت و اقبال بماناد کہ جہان را چنیں خدیو بس کمتر بدست افتادہ است محرر ایں دیباچۂ اقبال ابوالفضل نقشۂ مصدور برآوردہ معروض میدارد کہ اگر تعلقے نبودے و الباس نوکری نداشتمے حرفے چند از دریافت خود گفتمے لیکن چوں از ہمسیان مخلوطم ایں کہ کور باطنان ناتواں بین ایں حرف را از قسم خوشامد دانند بیشتر ازیں حرف سرائی نمیکنم و ایں اندیشہ در فطرت خانۂ من نیست چہ آنجا ہمسیان آلودہ راہ نمی یابند از طبیعت میگویم نہ از فطرت **بیت**

کے گذارد آنکہ رشکِ روشنی است ۔۔۔ تا بگویم آنکہ فرض گفتنی است

چوں عرصۂ سہرند مخیم سرادقاتِ اقبال شد منعم خاں کہ بموجب منشور دولت از کابل متوجہ آستان بوس بود با دیگر امرا مثل مقیم خاں خویش تردی بیگ خاں و قاسم خاں میر بر و خواجگی محمد حسین برادر او و خواجہ عبد المنعم مشہور بخواجہ بادشاہ مریض و مولانا عبد الباقی صدر و ملا خرد زرگر و پائندہ محمد و شگون و فریدون طغائی میرزا محمد حکیم و ابوالفتح پسر فضیل بیگ و میر محمد نیشاپوری با جمعیت فراوان و سپاہے بسیار بتاریخ بست و ہفتم شہریور ماہ الہی موافق دوشنبہ ہیجدہم ذی الحجہ بشرف بساط بوس سرافراز شد و مشمول تربیت شاہنشاہی گردید و بمنصب عالی وکالت و شرف خطاب خان خانی خلعت افتخار در برکرد و باقی امرا و سرداران ہر ایک فراخور مرتبہ و مقدار خود بمراحم بیدریغ سربلند گشتند و در ہمیں منزل دلکشائی شمس الدین محمد خاں اتکہ و سائر مخلصان نیکو خدمت کہ بفتح و ظفر مراجعت نمودہ بودند بزمین بوس اخلاص سرفراز گشتند بتفقدات شاہنشاہی شرف امتیاز یافتند و جامہ واقوی و جامۂ فتاحی بیرام خاں را بہ اتکہ خاں مرحمت فرمودند و بخطاب اعظم خانی شرف امتیاز بخشیدند و بعیدو سے لتے چند کہ در عرصۂ نبرد دستگیر قہرمان اقبال شدہ بودند چوں ولی بیگ پسرش اسمٰعیل قلی و حسین خاں و احمد بیگ ترکمان و دیگران را زنجیر در پائے و غل در گردن با غنایم فراوان بنظر اشرف

درآورده علمے که برائے روضۂ رضویہ مشہد اقدس مکلل بجواہر ترتیب داده توفیق بفرستادن نیافته بود از ین جملہ بود ورود آں علم سعادت از فواتح تفالات شاہنشاہی شمرد ند و محمد قاسم خان نیشاپوری والوالقاسم برادر مولانا عبدالقادر اخوند و جمعے دیگر را که پیشتر از خبر طغیان بیرام خاں رخصت ملتان کرده بودند و ملتان از محمد قلیخان برلاس تغیر یافته بجاگیر ایں مردم مقرر شده بود درین ہنگام که شمس الدین محمد خاں اتکہ متوجہ استلام عتبہ عالی شد بموجب قرار داد آں جماعت را بملتان روانہ ساخت و از گرفتاران روز ہیجا ولی بیگ که زخم ہائے کاری داشت در زنداں فوت کرد سر او را بجہت عبرت خلایق بجانب ممالک شرقیہ فرستادند و دیگراں ہمچناں در بند بودند تا ہنگامیکہ بوسایل مقربان بساط عزت نجات یافتہ دیگر بارہ بتقدیم مآثر عبودیت و اخلاص بدرجات ترقی تصاعد نمودند چنانچہ خصوصیات احوال ہریکے بجائے خود گذارش خواہد یافت سبحان اللہ ہر کہ بدخواه تر بود و فتنۂ انگیز تر ہماں را دست قدرت چیده چیده بسیاست رسانید علے الخصوص ولی بیگ کہ سرمایۂ فتنہ و فساد بود و چنیں سزا یافت کہ باعث افزونی عقیدۂ درست بنیان درست کردار شد بہادر خاں را از بخت برگشتگی آنچہ سرمایۂ ہدایت و سعادت باشد موجب مزید غوایت و گمراہی او شد و چوں سر بے مغز ولی بیگ را توا جی بہ پرگنہ را تا دو کہ جاگیر او بود رساند فساد درونی و بیدولتی باطنی آں کافر نعمت بظاہر آمده آں توا جی را بشہادت رسانیده از اں بیدولت چنیں حرکت ناشایستہ بظہور آمد روزے چند ہمرہان مہرگزین او را بدیوانگی رہنموں شدند حاشا حاشا دیوانگی اصلی آں بود کہ مصدر آں عمل شنیع گشت بس ہمانا او را از دیوانگی بہشیاری آورده چاره کار او ساختند و اولیائے دولت کہ بے شائبہ مداہنہ و مساہلہ بودند ایں چنیں معاملہ ناحق شناسانہ را پوشانیدند اگر بعضے از تیره خاطران امثال ایں امور را از قسم دولتخواہی مے اندیشند اما در دیدهٔ تحقیق ایں قسم اعمال از نادولتخواہی عظیم است چنانچہ باندک تاملے معاملہ فہماں مخلصان ایں کار بظہور مے پیوندد

وقائع نعمت خان عالی

وقائع تاریخ ہفتدہم شہر رجب سنہ ۳۵ جلوس

عالمگیر بادشاہ غازی

زمانے کہ مذہب قدرت سرلوح طلوع خورشید را بر دیباچہ بیاض صبح منقوش ساخت و حاشیۂ اوراق فلک را بخطوط شعاعی جدول کشیدہ نقاط کواکب را بخط بطلان از نظر انداخت اجرائے حالات از مشیت خالق الکائنات بموجب جف القلم بما ھو کائن بر سطر تقدیر مرتسم شد و اجزائے ساعات بمقتضائے استعداد مواد و استحقاق ماہیات بنص لہا ما کسبت و علیہا ما اکتسبت منقسم گردید عالی گوہران پاک طینت بآبرو وضو ساختہ گوہر اوقات عزیز را برشتۂ سبحہ کشیدند و صاحب جوہران مشتاق زینت جوہر بجوش فولاد درآمدہ ببارگاہ خاص و عام دویدند و بعضے از کار افتادگان از بیم آسیب حربہ مصاحبت ابنائے روزگار چار آئینۂ وحدت از چار دیوار خانہ خود بستند و ہر یک در گوشۂ سلامت انزوا بنگرار این بیت رطب اللسان گردیدند بیت

بسکہ از بیہدہ خوری مردم عکس مطلب دیدہ ام	مے رحم از آب دانہ آئینہ پنہاں مے شوم

برخے تجربہ کاران از خوف تاثیر سم معاشرت آشنایان نفاق شعار در دارالشفائے خلوت نشستند ہر کدام در حصار عافیت عزلت بہ تذکار ایں رباعی عذب البیان اند

رباعی

یاران زمانہ ہمچو دنداں باشند — یک چند بہم رفیق و چسپاں باشند
بروند چو فیض عمر از پہلو ہم — خنداں خنداں ز ہم گریزاں باشند

فرقہ شمشیر دست ناخن پائے قلعہ شدند و جوقے کمان بر بازو بر پشت لب خندق تا حجام قضا کے رسد گرہے چوں نفس نالے در کوچہ راہ لقب در آمدند و فریقے ہمچوں صدائے مطرب بر دمدمہ بلند گشتند ! سر شتہ باروت چہ کند جمعے پریشان روزگار ہر ذرہ گرد سیار ہر لحظہ رشتہ وار سر از جائے بر آوردہ گوہر تماشا بر رشتہ نگاہ مے کشیدند کہ شاید گرہے از دل وا شود و طائفہ قطرہ زنان مانند آب ہر طرف مے دویدند و چشم را آب مہیا وند باشد کہ گرد کلفتے از خاطر بر دو۔ فی الواقع در ینولا کہ طراوت عرصہ لشکر فیروزی اثر رشک فرمائے گلزار است و رنگینی جلوہ فوج دریا موج خوں بہائے بہار پنجۂ مژگان چرا رنگ بست حنائے تماشا نگر دد و مد نگاہ از نیچہ ر دمیل توتیائے تفرج نماید چشمۂ سارہا در نظر از حلقہ زرہ پوشان سروہائے رواں نمایاں از فرقہ بندوق بدوشان نرگستان از فوج نیزہ داران پیدا مزرع کوکنار از صف گرز برداران ہویدا برگ لالہ بروئے ہم ریختہ از سپر خون آلودہ زخمیان شگوفہ بر یک دیگر افتادہ یعنی چشم باز ماندہ کشتگان سوسن زارے کہ مینماید خنجر ہائے کشیدہ است و قطرہائے شبنم کہ مے درخشند تفنگہائے بر رخ و دیدہ بلبلان ہزار داستان دم بدم در آواز توپ و تفنگ عندلیبان خوش الحان ہر سو در پرواز بانہائے سیر آہنگ پیشکاران باغ قضا ثمرہائے رسیدہ را در فکر چیدن اند یعنی سرہا و شاخہائے بے برگ را در کار بریدن یعنی دست و پا سنبلستان شملہ اندازان را از دریائے لشکر موج و حبابش ہمہ شمشیر

خود است با آب تیغ سیراب میسازند و صد برگ زار خلعت پوشان را بہ نیمہائے نیستان
ترکش کہ بندش سراسر گرہ ابروئے کمان است مے بندند دریں چمن ہر کہ بدست انداز رفت
غنچہ سوفاری بر سر زد و نارنج گلولہ در بغل پنہاں کرد و از نیشکر زار جعبہ ہر چہ بدست آمد
صرف شربت شہادت شد مہمانان باغبان قضا جابجا نشستہ اما در خانۂ زین و کمان
ہمہ بر خوان احسانش سیر شدہ لیکن از جان نیم سیری کہ از دولتش ماندہ نرخ غلہ
در دکان است و اگر سہ چشمی کہ باقی است عینک کفہ ہائے میزان بساط نشاط بستر
بیماران است نہ دیوار قلعہ چرا نہ افتد گل عیش شیرازہ جمعیت است نہ کنگرہ حصار چرا نریزد
نسبت اردوئی گیہاں پوسے چون صحن چمن از خس و خاشاک پاک رفتہ خصوصاً آخور سپاہیان
آتش فتنہ ہمہ جا خاموش شد سپاہ در مطبخ منصبداران گرسنگی دریں وقت ہیچکس نمیر بند خراز
مردم مورچال و ہر جا کسے را کسے نمیبرد سوائے کہی قافلہ عمر دہ در بند بلا گرفتار نیست مگر صف مژگان خواب
و سوختہ از دست روزگار نہ الا ریشہای نثار رخان ناری زخمیان را ریشی نماندہ ہمہ خشک بند
باروت با صلاح آمدہ یاں خوردگان را شکستی در استخوان پیدا نیست ہمہ تختہ بند باروت
درست شد جوانان ببازی مشغول گاہے بر نیمہند از صد گلولہ و گاہے بر زمین مے غلطند
لیکن در حالت نزع لبہائے خندان وافر ہمہ از زخم شمشیر یاران دلچسپ حاضر یعنی پیکانہائے
تیر صاحب طبعان از ضیافت طبیعت کردہ صحبت شعرے دارند بایند سفینہ بہی وا کردہ
قصیدۂ حمائیہ مے خوانند شرطیہ اش اینکہ تا گذشتہ ادا نشود دیگر نمیدہ ہم صراف بیاض
بیجک کشودہ مثنوی قرضنامہ مے شنوانند یعنی شاہ تیغش آنکہ بعد ازیں داد و ستد نمیکنم
نوکران غزلے مے سرایند مستزادش بھوکوں مرتے ہیں کہاں ان ترجیع بندی سرکردہ اند
سر بندش اینکہ آٹا دلوا دو

وقائع تاریخ بست و یکم شہر شعبان المعظم ۳۵ سنہ جلوس والا

دریں حینی کہ سلطان فلک تخت بلند بخت انجم سپاہ خورشید بسر بر سمت الراس امر موجب وھو الذی جعل الشمس ضیاء بفروغ عالمتابی منور ساخت و سایۂ جہاں پروری ظل عدل گستری بحکم الم تر الیٰ ربک کیف مد الظل ولو شاء لجعلہ ساکنا بر مفارق ساکنان ممالک محروسہ جہات و رعایائے معمورہ بلاد انداخت حضرت ظل اللہ بادشاہ جم جاہ حاتم ہمت کاؤس صولت کسرے معدلت اورنگ جہانبانی را بنور قعود شوکت آمود زیب و زینت بخشیدند وزرائے عطارد مثال و امرائے ثوابت بہال بمشابہت جاہ و جلال و مشاکلت دولت و اقبال تقبیل قواعد سریر خلافت مصیر رسیدند عرض مطالب انام و نتیجہ مآرب خواص و عوام در نحور استعداد مواد از پرتو فیض و کرم و فروغ عدل و داد در رنگ حصول پذیرفت و اشجار آمال خلائق بالتمام باندازہ استحقاق کم و زیادہ از تربیت آفتاب در معرض تمنا نشونما یافتہ از ہار مقصودات در بساطین مرجوات شگفت صف شکن خاں را کہ نہال احوالش بخزان دم سردے مفتریان بدمیثاق از آفت تہمت نفاق و آسیب بہتان اتفاق با محصوران بیوفاق از برگ و نوا عاری شدہ ریشۂ زنجیرش در زندان پژمردگی برپا داشت ثمر امید از مجلس شگوفہ نظام بہ نسیم مہب مرحمت سایۂ پروردگار برآمد و آں عصا ہیبت از پیش گاہ خلافت بنوید سنعیدھا سیرتھا الاولیٰ مستمال گشتہ اژدہا صفت بجانب قلعہ دوید و بدستور سابق بمنصب میر آتشی نامزد شدہ ہمچو آتش بحسب طبعی رسید الحال مواد قلعہ گیری را مانند سودا از سر گرفتہ گاہے بتفکر سیبہ پیش بردن در قطرب اضطراب است و گاہے در اندیشہ ساختن از دنیائے

تلواسه بے خور و خواب احوال او که به ضبط سرکار فیض آثار در آمده بود مسترد گشته باز بجاے مذکور مرحمت شد اما ایفاے نذر و کفارت یمین که بعد ازیں خدمت میر آتشی بایرانی مفوض نفرمایند هنوز به مستحقان نرسیده خدا کند که قدرے معتد به باشد تا جمعے چند روز قوت لا یموت سازند آخر ایں قدر اثر جود بر وجود میر آتش مرتب گردد که از طفیل خنگیهاش آتش جوع از جان سیر شدگان فرو نشیند تا تواں گفت ربنا ما خلقت هذا باطلا لطف اللہ خاں از جناب اقدس مسالت نموده که چوں ایں فدوی بروز گرفتاری عزت خاں تردد بسیار کرده امیدوار است که خطاب بهادری مرحمت شود منظور نیفتاد زیرا که بر کذب محمول شد اما فی الحقیقته خان مذکور دروغ نگفته تردد بمعنی دیگر اطلاق کرده میشود در قفائش میگویند که در آں زماں از دکمه ریگل آمده اینمه تهور نشان عزت خاں و سربراه خاں را که محصوران بے تصریح جنگ بموجب خدعه اسلحه هم برق گرفته دستگیر کرده بقلعه برده بودند ابو الحسن هر دو را بمقتضاے خلوا سبیلهم آزاد نموده بهریک خلعتے و اسپے انعام کرده عریضه مصحوب آنها بدرگاه فلک اشتباه فرستاده مشافهتاً نیز بمضمون آنها ابلاغ نموده چوں ایں مقدمه بعرض اقدس معلے رسید که اسارے بایں طریق برگشته اند منصب عزت خاں را که هزاری ذات و دو صد سوار بود تنصیف فرموده ازالهٔ خطاب کرده متعین صوبهٔ بنگاله نمودند تبادر بذهن خود ایں است که وجه فرستادن او به بنگاله محض غضب باشد لیکن مومی الیه میگوید که چوں امیر الامرا ناظم صوبه مسطور بسر حد من نعمره ننکسه فی الخلق رسیده و خاطر ملکوت ناظر از ضبط آں مملکت جمع نیست بهادرینولا که متمردان حوالی و حواشی دست اندازیها در آں ملک مے نمایند مارا آنجا فرستاده اند متعاقب فرمان تفویض ایالت میرسد اگرچه سخنش مستبعد از عقل است اما چوں بنده مزاج وان ست محتمل که درست دیده باشد و مستجاب ما هیچمدانان منا ط اعتبار نیست چه وقتیکه میگفت مارا میر آتش میکنند هم استبعاد مینمودیم آخر شد اما زود آخر شد

در باب سربراه خاں حکم والا صادر شد که او غلام است وگریختن کار او سزائے وجزائے ندارد بارے عتاب بسلب خطاب تمام شد آرے از منصبِ ذات او چه کم توان کرد که بیار صد بیست و بسیار کم ذات بهر حال مشار الیه که موسوم بجلال است عریضه آورده بود بموجب اشرف پیش غازی الدین خاں بهادر فیروز جنگ برد چرا که ابوالحسن این قدر لیاقت ندارد که عریضهٔ او بمطالعه خاص درآید هر چند که مشتمل بر ضراعت و ابتهال و اظهار عجز و انکسار حال باشد فی الواقع در خور حقارت پایهٔ او این قدر کافیست که شش ماه در محاصره باشد و انحائے شتی در تسخیرِ قلعه بجائے نرسد و بادشاه عظیم الشان خلافت مکان به نفس نفیس بیگاه در پائے حصار او نشسته متوجه یورش بوده مراجعت فرماید و بے ادبی کرده بندہائے عمده درگاه را بقتل و اسیر مغلوب سازد لیکن حال از اندازهٔ رتبه سافل و هبوط پایهٔ نازل خود قدم جسارت بروں گذاشتن و توقع مطالعه نمودن عریضه داشتن و خلال احوال خویش را بانکساری انباشتن کمال تجاوز از جادهٔ ادب است و آرزوئے زیاده از حالت اگر این کمتریں خلایق را دست از تنبیه او کوتاه نمے بود به بلندی سخن سوگند که در جزائے چنیں گستاخی و سزائے بے ادبی کاری بر سرش مے آورد که پا برهنه از قلعه بیروں مے آمد آخر در خور استطاعت این قدر کرد که نامش در جریدهٔ سفها نوشت اما جمعے از مدعیان انصاف در دقیقه سنجی صاحب لاف و گزاف چوں مطلع بر مطاوی عریضه و مضامین پیغامش شدند و نزد ایشاں ببرہان انّی و لمّی ثبوت رسید که نهایت انقیاد و اطاعت و غایت تذلل و استکانت بجا آورده اسمش را در شرح تهذیب الاخلاق و حاشیهٔ صحیفة المروة الوفاق داخل نموده بدل اسم او نام این حقیر را در متن تذکرة البلها ثبت کردند و بنده نوشتم که هٰذه بضاعتنا ردت الینا کیفیت اشتباه اینکه جلال نمک حلال بوساطت بساط بوسان بارگاه مسألت نمود که بموجب وَمَا عَلَى الرَّسُوْلِ اِلَّا الْبَلَاغُ ۔ آنچه در انجا دیده و شنیده بخدمت استادگان حضور

لامع النور معروض دارد حکم والا پرتو صدور انداخت کہ ثلثے از شب رفتہ بیاید واز پس سراپردہ خوابگاہ خاص بلا تزاید و انتقاص بمسامع جاہ وجلال رساند لاجرم آں غلام درگاہ پہرے از شب گذشتہ در رنگ سیاہی چشم پس پردہ آمدہ معروض داشت کہ ابوالحسن گفتہ من خود را در سلک ملازمان حضرت میدانم واز یورشہا وجنگ بر جناب اقدس ظاہر شدہ باشد کہ بہ از نوکران دیگرام ہرگاہ حضرت قلعہ را بہ یکے از بندہاے آستان ملائک پاسبان سپردہ بدار الخلافت تشریف ارزانی خواہند فرمود ہماناآں بندہ من باشم وسوائے آنکہ ضبط مملکت نسبت بامرائے سرکار بہتر صورت وفروغ خواہد یافت و دو تنخواہی وکفایتہائے دیگر بطریق اولےٰ بظہور خواہد آمد چہ ہر امیرے کہ ناظم ایں ملک شود زیادہ از محصول ایں سرزمین در وجہ منصب وجمع وخرچ سپاہ از سرکار عالی مقدار خواہد گرفت تا تواند از عہدۂ نظم ونسق برآمد خصوصاً تا دہ سال کہ ایں عرض وبوم از خرابیہائے ورود عساکر باصلاح گرآید و بندہ ہرسال خراجیکہ بوکلائے سرکار بدرگاہ سلاطین سجدہ گاہ مے رسانیدم مع شئے زایداً خواہم کرد عجالتہً نزلی دیگر باولیائے دولت قاہرہ میگذرانم وبایں حساب کہ درازاء ہرگروہے کہ ہنگام معاودت تخت الاقدام حاملان اعلام ظفر ارتسام طے شود صد ہزار روپیہ نقد تسلیم خزینہ داراں مے نمایم وبشکرانہ ایں موہبت عظمےٰ وعطیہ کبرےٰ کہ شش ماہ کلبہ محقر فقیر بوجود فائض الجود منور ومزین بود ایضاً ایضاً ضیافت وپیش کش فرستم ہمچنیں نثار قدوم نصرت لزوم بعد ہر مرتبہ کہ جہت یورش پائے قلعہ تشریف آوردہ بودند جداگانہ ارسال میدارم وسکہ وخطبہ پیشتر از بیشتر بنام نامی والقاب سامی بزنم وبخوانم وایں خدمات محض برائے آں بعمل مے آرم کہ مسلمانان لشکر ظفر عادت در رکاب سعادت زیادہ ازیں بے نصیب از مال وجان ومحروم

از ناموس وخانمان نگردند وہیچ کارہائے نمکحرام کہ بجرم عطالت وبطالت از نوکری بند
مردود ومطرود گشتہ بدرگاہ آسماں جاہ رفتہ بمنصب ہفت ہزاری وشش ہزاری ممتاز شوند
عبث تنخواہ کرور ہا را ضائع نسازند چہ دریں اوان کہ محک امتحان درمیان است اگر ایں مردم
مصدر کاری ونشاے اثرے مے شدند ایں خیرخواہ از پیش خود نمیرا ند حضرت توجہے بغور ایں معنی
فرمودہ بضمیر قدس تخمیر کہ ثانی عقل اول است دریا بند کہ وجود ایں نفوس معطلہ غیر از ینکہ موجب
تضیع آزوقہ وتکثیف جا ومورث حدوث بلاے غلا شوند وصف آرائے معرکہ اُولٰئِكَ كَالْاَنْعَامِ
بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَبِيْلًا وبجز کدام امر کلی یا جزئی بروجود نابود اینہا مرتب شد از ابراہیم
مخاطب بمہابت خاں کہ بت شکستن صورت دیوار بودن خود نتوانست سوائے حیلہ
وجبن کاری صورت وقوع نیافت واز نظام ملقب بمقرب خاں کہ غیر از گریز ودروغ ثمرہ
بزبیخ بوسیدہ وجود سیمیا نمودش متفرع نشدہ کارے نظام نگرفت بہرحال اگر مدتے دیگر
ہم تمکن ولبث در ینجا تضیع اوقات خجستہ صفات لف مال ومتاع سرکار عالی جہات مطمح
نظر اکسیر آیات کیمیا صفات باشد عقیدت آئین اخلاص شعار پانصد ششصد ہزار من غلہ
انانبار حصار بہ لشکر عظمت آثار رسال دارد کہ از شنیدن خبر قحط در معسکر فتح پیکر وجزع
بطون تہی جوت از مصیبت فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوْعِ وَالْخَوْفِ چوں گندم سینہ چاک شدہ
وبصورت برنج بر نج افتادہ نخود سیر مے خورد نہ بیچ آرام دارد وجا کہ ایں معنی را محل بر تکلف
تصلف نفر مایند بلکہ جلال را العظمت وجلال ایزد بے ہمال قسم دادہ استفسار نمایند کہ ذخائر غلہ
را برائے العین مشاہدہ نمودہ میدلند کہ سرانجام ایں خدمت خیرخواہ خلق اللہ را مقدور وسیور است
ایں مقدمات کہ جلال مذکور بالمشافہ بعرض حجاب بارگاہ جاہ وجلال رسانیدہ در نامہ
کہ بدستور الوزرائے عمدۃ الملکی قلمی نمودہ مرقوم قلم صدق رقم ومقاوم خامہ صفا توام است جواب باصواب

که بزبان معجز بیان پیر و مرشد جهانیان کرامت جریان یافت اینکه ابوالحسن از اطاعت ابا
نمیرود نگذارند که او را دست بسته بیارند بعد ازاں هر چه بمقتضائے مروت ما باشد حکم فرمائیم بخشیم یا نه بخشیم
وهماندم علی الرغم ادیر لیغ قضا تبلیغ بمتصدیان اورنگ آباد و برهان پور و برار روانه شد که از هر جا پنجاه هزار
خریطه که پاس هر یک بطول دو ذراع و عرض یکذراع دوخته بمستقر الخلافت ارسال دارند
تا بار دیگر خندق پر شود و یورش بعمل آید تخمیناً سه ماه خواهد کشید که آں خریطها برسند و دو ماه به پر کردن
نیز میگذرد حضرت رازق العباد حافظ مردم ایں لشکر باد که تا آں زمان از قحط فنائے مطلق نگردند
و تنها پر شدن ایں کیسه ها بکار نمے آید تا وقتیکه کیسه هائے بدن از نقد حیات خالی نگردد بعضے از
شنیدن ایں حکم میگویند وَاَعْجَبَا ه ایں معنی بتشبیه کریمه مروت حضرت که مجبول طبع مقدس است
وابوالحسن بآں مستمال گشته نزدیک تر بود که ملتمس او در باب فرستادن غله درجه پذیرائی مے یافت
وهماں جوالها که از آں طرف مے رسید بکار پر کردن خندق مے آمد هم یورش بزودی میسر میشد
وهم ما زنده میماندیم تا وقتیکه ابوالحسن بجهت حصول مروت و شمول عاطفت به بند داده مے آمد
سیر مے کردیم حالا مے ترسیم که تا رسیدن کیسه ها تماشا مفت از کیسه هائے ما نرود و طائفه جهال
لشکر ظفر اثر را با مصائب قبطیاں مے سنجند که از تفصیل ایں کلام وحی انتظام چه قدر
توافق دارد فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ
آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فی الواقع طوفان باد و آب اینجا هر دو هست و شب و روز متصل و احد
ابر بر حال ایں خانماں بسبیل فنا دادگان بمقتضائے وَلَقَدْ اَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي اُمْطِرَتْ
مَطَرَ السَّوْءِ بشمت تمام میگریند و باد تند که ریح عاصف بے فاصله بر جان یک نفس بخوشی
نکشیدگان نفسها سرد مے کشید بیش از عدد موئے بدن بکمو کم نیست و خونریزی قتال از دم گرچه
هر دم نیست انبوه مگس روز و شب آنچناں بئس البدل جراد شده که مزرع زندگی به آب تلخ اجل

اگر یکبارگی فانی گردد در جنب این مصیبت ان ملخ باشد بضیافت جنود سلیمان و اگر لشکر چون جیش ابرہہ برجم ابابیل قضا دفعتہً ہلاک شود نسبت باین کربت حیاتیست جاودان و بلاء وکسے چہ کند صیغہ کہ نحویان جہت ندبہ و تفجع وضع کردہ اند بہ اداے این بلیۂ عظمی اگر الف ہا دیگر زیادہ کنند ہنوز کم است و لعنت بکار شیطان جمعے را گوسالہ پرست و برخے را آتش پرست وغیر ذالک کردہ چرا طائفہ را عنکبوت پرست نکرد کہ بشائبہ زوال آن بلا گنجایش داشت باقی ماند حقیقت ضفادع بگوش رسیدہ کہ گروہ تراز وجود اینہا آواز بود حاشا معاذ اللہ کہ گریہ تراز صداے گداہاے این از دو باشد البتہ نعیق مجموع آنہا از نعرہ ہر گداے یک نادار آہستہ تر است و ہجوم آنہا در ہر محلہ محشر داری از وفور اینہا بیشتر الحاصل کجا قبطی کہ بچنین شداید مبتلاء بود و چہ قوم عاد و کدام جماعت ثمود رَبَّنَا هَبْ لِي مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا ؁

جہان کشاے نادری

در بیان وقوع جنگ سلطانی فیما بین اعلیٰحضرت خدیو گیتی ستان و حضرت محمد شاہ بادشاہ ہندوستان و کیفیت تسخیر شاہ جہان آباد و وقایع آں ایام بہجت بنیاد

بعد از آنکہ دار السلطنت لاہور بحیطۂ تسخیر در آمد بعرض ایستادگان پایۂ سریر گردون نظیر رسید کہ حضرت محمد شاہ پادشاہ والا جاہ ہندوستان از اطراف ممالک مشغول جمع آوری سپاہ و عازم مقابلۂ موکب نصرت پناہ است شرحے نگارش یافتہ مشتمل بر این مضمون کہ چون نواب ہمایون ما ترکمانیم و آں حضرت نیز از دوحۂ ترکمانیہ و سلیل سلسلۂ گورگانیہ و سوائے دوستی امرے مذکور خاطر نبودہ بنا بر آنکہ از افاغنہ نسبت بہ ہندوستان بیشتر از ایران بے اعتدالی واقع شدہ بود مظنون خاطر ما این کہ البتہ آں طایفہ مرغوب طبع امناے آں دولت خواہد بود باین عقیدہ ایلچیان فرستادیم و درباب سد راہ فرار آں طائفہ اظہار نمودیم متعہد گشتند باز ایلچیے دیگر یاد آوری کردہ ہماں جواب را شنیدیم و ثانی الحال کہ خلاف آں ظاہر شد محمد خاں را روانہ کردیم یک سال او را نگہداشتہ بجواب نپرداختند۔ از قرارے کہ معلوم میشود جمعے در سر زمین آں دولت ریشۂ تصرف فرو بردہ پادشاہ والا جاہ را بر این امور

متکلف مے سازند والا آں حضرت رابمقتضائے بزرگی ازیں گونہ مواد مضائقہ نخواہد بود
اعیان آں دولت درارادۂ خودراسخ بودہ جمعیت خود را درست نمایند و آں والا جاہ نیز از
خزانہ و لشکر تقویت و امداد ایشاں کردہ و در استعداد ایشاں کوشند انشاءاللہ تعالے بعد از آنکہ
خود آزمائی کردہ خوب ضرب دست جنود مسعود را دریابند آنچہ از معرکہ راہ سلامت پیش گیرند
باز اگر عفوے دربارۂ ایشاں بعمل آید بنابر خواہش والتماس آں حضرت خواہد بود و بعد از روانہ
کردن آں نوشتہ موکب جہاں کشا روز جمعہ بیست و ششم شوال از لاہور نہضت از رود خانہائے
ثروف عبور و روز دوشنبہ ہفتم ذی القعدہ وارد سرہند شدند و در آنجا بسر حد تحقیق پیوست کہ محمد شاہ
باسی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سہ ہزار عرادہ توپ اژدرد ہاں برق آہنگ و
اسباب و اثاثۂ رزم و آلات جنگ وارد محل موسوم بہ کرنال بیست و پنج فرسخے شاہ جہان آباد
گشتہ۔ و چوں رود خانۂ فیض کہ علی مردان خان آں را بشاہ جہان آباد جاری ساختہ در جنب
کرنال رواں و اطراف و جوانبش بجنگل پیوستہ است دراں مکان حصن حصین و قورخانہ متین
ترتیب دادہ توپ خانہا را محیط اردوئے خود ساختہ بعزم مقابلہ توقف دارد خدیو جہاں شش ہزار
نفر از سپاہ خون آشام را بہ قراولی تعیین فرمودند کہ تا حوالے اردوئے محمد شاہ دستبردے زدہ
و تحقیق احوال او نمودہ چگونگی را بعرض رسانند و بعد از روانہ ساختن ایشاں موکب نویشاں
روز سہ شنبہ ہشتم آں ماہ از سرہند حرکت و وارد منزل راجہ سرائے دوازدہ کروہے و چہار شنبہ
نہم وارد قصبۂ انبالہ ہشت کروہے کہ تا کرنال سی کروہ مسافت دارد گشتہ حرم محترم و بنۂ آغروق
را بسرکردگئے فتح علی خاں افشار چیچی باشی و جمعے از سرکردگان در آنجا گذاشتہ روز پنجشنبہ
دہم از انبالہ حرکت و پانزدہ کروہ راہ طے کردہ شاہ آباد را محل نزول اردوئے ظفر بنیان
ساختند و قراولان در ہماں شب پنجشنبہ بحوالئے اردوئے محمد شاہ رسیدہ موافق کیش سپاہگری

ورگوشه کمان کین زه کرده بسهم دلیری در سر توپخانه او جمعے را قتیل و چند نفر را زنده دستگیر کرده
بسرائے عظیم آباد دهشت کرده بے تھانیسر برگشته توقف و شب جمعه یازدهم دو ساعت از شب
گزشته چند نفر از قراولان دارو گرفتاران را بحضور والا آوردند که تحقیقات زبانی از
ایشان بعمل آید پس معتمدے را روانه سرائے عظیم آباد و بقراولان اعلام فرمودند که در همان سرا
توقف و جمعے از یکه تازان جلادت نشان در آن حوالی از روئے حزم و ثبات عزم بقراولی
پرداختند و چون از سرائے مذبوره تا کرنال شش کروه مسافت و چهار کروه آن تمام جنگل و مشتمل
بر یک راه باریک و دو کروه دیگر فے الجمله خالی از بیشه و راهش هموار بود سرکردگان شتر باشران
را دو دسته کرده از جانب شرقی و غربی اردوئے محمد شاه فرستادند که هر یک سمت خود را ملاحظه
و جا و مکان نزول و همواری زمین و کیفیت جنگل و میدان جنگ را تشخیص داده در سرائے
عظیم آباد خبر بموکب والا رسانند۔ در روز دوشنبه دوازدهم رایت جهان کشا از شاه آباد روانه
تھانیسره کرده بے گشتند۔ در روز یک شنبه سیزدهم هنگام صبح از منزل مزبور لوائے آسمان سا
نهضت یافته قول همایون بشاهزاده نصرالله میرزا تفویض و جمعے از خوانین را سایه گزین جناح
همائے لوائے همایون فال شاهزاده ساخته خود با فوجے از دلاوران یک ساعت و نیم از روز
گذشته وارد سرائے عظیم آباد شدند چون محل مزبور مشتمل بر رباط عظیمے بود که بسنگ و آجر برآورده
بودند حاکم انباله و اهالئے آن مکان باستحکام قلعه و رباط مغرور گشته بسرکشی پرداختند
بحکم والا توپ بحصن آن جماعت بسته همگی ایشان از بیم جان طالبان امان گشته بپابوس
همایون سر بلند شدند و در آن جا سرکردگان قراول با دو نفر شتر باشران بر وفق فرمان
حاضر گشته مجدداً هر یک سر و زنده که از اردوئے محمد شاه بدست آورده بودند به نظر اقدس رسانیدند
و از گرفتاران بزبانی لوازم استخبار بعمل آمده بوضوح پیوست که محمد شاه از دست برد قراولان

پا بدامن حصن کرنال کشیده همان مکان را که جائے محکمے است مامن عافیت ساخته شهر باشر انها
نیز که ملاحظه سمت شرقی و غربئے اردوے او کرده بودند بعرض رسانیدند که هر دو طرف بیشه است
و زمین مسطح که شائسته نزول کوکبهٔ نصرت آهنگ و قابل میدان جنگ باشد نیست چوں راه کے
باردوے محمد شاه میرفت منتهی بجنگل صعب میشد و مرضئے طبع اقدس نبود آں حضرت اراده
کردند که بسمت شرقئے اردوئے او متوجه گشته در طرف پانی پت که مابین کرنال و شاه جهان آباد
واقع است در میدان وسیع عرصهٔ هموارے دو سه روز نصب کوکبهٔ فیروزی و رفع رایات عالم
افروز نموده اگر محمد شاه بمقابله آید بجنگ پردازد والا از همان راه رایات توجه بسمت شاهجهان آباد
افرازد موکب همایوں در روز دو شنبه چهاردهم قبل از طلوع فجر از منزل مزبور حرکت و از
رودخانهٔ فیض گذشته در دو فرسنگے اردوئے محمد شاه مکان هموار مسطحے دیده خیام فلک احتشام
را دراں مکان افراشته خود با چند نفر از دلاوران ظفر فرجام تا نزدیکئے معسکر محمد شاه جائیکه
علمها و بیرقها و توپ خانه ایشاں نمودار بود باد پیمائے جهاں نوردرا صبا رفتار ساخته و به لشکر
و لشکرگاه ایشاں نظر تحقیق انداخته بمقر دولت باز گشتند۔ هنگام شام بعرض رسید که برهان الملک
سعادت خان که صوبه دار چند مملکت و معظم امرائے هندوستان بود با سی هزار نفر قشون و
توپ خانه و استعداد تمام بعزم امداد محمد شاه وارد پانی پت شده۔ فی الفور جمعے از سپاه
بمقابلهٔ او مامور شدند۔ اگرچه همه جا بفاصلهٔ نیم فرسخ کما بیش اطراف اردوے محمد شاه
جولانگاه سپاه نصرت کیش بود که از گوشه و کنار سر زنده گرفته مے آوردند اما باز فوجے را
همان شب بر سر معسکر او فرستادند۔ صبح روز سه شنبه پانزدهم از آں منزل حرکت و
بجهل رودخانهٔ فیض بشاهجهان آباد جاریست نادر پائے جمن یک فرسخ و نیم فاصله وارد
کوکبهٔ جهانگیری آغاز نهضت کرده قشون نصرت نمون را سه قول قرار داده شاهزاده نصرالله

میرزا را تعین فرمودند کہ از جانب شمالی دریائے جمن تا حوالئے کرنال آمدہ رایت قرار افراز
شہریار کشورگیر را بین رود خانۂ فیض و جمن را مسیر پیکران گردون نظیر ساختہ با جمعے برائے ملاحظہ
جائے یورت و موضوع جنگ عازم اردوئے محمد شاہ شدند۔ درعرض راہ قراولانے کہ شب
بر سر راہ برہان الملک سعادت خاں مامور شدہ بودند وارد و خبر آوردند کہ سعادت خان در
نیم شب از بیراہہ خود را باردوئے محمد شاہ رسانید و قراولان بعقب او رسیدہ بسیارے
از کسان و اسباب او را اسیر و غارت نمودہ اند پس آں حضرت نیز از محاذات معسکر محمد شاہ
گذشتہ سمت شرقئے اردوئے او را بفاصلہ یک فرسخ کہ میدان مسطح بود برائے نزول اختیار
و بیرون قِ امرِ اقدس نصراللہ میرزا با قولِ ہمایوں ملحق و در آں موضع نصب لوائے قرار کردند در
اثنائے آں حال سعادت خاں آگاہ میشود کہ پیش تازان جنود منصوریۂ او را تاراج کردہ اند حوصلۂ
شکیبش ایں معنی را برنتافتہ از راہِ غرور آمادۂ جنگ گشتہ خان دوران وسپہ سالار ہندوستان
با واصلی خاں سردار قشون خاص پادشاہی و جمعے از خوانین عمدہ باعانت او ز جا برآمدہ قشون ہائے
خود را بستہ کردہ با توپ خانہائے سنگین و احتشام رنگین آہنگ میدان جنگ نمودند۔ ایں معنی
محرک عرق حمیت محمد شاہ گشتہ او نیز با نظام الملک کہ صاحب ہفت صوبہ ممالک دکن و امرائے
اعظم آں دولت بود و قمر الدین خاں وزیر الممالک و بقیہ خوانین و صوبہ داران و جمعیت از حد
افزوں و فیلان مست و بانس و توپخانہ و اسباب آتش خانہ بہ نیم فرسخے میدان جنگ بیروں آمدہ تا
بقور خانۂ خود پشت بہ پشت تسویۂ صفوف و ترتیب ارباب سیوف کردند۔ ازدحام و جمعیت ایشاں
بحدے بود کہ از نیم فرسخے کہ میدان جنگ بود تا معسکر ایشان پشت بہ پشت صف بستہ بہمچنیں
طول سپاہ آں گروہ نیز نیم فرسخ بہ نظر مے آمد خدیو کشور فیروزی کہ آرزومند چنیں روزے بودند
فی الفور جمعے را بصیانت اردوئے ہمایوں مقرر و سر و برآرستند درع و مغفر ساختہ بر شہہب دوال

خرام سوار وقول ہمایوں مستقر صولت نصر اللہ میرزا و جمعے از خوانین نامدار گشتہ توپہائے کوہ توپ را کہ میدان جنگ متحمل آں ثعابین برق آہنگ نمیشد در تحت لوائے شاہزادہ والا تبار گزاشتند ورایت آیت یومئذ یفرح المومنون بنصر اللہ در عرصۂ رزمگاہ افراشتند وخود با افواج نصرت قرین و مبارزاں عرصۂ کین و توپخانۂ جلو متوجہ میدان نبرد و عازم معرکۂ رزم و آورد گشتند ؎

زبس تعداد لشکر بیکراں بود	سر انگشت کوکب خوں چکاں بود
بروں رفت از ہجوم صف کشیدہ	مژہ برہم زدں از جنگ دیدہ
شد از آمد شد مرد سپاہی	غبار خرمن مہ کاؤ ماہی
فلک چندانکہ دامن برکشیدے	سر انجم بنوک نیزہ دیدے

غریو خم رؤین و لوا بر چرخ ہشتمیں انداخت و پرچم رایات گلگوں پرند ساحت سپہر را شفق گوں ساخت نخست چرخچیاں طرفین مانند چرخ فتنہ جو بشور انگیزی پرداختہ مبارزان جرار و بہادران خونخوار دست باستعمال آلات حرب کشودند سرہائے دلیراں مانند گوئے در خم چوگان قوایم اسپاں غلطاں شد و زرہ سر کشاں مانند حباب در دریائے خون سرگرداں ہر فتیلہ کہ سوار مانۂ تفنگ میشد چابک سوارے را از مرکب ہستی پیادہ مے ساخت و ہر اژدہا توپیکہ دہان آتش فشاں مے کشاد بزبانہ شرر برق ہستی خشک و تر میگردید۔ القصہ از ابتدائے ظہر تا انقضائے چہار پنج ساعت نائرۂ حرب و آتش طعن و ضرب اشتعال داشت و سنان دلیران بسر افشانی وخصم افگنی اشتغال داشت و از زبانۂ نائرۂ حلمیہ وصف حال میکرد و زمین از کر و فر سوارہ و پیادہ تفسیر اذا زلزلت الارض زلزالہا میگفت صفیر تیر صدائے فاتبعہ شہاب ثاقب در گوش جان مے انداخت و برق سنان جاں ستاں صورت یکاد البرق

یخطف ابصارہم در دیدہ و دل جلوہ میداد و گلولۂ تفنگ مرگ آہنگ تفسیر وَجَعَلْنٰهَا رُجُوْمًا لِّلشَّیٰطِیْنِ بزبانِ حال ادا مے نمود و زبانِ تیغ مَسْحًاۢ بِالسُّوْقِ وَالْاَعْنَاقِ برہانِ قاطع باد امیر ساتید لمراقمہ

شد افروختہ آتشِ رزم و کیں		زخوں گشت گلگوں سرائے زمیں
گرفتہ زگرد سپہ مہر و ماہ		فضائے جہاں گشتہ چوں شب سیاہ
زنوکِ سناں ہائے خارا گذر		شدہ چشم چشمہ زدہ سر بسر
زغلطیدنِ کشتگاں در مصاف		شدہ پشتہ بر پشتہ چوں کوہ قاف
زبسیار شے کشتہ و خستہا		دراں عرصہ خالی نہ بُد جائے پا

تا اینکہ سعادت از لشکر ہندویاں روے برتافتہ یکبارہ بجانب انہزام شتافتند۔ برہان الملک و نثار محمد خاں برادر زادۂ او کہ در ہودج فیل قرار داشتند بہماں نحو باقربا و اتباع خود زندہ گرفتار و خان دوران کہ سپہ سالار و مدار الیہ سلطنت ہندوستان بود زخم دار گشتہ پسر او با مظفر خاں برادرش مقتول و میاں عاشور خاں ولد دیگرش بقید اسار در آمدہ خودش نیز روز دیگر بعلت آں زخم کہ کارگر افتادہ بود در گذشت و عصلی خاں سردار فشون خاص پادشاہی با شہداد خاں افغان و یادگار خاں و میر حسن خاں کوکہ و اشرف خاں و اعتبار خاں و عاقل بیگ خاں و علی احمد خاں کہ از امرائے معتبر بودند با قریب صد نفر از خوانین و عظمائے دیگر و سی ہزار تن از لشکریان ایشاں عرصۂ شمشیر زہر آگون گشتند و جمعے کثیر زندہ بسلسلۂ گرفتاری پیوستند و محمد شاہ با نظام الملک و قمر الدین خاں وزیر اعظم چوں قریب باردوے خود تسویۂ صفوف و علم اعلام صولت نمودہ بودند بمعسکر خویش باز گشتہ دست بر ذیل تحصن زدند و خزائن جیبہ و مہ و فیلان کوہ پیکر و توپخانہاے پادشاہی و امرائے کہ بعرصۂ جنگ آمدہ بودند با غنایم بسیار و اسباب نتائشہ و نقوش

ازشمار بحیطۂ تصرف درآمده وتا عصر تنگ عرصه میدان از وجود سپاه هند خالی و باجساد کشتگان
مشحون گردید۔ بعد از وقوع این فتح نمایاں چوں محمد شاه اطراف خور خاں خود را بمورچال
وخندق ذلو بچانه استحکام داده بود خسرو گردوں شکوه سپاه انجم گروه را اذن یورش نداده از
چهار طرف بمحاصرۂ اردوے او مامور ساخته بتسدید راه فرار هندیه پرداختند۔ چوں کار
محمد شاه باضطرار انجامید نوشته کہ از لاهور بآں پادشاه ذی جاه نگارش یافته بود که چوں
فیمابین حضرتین نسبت ترکمانی اتحاد و سلسلۂ جنسیت تحقق دارد بعد از جنگ و خود آزمائی هرگاه
عفوے در بارۂ اعیان آں دولت بعمل آید باز بالتماس آں جناب خواهد بود همان نوشته را
وثیقۂ تشفع و وسیلۂ اعتذار ساخته روز سوم خلع سلطنت از خود کرده وافسر سروری از سر
برگرفته با خوانین و امرا باستظهار تمام وارد درگاه سپهر احتشام گردید و در حینیکه پادشاه ذی جاه
عازم دارالامان حضور اقدس بود بمراعات نسبت ایلی که فیمابین حضرتین تحقق داشت از جانب
ظل الهی شاهزاده نصرالله میرزا تا خارج اردوے همایوں باستقبال آں پادشاه فرخنده خصال
شتافته هنگام ورود به پیشگاه مسعود آں حضرت نیز تا بیرون خیمۂ مبارک راه و رسم اعزاز
پیموده۔ از انجا که دستگیری درچنیں مقامے شائسته آئین سروریست دست آں حضرت را
از روے تلطف گرفته در مسند همایوں همنشین خویش ساختند و درحقیقت کلید فتح کل ممالک
هندوستان بدست تصرف دولت نادریه درآمد۔ ومحمد شاه چاشت آں روز در خیمۂ مقدس
مهمان آں حضرت بوده اکرامے که از جانب چناں میزبان درخور چنیں مهمان بود
بعمل آمده باز محمد شاه بعد از ظهر بمعسکر خود مراجعت کرد تا افواج منصوره بهمان نهج دست از
ضابطۂ محاصره باز نداشتند۔ محمد شاه روز ثانی با امراے که داشت از اردوے خود کوچ کرده عازم
اردوے ظفر شعار و بملاحظه پاسداری حرمت آں خاندان والا اعتبار خیمه نشین پادشاه والا جاه و سراپردهٔ

حرم محترم او در حوالۂ معسکر نصرت اثر قرار یافتہ عبدالباقی خاں کہ از اعاظم امرا بود باجمعے مامور گردید کہ ہمہ جا ہمراہ ہیئے رکاب آں پادشاہ والاجاہ نمودہ باشد و بلوازم مہمانداری و شرائط خدمتگزاری پردازد۔ وازانجا روز پنجشنبہ غرۂ ذی الحجہ رایت جہانگیری بجانب دہلی کہ بشاہ جہان آباد اشتہار دارد نہضت کردہ روز چہارشنبہ ہفتم ماہ باغ شعلہ ماہ مقر کوکبۂ عز وجاہ گشتہ۔ روز دیگر درانجا توقف و حضرت محمد شاہ برائے تدارک لوازم مہمانی مرخص شدہ پیشتر روانہ شہر گردید۔ در روز جمعہ نہم از باغ مزبور سوارہ و تمازیان از ابتدائے باغ تا درب دولتسرائے خاص پادشاہی بیسال بستہ پا انداز ہائے قیمتی از زربفتہائے گراں بہا و اقمشۂ نفیسہ از سرکار پادشاہی انداختند و قلعہ را کہ از مستحدثات طبع پادشاہ معدلت بنیان شاہجہان دار الخلافۂ سلاطین و اداۓ ہندوستان بود مقر کوکبۂ دولت ساختہ محمد شاہ را نیز درمیان ہماں قلعہ جائے دادہ و در روز ورود موکب اقدس جناب محمد شاہ سفرۂ افتادگی در بزم ضیافت گسترده خدیو جہاندار بعداز انقضائے مجلس بدلجوئے آں حضرت پرداختہ فرمودند کہ موافق عہد یکہ روز اول قرار یافتہ سلطنت ہندوستان باز بجناب پادشاہ تعلق دارد و آنچہ شرط امداد و رسم وداد است بمقتضائے ربط ترکمانی دربارۂ دولت گورگانی بعمل خواہد آمد۔ محمد شاہ مراسم تکریم و تعظیم و تسلیم بتقدیم رسانیدہ بشکرانۂ ایں عاطفت کہ تاج بخشی را علاوہ جان بخشی یافت تمامی جواہر و خزائن و اثاثۂ پادشاہی و ذخائر سلاطین سلف را کہ در دستگاہ سلطنت موجود بود مفصل بمعرض عرض در آوردہ برسم نیاز نثار و ایثار کرد۔ ہرچند کہ ہمت کان خاصیت بحر نوال خدیو جہاں نظر اعتنا براں کنوز و خزائن کہ جمیع مخازن روئے زمین باعشرے از اعشار آں برابری نمیکرد نیفگندہ دامان نیاز مندی از آنہا درچید۔ اما بنا بر مبالغہ پادشاہ والاجاہ آئینہ ایں مسئول نقش پذیر قبول گشتہ جمعی از امین بضبط خزائن و بیوتات تعیین فرمودند

در ذکر وقائع قوی ئیل مطابق سال فرخندہ مآل ۱۱۵۱ھ

چوں افواج خنک روئے شتا و سپاہ سرد مہر زمستاں ساکہ با پیمایان عرصۂ جہان اندو بہ ہوا داری اسفندیار اسفند آر بر سہی قدان ریاحین کہ در دار الخلافۂ گلزار بر طرف جوئبار بار نزول کشودہ بودند دست یافتہ شاخ و شانۂ اشجار را بمشاجرہ در ہم شکستند و رلود و او باش بہمن از محلات خیابان چمن دست تطاول افراختہ سینۂ گل را بہ زخمہاے کاری چاک چاک و گلگون قبایان چمن را از لباس بار و برگ عریان و ہلاک ساختہ از جیب غنچہ ہمیان زر در آوردند شب شنبہ دہم ذی الحجہ کہ عید نوروز و اضحے مقارن افتادہ بود خسرو زریں افسر مہر بقصد دفعۂ فتنۂ شتا از خلوت سراے حوت بسرائے خاص حمل خرامیدہ نوخواستگان قوی بازوئے تواے ربیعی لیغمان کران صبا و شمال را بنہب آں شہر غارت گر یعنی دی ماہ فرمان دادہ ثابت قدمان اشجار بہاری را از غنچہ و سہ برگہ عمود بر گرفتند و صاحب کلاہان لالہ و گل از تاب غیرت چہرہ برافروختہ از جاے جستند و تیغ بندان درختان از شاخہاے تیز نیزہ و سنان بر داشتہ میان سنیر چست بستند قوی دستان چنار بگو شمال فوج پر خاش جوے زمستان ساز و برگ خویش کردند و یلان صاحب شوکت گلستان و دلاوران صنوبر لواے گلگون پہ ند در عرصۂ گلشن پرداختہ بجا سوئے بازار فصول روئے آوردند۔ و خار و گیاہ کہ جنود سلطان وے بودند از غلبہ و ہجوم لشکر بہار حیرت زدہ بر جاے خویش خشک ماندند۔ حریف زمستان چنار آسا با تشے کہ خود افروختہ در گرفت یعنی گل ہاے آتشیں دود از نہاد سرد روے زمانہ

در آورد۔ و روز سہ شنبہ طرف عصر خدیو عصر منزل محمد شاہ را بالقدوم میمنت انتساب رشک
بیت الشرف آفتاب ساختند و شام آں روز دہر دو رنگ فتنہ عجب ریخت و نقش
طرفہ برانگیخت تفصیل ایں اجمال آنکہ در شب یکشنبہ یازدہم بدون ایں کہ از جانب محمد شاہ
اشارہ یا از طرف معارف تحریکے واقع شود ولولۂ فتنہ و غلغلۂ آشوب بلند گشتہ جمعے از
عوام و اوباش درمیان شہر با اہل اردو پرخاش کردہ بہ بعضے از جند منصور کہ در اصل
شہر نزول نمودہ بودند در آویختہ در مراسم دست درازی کوتاہی نکردند۔ و چند نفر از
لشکر ایرانی را بہ تیغ نافرمانی و خنجر نادانی ذبیحۂ قربانی ساختہ خون ایشاں را حنائے
شب عید و خضاب دست امید نمودہ سرپنجۂ دلیری را بمہمان کشی رنگین کردند۔ و از آنجا
بپائے تہور بر سر فیل خانہ شاہی رفتہ فیلاں را متصرف گشتند۔ حکم والا صادر شد کہ جمعے از
از دلیران در سر و روب محلات مانند خیل نجوم کہ پاسبان محلات ادارات فلک اند تا صبح گاہان
دیدہ از خواب بستہ بیدار و ثابت قدم باشند و نگذارند کہ احدے از غازیان پا از منہج خودداری
بیروں گذارد تا فردا بدانچہ مقرر گردد عمل نمایند۔ ہنگام طلوع آفتاب کہ قہرمان قہر آلود صبح مہر از دل
بدر کردہ بقصد انتقام تیغ از نیام برکشید و خدیو خورشید از سر کین سر و بر را بلباس سرخ
شفق آراستہ با چہرۂ برافروختہ و عارض تابناک بر پشت خنگ برآمد خسرو بیہمال با ہیئات
خشمگین و صورتِ سہمگین سوار بگران جہان پیما و خنجر گذاران نیزہ وار و بہرام صولتان
کیوان آثار ہالۂ بدرِ رکاب ہلال آسا گشتہ مسجد میان بازار را بقدوم اقدس مسجود
خاص و عام ساختند و دراں مکان بعد از تحقیق اینکہ حرکات دو شیناز کدام محلہ
و چہ جماعت صادر شدہ دلیران را فوج فوج بہ تنبیہ آں گروہ تعیین و امر بقتل عام آں محلات
فرمودند شور محشر و آشوب فزع اکبر درمیان شہر پدید آمدہ فی الفور در و دیوار عمارات نفیسہ نقش

عالیہا سافلہا گرفت و مساکن اصحاب شاں صفت خانۂ زنبور پذیرفت۔ بنا بر لکش
بزور نشاء شراب نادانے عوام مست خراب افتادہ ذکور و اناث سلسلہا مانند نر و مادۂ زنجیر
شیون در گرفتند۔ سرا ہائے کہ طعنہ بر قصور جنت میزد بصدمہ کنج کاوے بیلاں قصور یافت
حوضہائے کہ از چشمہ سار لطافت کوثر آب میخورد فوارہ جوش خون شد۔ و بازار جوہریان و
صرافان و راستۂ بازار و دکاکین تجار و ارباب مکنت و تمامی اسواق شہر بحیطۂ یغما در آمد۔
عاقبت آں گروہ باغی چنار آسا بآتش خود سوختند و ازیں دیوانگی مانند شاخ بید مجنوں آویختۂ
سیاست گشتند۔ و بشرارۂ ایں شرارت دود از دودمانہا بر آمد۔ و سوز و آہ دلہائے افروختہ
چوں شعلۂ وجود خشک و تر سر بر فلک کشید الحاصل از دروازۂ اجمیری الے در مسجد جامع و چند
محلہ دیگر صغیراً و کبیراً عرضۂ شمشیر شدند از ہنگام طلوع نیر اعظم تا زمان غروب زبانۂ ایں شعلۂ
پر شور و شر بر زبانا میرسید و در کند و کوب و رفت و روب و قتل و نہب و اسر و سبی تقصیرے
نشد ہنگام شام کہ نصف آں معمورہ لگدکوب جنود قہر و آتش جہل عوام برق خرمن زندگانی
سی ہزار تن از خورد و بزرگ شہر شدہ بود اہالئے آنجا در مقام استیمان و پادشاہ والا جاہ بوساطت
نظام الملک و قمر الدین خاں در صدد شفاعت بر آمدہ التہاب آتش جہاں سوز غضب پادشاہی
بزلال عفو و بخشش فرو نشست و فرمان دارائے فتوت راہ بر یغمائے گراں لشکر شور و
شر بست و اسیرانے کہ در تصرف لشکریاں بود تمامی استرداد باولیائے ایشاں تسلیم شد گویا
زمانۂ بدیع گزند چشم بد از سرا و مساکن آں طایفہ سپند سوخت و چوں در شب شورش سید
نیاز خاں داماد قمر الدین خاں و شاہ نواز خاں کہ از اعاظم ہند بودند بر سر فیل خانہ
رفتہ مرتکب قتل فیلبانان باشی و بردن فیلان شدہ در خارج حصار شہر در جائے متحصن
گشتہ بودند عظیم اللہ خاں و فولاد خاں کہ از اعیان دولت گورگانیہ بودند بحکم والا مامور گرفتن

ایشان گشته موصی الیهما را با چهار صد و هفتاد نفر گرفته بدربار دولت حاضر کردند که همگی عرضهٔ
تیغ یاسا شدند و از وقایع بهجت افزا اینکه مخدره سراپرده گورگانیه را بجهت شاهزاده
نصرالله میرزا خطبه کرده بتهیهٔ اسباب سور و آرایش بزم سرور پرداخته کنار رود جمن محاذی
ایوان دیوان خاص را هر شب چراغان مطلع صد هزار بدر و تا یک هفته ایام و لیالی عشرت را
رشک روز نوروز و غیرت شب قدر ساخته هر روز فیلان کوه پیکر و گاوهای فیل منظر و شیران
اژدر مهابت ارنه‌های صاحب صلابت بجنگ انداختند روز یکشنبه بیست و پنجم ماه
مزبور شاهزاده بدیدن شاه والاجاه رفته بعد از انقضای مجلس موافق آداب آیین
آن سلسلهٔ علیه خلعتان مروارید دوز مزین بجواهر شاهوار زیور قامت شاهزاده والانبار
ساخته چند قطعه الماس تیز تکلف و سه زنجیر فیل و پنج راس اسب پا ساخت مرصع همراه
سواریِ شاهزاده به پیشگاه جلوه کشیدند و شب دوشنبه بیست و ششم ماه مزبور زفاف
سعدین اقع الی اتصل در عرض چند روز که ضابطان خزاین و بیوتات از انجام شغل مقرر
فارغ شدند حاصل بحر و کان و ظروف زرین و سیمین و اوانی و اسباب مرصع بجواهر ثمین و
اجناس نفیسه چندان بقلم ضبط درآمد که محاسبان اوهام و دفتر نویسان افهام از حصر و احصای
آن عاجز آمدند . از انجمله تخت طاوسی بود که کنوز کیکاوسی و خزانهٔ دقیانوسی رونمای
جواهر شاهوار آن را نشایست و در ایام سلاطین سابقه هندوستان دو کرور جواهر
که باصطلاح اهل هند هر کرور صد هزار لک و هر لک عبارت از صد هزار روپیه است
صرف ترصیع آن شده بود و همچنین لآلی غلطان و الماسهای رخشان که نظیر آن در خزانهٔ
هیچ یک از ملوک سلف و سلاطین عهد وجود نداشته بمخزن دولت نادریه منتقل شد و امرا و
خوانین دولت و اعیان دارالخلافه ایالت خود را و صوبه داران ممالک را نیز

کرورہا و لکہہا از نقود و جواہر و مرصع آلات و نفائس اسباب برسم پیشکش ہدیۂ بارگاہ حضور ساختند بعد از فوت سعادت خان محصل بجعبۂ اودھ و لکھنؤ فرستادہ یک کرور زر کہ باصطلاح ایران پانصد ہزار تومان باشد با فیلان کوہ توان و اسباب بیکران از صوبۂ مزبور کہ متعلق بہ سعادت خان بود بخزانۂ عامرہ رسانیدہ و در ایام توقف از خزائن سلطنت و پیشکش امراء صوبہ داران دور و نزدیک مساوی پانزدہ کرور بسرکار ہمایون انتقال یافت و از جواہر و خزائن و اسباب کارخانجات و اثاثۂ سلطنت مقدارے خطیر کہ فزون از حوصلۂ تحریر بود شائستۂ سرکار چنان بادشاہ بے نظیر گردون سریر باشد بسرکار پادشاہ والاجاہ گذاشتہ بآں وسیلہ ابواب منت بر روئے بیوتات عامرۂ گورگانیہ کشودند و لعظماء و رؤساے لشکر کہ مصدر خدمت شدہ بودند انعامات شایان عنایت و بعموم غازیان و ملازمان ظفر قرین مساوی مواجب کہ از دیوان داشتند و بخدمتگاران اردوے ہمایون نیز بقرار نفرے شصت روپیہ صد پیہ برسم انعام مرحمت گردید۔ از خواص و عوام اردوے سپہر احتشام و خرد و بزرگ موکب نصرت فرجام ہر کس فراخور رتبہ و حال از خزینۂ جود و گنجینۂ احسان خدیو بیہمال ادراک حظے جزیل و دریافت نصیبے نمودہ جیب و دامان آمال را از حصول زر و سیم مالامال ساخت و ارقام مرحمت انجام بہمگی ولایات ایران عز صدور یافتہ و مال و وجوہات سہ سالۂ ایران عموماً بہ تخفیف مقرر گشت و در روز سہ شنبہ ماہ صفر ہمگی امراء و خوانین دولت گورگانیہ خلاع فاخرہ و شمشیر و کارد مرصع و اسبان تازی عنایت و مجلس خسروانی آراستہ محمد شاہ را طلب و بدست مبارک تارک او را بافسر سلطنت سربلند و بتفقدات خاص بہرہ مند ساختہ و شمشیر مرصع زیب میان او فرمودہ بر دوش او را بجواہر گران بہا چنانچہ معتاد سلاطین بودہ است زینت دادند و تاج و نگین پادشاہے

هندوستان را کماکان بحضرتش تشریف کردند. محمد شاه بعد از آنکه سر با فسر سروری آراست
استدعا کرد که چون بالطاف جناب نادری دوباره صاحب تاج و تخت و درمیان سلاطین
جهان فیروز بخت شده ام ممالک آں طرف آب اٹک از دریائے سندھ از حد تبت و کشمیر تا جائیکه
آب دریائے مذکور بدریائے محیط اتصال مے یابد بعلاوه ولایت تته و بنادر و قلعجات تابعه برسم
پیشکش ضبط و بممالک محروسه شاهی انضمام یابد. چون اکثر ممالک سمت شمالی و غربئے آب
اٹک از قبیل غزنین و کابل همیشه داخل ممالک خراسان شمرده میشود آں حضرت نیز
قبول و ضمیمهٔ قلمرو قدرت فرمودند و در همان مجلس همگی امراء و اعیان گورگانیه ابتدا شکرگذاری
و رضا جوئے خاطر مقدس والا جاه ترغیب و آلائے شاهوار نصائح مشفقانه که بکار ملک و دولت
آید و رسم سلطنت را شایهٔ آویزهٔ گوش پندنیوش پادشاه و اعیان آں دولت ساخته مقرر داشتند
که در سرابوستان هندوستان بتازگی گلهائے محمدی فرامین محمد شاه را گل دستار اطاعت
نموده سکه و خطبه را که تا آں زمان در ممالک هند بنام نامئے شاهنشاهی جاری بود باز بنام
سامئے محمد شاه رائج سازند و احکام مطاعه مشعر بر خدمت و انقیاد آں حضرت بصوبه داران
اطراف و راجهائے اکناف از موقف اعلا عزّ صدور و ارسال یافته محمد شاه را براورنگ
دارائی تمکین داده و جمعے از هنروران و ارباب صنعت هندوستان را بملازمت رکاب
همایوں مقرر ساختند و در روز سه شنبه هفتم ماه صفر با فتح و ظفر از شاه جهان آباد رایت
مراجعت افراخته باغ شعله ماه را مقر قیام سریر عزّ و جاه فرمودند و بجهت پنجاه و هشت روز
توقف رایات جهان کشا در شاه جهان آباد اتفاق افتاده و بعد از وصول کوکبه همایوں
بسرهند راه را منحرف ساخته همه جا رودخانهائے پنجاب را که از جبر لبسته از دامنهٔ
کوهسان که نسبت بسایر اکثر سیلاقیت داشت متوجه مقصد و در بیست و هفتم ماه صفر

کنار رودخانهٔ چناب مشهور بوزیرآباد مضرب خیام سپهر بنیاد گشتند بعد از آنکه نصف سپاه
از آب گذشت چون موسم برسات و شدت طغیان آب بود حوصلهٔ جسر لطمات آن بحر زخار
را برنتافته گسیخت و بحکم والا کشتیها از اطراف جمع و افواج قاهره با کشتی و کمی بمرور آغاز
عبور کرده چهل روز موکب فیروزی در آن طرف آب رود بانتظار گذشتن جنود مسعود لنگر توقف
انداخته و در هفتم ماه ربیع الثانی بنا بر لطف خدائی خود نیز بکشتی نشسته از آب گذشتند
باوصف اینکه همه جا عبور موکب انجم شکوه از دامنهٔ کوه واقع می شد باز گرمی هوا بحدی
اشتداد داشت که از شدت آن مرغ نفس از طیران باز میماند و جوشن آهن در بر دلیران تنور
تفسیده میشد. زکریا خان صوبه دار لاهور و ملتان تا سر رود چناب در رکاب فیروزی انتساب
بلوازم خدمت پرداخته از آنجا رخصت انصراف یافت و چون پیش نهاد خاطر اقدس
آن بود که بعد از فتح و تسخیر هندوستان بانجام کار ترکستان و خوارزم که منبع فتنه و آشوب خراسان
بود پردازند لهذا از شاه جهان آباد نجارهای ماهر و کشتی سازهای صاحب وقوف
روانهٔ بلخ و مقرر فرمودند که کشتیهای فلک منظر در ساحل رود آمویه مرتب و مهیا سازند
تا رایت جهان کشا وارد آن حدود شود. ابوالفیض خان پادشاه بخارا از شنیدن این خبر
در بحر تحیر غوطه ور گشته بتقریب استخبار حالات موکب همایون حاجی بوقاشی نام معتمد خود را
برسم سفارت با عریضهٔ اخلاص نشان بدربار عرش نشان روان ساخت و فرستادهٔ او در بیستم
جمادی الاخری وارد پیشگاه سپهر نمون و فرمان همایون در جواب او بنفاذ مقرون گشته احدی
از ملازمان دربار را باو رفیق ساخته نزد پادشاه مزبور روانه و اعلام فرمودند که چون آن سلطنت
مآب از خانوادهٔ قاآنی و نقاوهٔ دودمان چنگیز خانی است تمکین او و خیریت مملکت منظور نظر
اقدس و توجه جانب ترکستان مقصود ضمیر مقدس می باشد. همرکاب اعاظم توران بقدم

فرماں بری پیش آیند فبہا و الا آنچہ مشیت آلہی گزشتہ باشد از قوۃ بفعل خواہد آمد و بعد از ورود بمنزل حسن ابدال من اعمال اٹک مکنون خاطر دریا ذخائر آں بود کہ برائے ایصال خبر فتح ہندوستان و انصراف موکب گیتی ستان ایلچی روانۂ ممالک روم و روس نمودہ در عالم قرب جوار از جواہر نفیسۂ آں ولایت رصد بجہت پادشاہان ذی شان فرستند مقارن آن چاپار و عریضۂ اخلاص آثار از جانب احمد پاشائے والئے بغداد (مشعر بر دفات علی مردان خان فیلی ایلچئے روم در سیواس و توقف رفقائے او در صدور حکم مجدّد) بنظر واقفان درگاہ فلک مماس رسید لہذا حاجی خان چمشکزک جرچی باشی را بسفارت روم و سردار بیگ قرقلو تو پچی باشی جلو نصرت بیشتر و را بممالک روس تعین و مساوی دوازدہ ہزار تومان کہ بحساب ایں زمان دوالف و چہل ہزار نادری باشد جواہر و مرصع آلات با چہار دہ زنجیر فیل برسم تحفہ و ارمغان بجہت اعلیٰ حضرت پادشاہ سکندر جاہ روم و معادل آں برائے پادشاہ خورشید کلاہ روس ارسال و در بیستم رجب ایلچیان عازم گشتند۔ و نیز از اخبار بہجت آثار اینکہ در اواخر ہماں ماہ عریضۂ شاہزادہ رضا قلی میرزا بنظر انور پیوست کہ ایلبارس خاں والئے خوارزم از حرکت موکب والا بجانب ہندوستان آگاہی یافتہ و میدان را خالی تصور کردہ جمعیت موفور از اوزبکیہ و ترکمانیۂ خوارزم فراہم آوردہ بعزم تاخت سرحدات خراسان وارد طرزن و در حینیکہ شاہزادہ از خدمت اقدس مرخص گشتہ عازم مشہد مقدس بود در ہرات ایں خبر را شنیدہ با فوجے از غازیان بعزم مقابلہ و وارد سرخس و ایلبارس نیز از طرزن بہ پنج فرسخی سرخس آمدہ بود۔ قراولان طرفین بیکدیگر برخوردہ دو تن از لشکریان ایں طرف دستگیر اوزبکیہ شدہ۔ از قرار تقریر گرفتاران و ورود موکب شاہزادہ بسرخس معلوم ایلبارس گشتہ دیگر پائے جرأت پیش نگذاشتہ بسمت ابیورد روانہ و قلعۂ موسومۂ قاخلاں را کہ مابین نسا و ابیورد

واقع است محصور و بطرح یورش و افگندن شورش اساس آں قلعہ محکم بنا را گرفتار لجۂ شر و شور ساختہ۔ اگرا ہالئے آنجا در قلعہ داری میکوشیدند آنا ہماں وقت داروغۂ آں محل دا شہر ابیورد بودہ برائے خبر گیری حال قلعہ گیاں با جمعے عزیمت قلعہ نمودہ۔ از اتفاقات در اثنائے گیر و دار جمعیت داروغہ بنظر ایلبارس درآمدہ بتصور اینکہ گردِ موکب شاہزادہ است کہ بسر وقتِ او رسیدہ بر فرق دولتش غبار ادبار مے افشاند سراسیمہ ترک قلعہ گیری کردہ مانندِ بخت خود برگشتہ بخوارزم رفت و جمعے کثیر از ازبکیہ کہ باں نواحی دستِ تطاول کشودہ فرصت نیافتہ بودند کہ بجمعیت خود ملحق شوند در گوشہ و کنار عرضۂ شمشیر آبدار گشتہ پس رایات جہاں کشا بجانب مقصد اعتلا یافتہ بحکم ہمایوں رود اٹک را نیز جسر بستہ جنود مسعود ظفر نمود فوج فوج اغاز عبور و مرور کردند و چوں کوہستانات آں ناحیہ بسکنائے افاغنۂ یوسف زئی اختصاص داشت و آں طایفہ جمعیت موفور و عدت غیر محصور و در عہود سابقہ ہمیشہ مصدر انواع فتن و شرور پادشاہان سلف از تنبیہ ایشاں معترف بقصور بودند برائے جہاں آرا بنا دیب آں جمع دیو سرشت وحشئے خصال کہ در حوزۂ ممالک محروسہ مسکن داشتند تعلق یافتہ افواج قاہرہ را گروہ گروہ بمساکن ایشاں و جبال آسمان ساں تعیین فرمودہ اکثر آں طائفہ پابست سلسلۂ پاداش عمل و گردن عمر آں سرکشاں ہم آغوش تیغ اجل گشتہ بقیہ روساء و سرخیلاں ایشاں پا براہ انقیاد گذاشتند و فوجے عظیم از آں طائفہ بملازمتِ رکاب ظفر انتساب امتیاز یافتہ موکبِ ہمایوں از راہ پیشاور و خیبر و جلال آباد و غرّہ ماہ مبارک رمضان وارد دارالملک کابل و در انجا تمامی سرکردگان و سرخیلان افاغنۂ آں ولایت شرف اندوز جبہہ سلئے آستان و مورد عنایت بیکران گشتند و بہمہ جہت از ولایت سمتِ غربئے اٹک کہ بدولتِ علیہ نادریہ اختصاص داشت چہل ہزار از طوائف افغان

پشاور و کابل و جماعت ہزارہ و باقی ایلات کوہ نشین در سلک ملازمت انعقاد دادہ روانۂ ہرات و کس تعیین فرمودند کہ در آنجا مشغول سرانجام ضروریات و ما یحتاج و استعداد آں جماعت باشند تا رایات نصرت آیات وارد ہرات شود و شش روز کابل مضرب سرادقات خلافت گشتہ بانتظام امور آں نواحی پرداختند و جواہر خانہ و خزاین و زوایۂ اسباب سرکار خاصہ و احمال اردوئے ہمایوں با فیلخانہ و توپخانہائے بزرگ روانۂ ہرات ساختند۔ صوبہ دارئے کابل و پشاور کماکان دربارۂ ناصر خاں برقرار و او را با جمعے از خوانین نامدار و عساکر ظفر شعار بامور بانتظام و انتساق مہام آں دیار ساختہ عازم سمت سندھ شدند۔

تاریخ عجم

ذکر پادشاهی لهراسپ و شرح احوال او

چو لهراسپ شد در جهان پادشاه	ز نیروی یزدان و فرّ اله
جهان آفرین را ستود از نخست	بدرگاه او بست عهد درست
که جز راهِ دین و خرد نسپرد	ز فرمانِ کیخسروی نگذرد
وفا کرد بر عهد یزدان بار	بیاراست گیتی چو باغ بهار

لهراسپ نبیرهٔ کیکاوس است و از نژاد کیان بادشاهی بود بتهور و تمردانگی و فرزانگی و بلاغت بیان و سماعت بنان و رزانت وقار و طلاقت گفتار او بر نخاست لیکن با چندین خصایص و مناقب که داشت درشت خوئی و کینه جوئی بودی و بر مجرم ابقا نکردی و از اراقت دماء و افانت زبا باک نداشتی و تادیب و تعزیر او جز بحد حسام قاطع و نوک سنان ساطع نبودی چون از منزل فرمان بری بر منزلِ فرمان دهی رسید و از ادنی رواتب طاعت داری باعلی مراتب شهریاری ترقی کرد حضرتش کعبه وار مطاف اشراف اکناف شد و درگاهش قبله سان قبله گاه ملوک آفاق وَاَنتَ لِعِزَّتِهِمُ الْقُرُومُ وَاسْتَكَانَتْ لِهَيْبَتِهِ التُّرْكُ وَالرُّومُ و پسری گشتاسپ نامی بود چون سرو در کنار جویبار دولت بالا کشیده و ماهی از افق آسمان سلطنت بحد کمال رسیده فر الهی و شکوه پادشاهی از طلعت منیر او لائح و لوای اسم مهتری و روائح سروری از ناصیهٔ مبین او فائح نظم

چو گیتی بحشمت چو گردوں بکوشش	چو کیواں برفعت چو دریا به بخشش
همه عز و تمکیں همه جاه و رفعت	همه جود و مردی همه دین و دانش

ازانجا که غفلت کودکی و غرور جوانیست اندیشه بران عزم مقرر داشت که در امور مملکت مدخل سازد و آں شغل را بمساعدت گروهیکه باو متفق بودند باتمام رساند و لهراسپ ازآں سگالش آگاه شد و گشتاسپ را حال خشونت طبع و حدت نفس پدر معلوم بود از خانه بیروں آمده با رفقاء ازخود قدم در راه نهاده و غربت را بر وطن اختیار کرده و چوں باد که محیط مرکز غبرا پیماید مراحل و منازل به پیمود و چند سال منقطع الخبر شد و لهراسپ را حفاوت پدرانه در جنبش افتاد از تقصیر در بذل ملتمس او نادم گشت و چوں بغیر از وے قایم مقام و ولیعهدیکه خاندان مملکت بدو تفویض کند نداشت متاسف و متاهف بماند و از هر طرف منهیان برگماشت و بهر جانب قصاد بفرستاد تا متفحص حال او شوند و از مکان و مستقر او اعلام دهند پس از مدتے خبر آوردند که در منتزهے از بلاد روم که چوں روضهٔ ارم دلکشا است و چوں بهشت روح افزا ترابها اطیب من نسیم وماءها الطف من تسنیم بمدام بمعاقرت مدام و بمعاشرت باسقات گل اندام مشغول است و در ان ملک و بادشاهی استیفائے حظ ملاهی و مناهی مامول لهراسپ را ازیں بشارت سکونے و سکوتے حاصل آمد و سینه او که سفینهٔ دریاے اندیشه بود منشرح گشت و همدران وقت رسولان فرستاد با اسپ و خلعت خاص و پیغام داد که هر چند قرة العین از منهاج متابعت ابوین انحراف نماید و حقوق والدین که حکم ولی الدین دارد بعقوق مجازات کند و وفا را بجفا و ترک ادب مقرون دارد مقتضاے اولاد ناکباد تا مهر ذاتی و شفقت جبلی و حضانت غریزی مقتضی عفو و اغماض گردد و پردهٔ عفو و مغفرت بر کرده او بپوشد اکنوں مهمات و مصالح بیا بفرط کفایت او منوط است و امهال غیبت او اهمال آں مهام را مستدعی دل فارغ و خاطر آسوده دارد که بعد ازیں ملتمسات او باجابت مقرون میگردد و آنچه مامول و مسئول میباشد مبذول [illegible] نهضت

بامضاے آں عزیمت مقرر کردہ ام کہ از اعتناق شواغل استعفا جویم واز اعمال واشغال دنیوی دامن فراہم گیرم وطریقے کہ بصلاح وفلاح اُخروی نزدیک باشد سلوک دارم وایں چند روزِ دیگر کہ در خانۂ شش جہت ترکیب بشری بر چہار بالش امتزاج عناصر مجال تکیہ واستناد است بستۂ شرک شیطاں شدہ وخستۂ چنگل باز آز نگردم **نظم**

روزے سہ چار و پنج کہ در شش دریچہاست	از ہفت عضو بستۂ ایں ہشت منظرم
جہدے کنم مگر دل گمراہ خویش را	در حلقۂ ارادت اہل دل آورم

چون رسول شرائط رسالت بگذارد گشتاسپ ادائے حقوق پدر محرک ضمیر و مہیج خاطر شد از کردہ پشیمان گردید وزبان بہ تمہید معذرت بگشاد وروئے خدمت بر زمین نہاد و گفت غرور شباب کہ شعبۂ ایست از جنون مرا بر بارۂ خذلان وطغیان سوار ساختہ تا سر از ربقۂ مطاوعت وگردن از طوق متابعت بہ پیچیدم وپائے از حد بندگی ودائرہ فرمانبرداری بیرون نہادم اما بر صبی مرفوع القلم رقم تکالیف عقلی نکشند اسلامش فی ما یصلح اولا یصلح در محل خلافت بہیچ بر نگیرند خردہ بر روے نگیرند واگر در سخنم قرا خند حرفے از کفۂ میزان دہان بیروں افتاد چوں نذر در اخلاص جزائے فعل خود دیدم و تابِ آتش غربت کشیدم وچوں رسول بازگشت لہراسپ از کیفیت حال گشتاسپ خبر کرد و قصۂ تضرع وتمہید معذرت کہ از سر عجز گفتہ بود مشروحاً باز گفت خوش دل شد ونیت با او صافی کرد وگشتاسپ عنقریب شرف دست بوس پدر دریافت وصورت خمار حوادث را بکاس استیناس حضرت او تسکین داد وکمر خدمت وملازمت او بر وجہے بر میان بست کہ آثار نیک خدمتی او بلواحظ ارتضا مرموق گشت واز حضیض مذلت باوج عزت رسید لہراسپ ہمدراں سال مجمعے ساخت وبحضور اعیانِ دولت وارکان مملکت او را ولیعہد و قایم مقام خود گردانید ودر حل وعقد امور ورتق وفتق مصالح جمہور دست او را مطلق داشت وخویشتن در کنج انزوا ومطمورہ اختفا بہ تکمیل فضایل نفس وتحصیل مآثر ذات اقتناے ذخایر خیرات

وارتقائے معارج درجات نجات اشتغال نمود و معنی این دو بیت بر لوح خاطر ثبت کرد **نظم**

عقل جہاں طلب بہ آلودگی زند	عقل خدا پرست زند در گہ صفا
در دل مدار نقش اماکن کہ شرط نیست	بتخانہ ساختن ز نظر گاہ بادشاہ

درآں حال او بداں انجا سید کہ مولف این کتاب و محرر این مقالات گوید **نظم**

چو پیری اثر کرد لہراسپ را	ولیعہد خود کرد گشتاسپ را
باندرز گفت اے سرافراز مرد	ز راہ و ز رسم نیا بر مگرد
چناں زندگانی کن اندر جہاں	کہ گردند پیش از تو فرماں دہاں
مرا بود شاہی و گنج و سپاہ	با یران و توراں بدم بادشاہ
بفرماں من بود گرداں سپہر	ز ایوان من تافتے ماہ و مہر
کنوں مرغ عیشم فرو ریخت بال	فتاد اختر دولتم در وبال
جوانی و گوپال نیرو نماند	ز من ہیچ جز نام نیکو نماند
تو نیز ار کنی نام نیکو ہوس	رہ نیکمردی ہمین است و بس

گویند عزیر و دانیال معاصر بودند او و معاضد دولت او بودند واو دعوت ایشاں قبول کرد و در دین و ملت و مذہب و شریعت مرتبہ بزرگ و درجہ بلند یافت علم نجوم و تسخیر جن و ہیأت افلاک بواسطۂ ریاضت و ذکرت ملکہ او شدہ از مخترعات ضمیر روشن و مستنبطات قریحۂ طبع صافی معانی روحانی اظہار میکرد و سخنان دلاویز و کلمات حکمت انگیز میگفت **بیت**

این نہال بلند از آں چمن است	وین عقیق نگیں از اں یمن است

العفو عند الاقتدار من علو الاقدار و من کلامہ المودۃ افضل من القرابۃ والجود اعز من الذخر والقناعۃ احسن من الغنی و زمان دولت و اوان بادشاہی او یکصد و بست سال بود واللہ اعلم بالصواب

ذکر پادشاهی دارای اکبر و شرح احوال او

جهاندار دارای اکبر که بخت	بدو بود نازنده و تاج و تخت
بلند اختری بود و فیروز روز	کمند افگنی بود و بدخواه سوز
چو بر هفت اقلیم شد پادشاه	بیاراست گیتی به گنج و سپاه
همان رسم و آئین بهمن گرفت	ستم راه بیداد دشمن گرفت
پر آوازهٔ عدل او شد جهان	نهادند سر بر خطش خسروان

دارای بن بهمن پادشاهی بود صاحب عزم و کشورکشای صاحب حشم و در مدت اندک سپاهی بسیار گرد کرد و به شیر مردی صرامت و بازوی شجاعت و شهامت ملک عالم و ملوک آفاق را در تحت تصرف خویش آورد و او را پسری بود صاحب جمال چنانکه در حسن و خوبی بیمثال و در لطف و زیبائی یگانهٔ جهان بود و از غایت محبتی که با و داشت او را هم دارا نام نهاد و ولیعهدی خویش بر و ارزانی داشت و از انجا عزیمت فارس کرد و دارابجرد که از مضافات اتیج و شبانگاه است بنیاد نهاد و مدت ملکش دوازده سال بود و از کبار حکما که بعهد او بودند افلاطون که تلمیذ سقراط عابد بود **شعر**

در ایام دارای شوریده حال	برون شد ز دنیا جهاندیده زال

و دارای اصغر شبکی بد اختر بد سیرت و بی رسم و از منهیات خرد و جادهٔ عقل دور بود و چون بر تخت سلطنت نشست و قائم مقام دارای اکبر شد زمام خویش بدست شیطان نفس داد و عنان طبع در کف دیو جهل نهاد بحکم اذا لم یکن لك واعظ من نفسك فلا ینفعك الوعظ مواعظ ارباب تجربت و خبر و نصیحت اصحاب بصیرت و اهل بصر بدو اثر نمیکرد و خلائق از خشونت طبع و زشت خوئی او

شنوده شد نه بخت وزیری که مشیر ملک بود بر وے متغیر شد و باتفاق سران سپاه و وجوه لشکر رسولے نامزد کرد و با تحفه و هدایائے فراوان بحضرت سکندر فرستاد و از صادرات افعال و شطط و اقتحام او در اغلب احوال نمونه باز گفت و او را بر قمع و استیصال دارا تحریص داد و سکندر بطمع ملک با لشکر نامعدود قصد دارا کرد و چوں باد عرصه خاک را در نوشت و در حدود خزریه دارا پیوست و در میان ایشاں محاربه عظیم رفت و مدتے رایت حرب منصوب بود و هر روز از جانبین بهم مے تاختند و خلقے را در دم نهنگ تیغ و دہان ثعبان رمح مے انداختند و بعضے گویند فیلقوس پدر اسکندر هر سال خراجے معین بدارا میفرستاد و تمهید معذرتے میکرد و دارا از وے بداں مقدار خوشنود مے بود چوں فیلقوس درگذشت و ملک از راه وراثت بر سکندر مقرر شد و دراں سال در ارسال خراج تقصیرے نمود و جانب دارا را مهمل گذاشت دارا بر وے خشم گرفت و خواست که او را مالش دهد نخست رسولے فرستاده با چوگان و گوے و قدرے کنجد که سکندر هنوز کودک است و مجال او همان لائق تر که در میدان گوے بازد و با مردان پنجه نیندازد و ایں مقدار کنجد نمونه ایست از عدد لشکر و شمار حشم ما که بهر دانه ازاں هزار مرد تیغ زن و هزار سوار شیر افگن داریم اگر باعث کلی در تاخیر خراج کوتاکید عداوة است و انگیختن فتنه و طمع در مملکت ازیں اندیشه دامن خاطر فراهم گیرد و ازیں خصومت سر بفگند که با سر پنجه دولت و زور بازوے اقبال چنانکه گوئی در خم چوگان عاجز است و سرگردان او را ذلیل و حیران و مضطر و بے سامان کنیم اسکندر در جواب نامه نوشت که ما را از صورت ایں حال فال نیک و بشارتے خوب است چنانکه دائره صولجان حاوی کره گوئیست حکم ما محیط مرکز او خواهد بود و در مقابله ایں قدر کنجد تو بره حنظل فرستاد یعنے زود باشد که مذاق ترا از چاشنی حنظل قهر ما تلخی تمام بکام رسد و زمین بارگاه تو از مصادمه سنابک خیول ما با سپهر و ثریا برابری کند القصه چوں روزگار نخواست که سلک ملک دارا بر قرار ماند و قضاے مبرم و اجل مقدر همت براں داشتند که وے را

منقضی و دولت او منتهی گردد ناگه روزے دارا خفته بود و حوالی درگاه او از حشم و خدم و سپاه خالی مانده دو مرد ہمدانی ہم از لشکر او در خیمه دویدند و اندام نازپرورده او را بزخم ہائے پیاپے پاره پاره کردند و در میان لشکر اسکندر گریختند و چوں خبر باسکندر رسید که چنیں حالے واقع شد بتعجیل بشتافت و او را دراں حال دریافت و چوں ہنوز رمقے باقی بود و صورت شماتت دشمن بمصداق **بیت**

وانّ حیوٰة المرء بعد عدوّه / وان کان یوماً واحداً الکثیر

بیت دم آب خوردن پس بدسگال / به از عمر ہفتاد و ہشتاد سال

بر صفحهٔ احوال خود مشاہده کرد آہے سرد برکشید و اسکندر سر او را بر کنار گرفت و او را بداں حال تصور کرد و گر کسے طمع در افسر او کرده سرش را بر میدارد چشم باز کرد و گفت **نظم**

اگر تاج خواہی ربود از سرم / یکے لحظه بگذار تا بگذرم

چو من زیں ولایت به بندم کمر / تو خواه افسر از من ستاں خواه سر

چنداں مہلت ده که تن از رواں پردازد پس ازاں ہر چه خواہی بعمل آر چه ایں سر ہرگز بے افسر نبوده سکندر بہاے ہاے گریست و خویش را برا و ظاہر کرد و سر و رویش ببوسید و پوزش خواست و بایمان مغلظ سوگند خورد که من ازیں حال بیگمان بودم و بدیں قصد رخصت ندادم دارا چوں زخم سخت خورده بود طمع از خود منقطع کرده و آثار ضعف و علامات موت مشاہده مے نمود التماس کرد که دختر او را بحبالهٔ خویش در آورد و کشندگان او را باز کشد و بیگانه را بحکم ایالت بر ملوک فارس نگمارد سکندر وصایائے او را متکفل شد و باصغائے آنچه ملتمسات او بود متقبل گشت دارا نفسے چند بشمرد و گفت **نظم**

بدیر فتنه کارے کنوں میکنی / که از ملک خویشم بروں میکنی

گرازگو برم بر سر افسر نہی / که این ست آئین فرمانده‌ی

مرا دست قدرت برا با م بود	چنینم زگیتی سرانجام بود
نکن شادمانی که دارا گذشت	ازین دخمہ دارا تنہا گذشت
پدر چوں ہمیکر دزیں ورگذر	مراگفت اے نور چشم پدر

تراامروزاین من نصیحت بس است
جہاں یادگاری فراواں کس است

ذکر پادشاہی نوشیرواں ابن قباد وصفت عدل او

چو نوشیرواں رایت عدل وداد	بگیتی برافراشت بعد از قباد
ہمہ نامداران فرماندہاں	بربستند فرمان اورا میاں
در معدلت آں چناں باز شد	کہ کنجشک ہمخوابۂ باز شد
بپاو بخت زنجیر عدل اندرش	گذشت از فلک گوشۂ افسرش

چوں دست اجل قبائے قباد را چاک زدہ وخلعت حیاتش خلع گردانید افسر شاہی وسریر خسروی بفر وشکوہ نوشیرواں زینت گرفت وعرصۂ عالم وفضائے آفاق از شمول عدل و وفور احسان او روشن گشت بوزرجمہر حکیم را کہ سر جریدہ حکمائے عصر بود وبیت القصیدہ وزرائے دہر حکم وزارت فرموود وحفظ قوانین ملک وآئین آں منصب اعتماد کلی بوفور دانش وحصافت رائے وصفائی ذہن او کردہ وچنانکہ از وفور خرد ومتانت حزم خویش معارف ومود شناخت و بنظم آں مصالح آوردوعروس وفراست کرداں باب کمال شائستگی داشت ظاہر گردانید **قطعہ**

رائے او سکۂ اصابت زد	گشت نقد جہاں تمام عیار
حزم او خطبۂ عدالت خواند	شد ترازوے ملک او زنیار

آیمہ تاریخ آوردہ اند کہ ولادت کسرے در کورۂ اسفراین از اعمال نیشاپور بود و چوں خاتم
خسروی بہ نگین تمکین کسرے هرمز بن گشت و گوشۂ شادروان اجلال نوشیروان از قمۂ
سماک و قبۂ افلاک بگذشت همگی همت بر قمع قواعد ظلم و قلع شجرہ بدعت و هدم بنیان
بغی مصروف داشت و کلی نهمت در آنچہ سبب تکمیل فضائل نفس و تحصیل مآثر ذات
و اقتناے ذخائر خیرات و ارتقاے درجات نجات ہست مقصور گردانید و فرمان داد تا هر صنف
از اصناف رعایا در آں شغل کہ بایشان موسوم است شروع نمایند و محترفہ و صناع و ارباب
حرب از شرائط مَنْ اَرَادَ خَیْرَ الدَّارَیْن فَلْیَلْتَزِمْ حِرْفَتَہ تجاوز نجویند چوں خاطر از توفر بر مهمات فراغت
ملک و ترفیہ حال لشکر و تطییب قلب رعایا بپرداخت با بوزرجمهر حکیم کہ تدبیر امور مملکت
راے او منوط بود و تیسیر مهام بحصافت عقل او مربوط بود خلوت ساخت و شطری از جرات بسالان
و اقدام بر وقاحت و خذلان مزدک و جسارت او بر بیباکی و خسارت و ناپاکی تقریر کردہ و گفت
مدتے تمام است قومے بہ سبب نفس بد فرماے و اندیشہ نابرجاے او در مرتبۂ ضلالت سرگرداند
و در بحر گمراهی غرق و از تلاطم امواج فتن مبهوت و از تراکم افواج نقم حیران اگر نہ مواد فساد او
منحسم گردانیم و خلق را بر نهج مستقیم ترغیب کنیم و گروهے مفسد و جاهل را کہ پیرو ضلالت اند
باشراق مصباح هدی تحریص نمائیم از عادتے کہ طباع ایشان مجبول ست چوں اعتیاد و امتداد
یابد چنانکہ تب ربع حریفے از پیران زایل مستحیل الکون باشد منع آں در قوت بشری متعذر
نماید و دفع آں در خیال متصور نشود قطعہ

اندک در بائنہ کہ در او شعلہ در گرفت	آساں بود و قطرہ بر او بر فشاندن
لیکن میان بیشہ چو آتش بہ باز زد	آں را بآب دجلہ نشاید نشاندن

بوزرجمهر گفت کفایت مهمات و تحقیق مبهمات و حل مشکلات و دفع معضلات باندیشۂ مبارک د

فکر صواب اندیش بادشاہ متعلق است تا بر عادت معتاد بندگان کمر انقیاد بستہ ایم و بر آستان امتثال فرمان نشستہ و دفع این حادثہ بنوعے از خداع اختراع باید کرد و لشعبدہ و افسون تدبیرے اندیشید کہ بجمع کردن لشکر محتاج نباشیم و اورا باتباع و باشیاع بہ آسانی در عقابین عقاب کشیم پس رائے مشیر و مشار بران جملہ قرار گرفت کہ در فضائے عریض و صحرائے فسیح چاہہا چوں حفرہائے جہنم پر دود بر مثال لحود اہل کفور و جحود ظلمت اندود فرو بردند و روزے فرصتے جستند و اورا با قوم و تبع باسم دعوت بر سماطے حاضر کردند و در اثنائے تناول طعام در آں مغاکہا انباشتند و نوشیران مزدک را بدست خود بشمشیر زد و چوں دل از انتقام او فارغ گردانید از پردۂ غیب بلطیفہ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ روے نمود و تالی قصیل مخاذیل فجعلناھا حصیدا کان لم تغن بالامس گرفت عنان بجانب روم و استخلاص آں نواحے منصرف گردانید و با لشکرے کہ در ظلال رایات فتح پیکر جمع بودند رواں شد و سپاہ روم را منہزم گردانید قیصر را بگرفت و خزینہ باخواستہ فراوان و مال و زر کہ ذکر محاسبت از ضبط حساب آں قاصر بودہ در حوزہ دیوان او آمد و قیصر بعد از شفاعت شفعاء و تبقت نامہ کہ ہر سال مبلغ سہ ہزار بار ہزار دینار زر خالص و دو ہزار درہم نقرہ شاہی و پانصد زر جامہ رومی بحضرت فرستد و خود در زمرۂ حشم منتظم باشد و چوں ایں شرائط نامہ باشہاد امجاد و حکمائے و موابدہ و رہابین و اعاظم امراء و سپاہ موشح شد خویشتن بسبب اندفاع صد عتق روے کہ اول فصل زمستان بود عزم مراجعت کرد و زمام ناقہ سفر بدست صبا و دساوا لشکر یراکہ در اہتمام داشت بحار بہ ہیاطلہ موسوم گردانید و در اثنائے ایں حال خبر متعاقب شد کہ لشکر قبچاق بر در بند استیلا یافتہ اند و آں ولایت را بکلی فرو گرفتہ اند و رائے شاہانہ چناں صواب دیدہ کہ نخست ثغر در بند را از آں گروہ حمایت کند پس جمعے را کہ بحرب ہیاطلہ

مستوفر بودند و مسافتے را قطع کردہ باز خواند و بہ تعجیل آہنگ دربند ساخت و قبچاق را براند و اتباع او را استاصل کرد و یکے را از وجوہ سپاہ با خلقے انبوہ بر آں ولایت بہ حمایت نصب کرد و دراں چند روز کہ مجال اقامت یافت حصنہا ساخت و قنطرہ ہا بست و بہر راہے جمعے از رصا و نہ نگہبانے بگماشت و ہمدراں حدود سیف بن ذوالیزن کہ از ابنائے ملوک حمیرات بحضرت آمد و شرف تقبیل بارگاہ یافت و جبیں را در مقام خضوع زمین فرسائے کرد و در دفع ابراہیم بن مسروق از اثبات ابرہہ کہ باصحاب الفیل منسوب است استعانت کرد و شہد لشکر نمود و گفت اسباب و املاک در دست عدا و خزاین و دفاین من در معرض تاراج یغما افتاد و عنان طاقت از دست تحمل رفت مصرعہ فان کنت ماکولا فکن خیر آکل ع

دریاب مرا کہ آبم از سر بگذشت نوشیروان ملتمس او را باجابت مقرون داشت و سپاہ بعید و بمدد او روانہ کرد تا ملکت یمن مستخلص گردانید و یکے از آثار او طاق ایوان مداین است کہ نطاق نطق مہندسان آفاق از اعتناق وصف آں بہ تنگ آمدہ گویند کہ چوں بر تخت نشستے و تاج مرصع بانواع جواہر ثمین از لآلی آبدار و یواقیت شہسوار کہ چشم بینندہ از فروغ و تلالو آں خیرہ شدے بر سر نہادے از نہایت مہابت کہ داشت مجال نظر در جمال او نبودے و میلاد ہمیون رسول صلی اللہ علیہ وسلم در زمان او بود چنانکہ فرمودہ ولدت فی زمن الملک العادل نوشیروان و در روز ولادت سعادت بخش او آتش خانہائے مغاں کہ کما بیش شش ہزار سال بود کہ بیفاصلہ افروختہ بیکبار فرو نشست و دوازدہ کنگرہ از ایوان مداین در افتاد و یکے از شعرا در نعت ذات مبارک او ایں معنی را نظم کردہ است۔ نظم

آں شب کہ رسید سوئے دنیا — از بیم شکست طاق کسرےٰ
ہم آتش تیز پارس بنشست — ہم آب بہ بحر ساوہ شد پست

وانکسار برج ایوان عالیشان و سقوط شرفات کسرے عظیم کسری یافت و سطیح کاهن را که
دراں عصر مقتدائے کهنه بود حاضر فرمود و حال باز نمود سطیح گفت وقوع این حادثه دال است
بر ولادت رسول عربی از صمیم قبیله قریش و استیلاے او بر آتش خانها و غلبه امت او بر سایر امم
وانفاذ احکام او بر اقالیم جهان و بعدد هر کنگره که افتاده یکے از ملوک فرس پادشاهی کند و بآخر ملک
از ایشان منقطع شود آورده اند که در عهد او تو نگرے بر روئے درویشے طپانچه زد و سر سنگے از دکانی
طمع لقمه کرد و بفرمود تا هر دو را سیاست کردند بوزرجمهر در خفیه گفت عجب از عدل پادشاه که بهائے
لقمه جانی و قصاص لطمه انسانی فرمود گفت من دو شیطان را بجان کردم نه دو انسان را و این
حقیقت مستند با صلے است که معنی آدمیت منحصر است بر خیرات و غریزت سباع آزردن
حیوانات پس هر کس را که افاحشت شیر غالب انسان است آنکه بر اشاعت شر توفر نماید
شیطان و ملعون را درین معنی دو بیت است۔ **ابیات**

ملکی گردلے بدست آری	دیو ئی ار خاطرے بیازاری
بے سبب آنکه مردم آزارد	بے سخن سگ برو شرف دارد

واغلب عهود و وصایائے او مطابق و موافق سخنان اردشیر بابکان است که همواره عهد نامها
و مقالات او مطالعه نمودے و آں را دستور خود ساختے و بدائع نکات و غرائب امثال او مطالعه
نمودے گاه گاه بداں کلمات تلفظ کرده است و در کتاب سیر الملوک مکتوب است **بیت**

ایں در شاهوار از آں بحر ذاخر است	وایں نقد با عیار ازاں گنج فاخر است

چوں پیری در وی اثر کرد و اجل نزدیک آمد ولی عهدی را بهرمز داد و مملکت بے سپرد **نظم**

شنیدم که در وقت نزع روان	بهرمز چنیں گفت نوشیرواں
که زنهار در دانش و داد کوش	بجاں ایں سخن را بمیداں گوش

که دانش ترا قوت جان دهد	ترا معدلت ره به یزدان دهد
مرادادگر گوهر نیک داد	که مرگوهر نیک را نیک باد
ز نیکی بدی تا بدانسته ام	نه کردم بدی تا توانسته ام
ترا نام باید برو داد کن	جهان را بانصاف آباد کن

و بعد از و مملکت بهرمز که ولیعهد بود مقرر شد واللہ اعلم بالصواب و چوں اکثر ایں اوراق منطویست برشرح مکارم اخلاق سلاطین و محتوی برنشر محامد صفات ملوک صواب چناں نمود که بر ذکر کسرے نوشیروان که باتفاق اعدل ملوک آفاق است بساط کلمات را که چوں حوادث ایام آغاز و انجام ندارد طے کند بنا بران مقدمه محکم او جزت ذکری و فی الایجاز فایدة للکرام من التطویل تصدیع در وقتیکه کفهٔ میزان طیار شد و حریف خریف خزان مطالع سهیل میل انحراف از جادهٔ اعتدال هویدا کرد

بیت

استاد زرگر مهر بگشاد دست و بازو	افگند خردهٔ زر در کفهٔ ترازو

بیان از تلفیق فراغت یافت اگر کسے ایں مختصر را بنظر انصاف ملحوظ دارد هر آئینه مکشوف گردد که مخائیل ابداع بر صفحات آں لائح و نسایم اعجاز از نفحات آں فائح است

شعر

گرانبده است کتاب جهان را	بآب زر نبشت ایں داستاں را
که خود قومے که بر گردوں نشیند	بزر بر لوح گردوں مے نویسند

والاستعانة من اللہ تعالی ان یثبت اقدامنا باصابة الآراء و یعصم نفوسنا عن اتفاق الاهواء و اللہ المستعان فی المشهد و المغیب و علیه توکلت و الیه انیب

ناسخ التواریخ

ظهور لقمان حکیم چهار هزار و سه صد و هفتاد و سه سال بعد از هبوط آدم علیه السلام بود

لقمان بن عنقی بن مزید بن صارون از مردم ارض نوبه بود لبهائے سطبر و قدمهائے کشاده داشت۔ بعضے از مورخین که وے را پسر خواهر یا خاله زاده ایوب دانند و نسبش را بنا حورین تارخ رسانند و عمرش را هزار سال نویسند همانا جنابش را از لقمان الاکبر که شرح حالش مرقوم شد باز نشناخته اند۔ و شطرے از شمایل و آثار او را در حق وے ایراد کرده اند۔ علے الجمله لقمان حکیم در قید رقیت قین بن خسر که تنے از آل اسرائیل است مربوط بود و او را رعایت اغنام میفرمود۔ روزے با وے گفت گوسفندے ذبح کن و هر عضوش که نیکوتر دانی کباب ساخته نزدیک من حاضر ساز لقمان برفت و گوسفندے را از پوست بیرون کرده دل و زبانش را کباب ساخت و به نزد قین آورد۔ این خورش پسند خاطر خواجه افتاد۔ با دیگر روز با لقمان حکم داد که هم اکنون گوسفندے را ذبح کرده نا خوب تر عضوے از آن را بنزد من آور۔ لقمان نیز گوسفندے را بکشت و هم دل و زبانش را بریان کرده بنزد خواجه گذاشت و عرض کرد که اگر دل با زبان موافق باشد

بہترین اعضا است واگر باہم مخالف باشند بدترین اعضا خواہد بود۔ ازیں سخن حصافت رائے
رزانت عقل لقمان در نزد قین استوار گشت وازاں پس جنابش را بچشم عظمت می نگریست تا
روزے کہ قین برائے تفرج از بیت المقدس بیرون شدہ در کنار رودے فرود شد و با حریفے ہمی قمار باخت
و مقرر بود کہ ہر کہ مغلوب گردد یا تمامت آب رود را بیاشامد یا نیمہ از مال خویش را با مدعی گذارد
از قضا قین مقہور گشت و بر خوردن آب یا سپردن مال مجبور بود پس از مدعی یک روز مہلت خواستہ
بخانہ خویش آمد واز پئے چارہ با لقمان مشورت کرد۔ آں حضرت فرمود کہ فردا پگاہ مے آیم
و ترا از شر خصم نگاہ میدارم۔ و بامداد با خواجہ خویش بکنار رود شتافت و حریف را در انجا یافت
باوے گفت اے مرد مقامر خواجہ من با تو آں شرط بستہ کہ ہر آب کہ از نخست روز از چشمہ جوشیدہ
تا آں روز کہ باز ایستد نوشیدہ باشد و چوں ازیں سخن بگذریم ایں کار زیادہ از سہ وجہ
نتواند داشت یا مقصود آبے است کہ دیروز ہنگام باختن قمار دریں رود جاری بود یا آبے
کہ ہم اکنوں در جوئی میرود یا آبے کہ بیروں ازیں موضع است ہر کدام مختار تست معین کن
و بر جائے بدار کہ بجز و دیگر نیامیزد۔ چوں چنیں کنی خواجہ من پاک بنوشد و شرط مقامری بگذارد
خصم از شنیدن ایں سخن در کار فرو ماند و ناچار دست از ایشاں بداشت پس قین بپاداش
ایں عمل لقمان را کہ بسی مثقال زر خریدہ بود آزاد ساخت وایں نخست حکمتے بود کہ ازاں
حضرت گوش زد مردم شد منطوقہ ولقد آتینا لقمٰن الحکمۃ با دید آمد۔ و ہمچناں روزے
ہنگام خواب قیلولہ چند تن از فرشتگان بخانہ آں حضرت در شدہ سلام دادند و لقمان اگرچہ ایشاں را
ندید بجواب سلام اقدام فرمود پس فرشتگان عرض کردند کہ خداوند میفرماید اگر خواہی ترا رتبت پیغمبری
بخشم و خلافت فرمایم تا درمیاں مردم بعدل و نصفت حاکم باشی۔ لقمان گفت اگر ایں کار بر من
ختم باشد گردن نہم و اطاعت کنم اما اگر مخیر باشم عافیت اختیار خواہم کرد۔ و نزدیک ابتلا و امتحان

نخواہیم گذشت پس خدائے حکم از و بگردانید و حکمت بدو اضافہ فرمود چنانکہ روزے در انجمن
صنادید بنی اسرائیل نشستہ بود و لب بابلاغ مواعظ و انشائے حکم گشادہ داشت یکے از بزرگان
قوم گفت اے لقمان تو آں بندہ سیاہی کہ بشبانی قبیں روزے گذاشتی از کجا بدیں مقام شتافتی
وایں بزرگواری یافتی۔ لقمان فرمودہ از سہ چیز سخن ہمہ راست گفتم و امانت ہمہ براستی گذاشتم و
گرد ہزل و کار بیہودہ نگشتم۔ مقرر است کہ ہرگز در اقبال دنیا مسرور نگردید و از ادبارش رنج نبردے از
خوفِ خدا ہیچ نخندیدے و با ہیچکس مزاح نفرمودے و از بہر خود با کسے غضب روا نداشتے و چنان
میزیست کہ ہرگز کسے او را در حالت بول کردن و بغایط رفتن و غسل گذاشتن ندید۔ چہ ہمیشہ دریں
احوال خویشتن را پنہاں مے داشت۔ با سلاطین و قضات گاہ گاہ معاشر بود و بر ایشاں ترحم مے فرمود
کہ چند با دنیا مطمئن خاطر ند و با کار دنیا ناظر و خدمت داؤد علیہ السلام را چندانکہ ممکن بود دریافت
مے فرمود و کسب دانش و حکمت مے نمود۔ روزے از فواید سکوت ایں دقیقہ عاید لقمان گشت
کہ دید داؤد آہنِ سرد را حلقہ مے کند و با ہم بپیوندد اگرچہ لقمان ندانست مقصود آں حضرت
ازیں کار چیست لاکن خاموش بود تا آں مہم بانجام پیوست۔ آنگاہ داؤد فرمود نیکو زرہ ایست
کہ مرداں را در جنگ و نبرد بکار آید۔ پس لقمان بے ذلت سوال آں معنی را دریافت۔ مقرر است کہ
لقمان را مال فراواں بدست افتاد کہ بداں بتجارت مے کرد و با مردم بے آنکہ ہیچ گیرد یا سودے طمع کند
بقرض مے داد و آں حضرت را نیز چند از بنی اسرائیل در حبالہ نکاح بود و از ایشاں فرزنداں داشت
اما باراں بہتر و بہتر فرزنداں نمے بود لقمان او را طلب داشت و فرمود اے فرزند مرا نقدے در ذمہ
کسے بوجہ دین ثابت است کہ در کنار دریائے شام ساکن است و اکنوں زمان آنست کہ ادا
دین کند برخیز و بسوئے او شدہ آں نقد را بگیر و باز آر۔ اما از آنچہ با تو باید گویم فراموش مکن نخست
در طے مراحل بدرختے و چشمہ آبے خواہی رسید و در سایۂ آں درخت میاسائے و چوں آنجا بگذری

بقریہ خواہی فرود شود رئیس بلدہ دختر خویش را با مال فراواں با تو عرض خواہد کرد از تزویج آں دختر کنارہ گیر۔ و چوں بلدہ شخص مدیون رسی تو را بخوان خویش دعوت خواہد کرد شب در خانۂ وے محسپ لیکن اگر مصاحبے راست کیش با تو دوچار شود و بہ سخن از تو مہتر باشد ہر چہ فرمان دہد بپذیر کہ عین صواب خواہد بود۔ ایں پند بپایاں آورد و پسر را دعائے خیر بگفت چوں باران از بیت المقدس بیروں شد و اندک مسافت بہ پیمود پیرے با وے دوچار شد و گفت اے جوان اگر از مصاحبت من رنجہ نباشی دریں سفر با تو ہمراہی کنم۔ باران گفت نیکو باشد چہ دیدار پیران مبارک و میمون است پس باہم براہ درآمدند و چاشتگاہے بداں درخت و چشمہ رسیدند۔ پیر گفت ساعتے در سایۂ ایں درخت بیاسائیم و چوں حدت و سوزت آفتاب شکستہ شود رہسپار شویم۔ باران گفت کہ از پدر اجازت ندارم کہ در ظل ایں درخت فرود شوم۔ پیر گفت آیا پدر با تو فرمود کہ سخن بزرگتر از خود را بپذیر۔ عرض کرد بلے۔ و در سایۂ آں درخت درآمدہ بخفت اما پیر بحراست وے مشغول بود ناگاہ مارے از درخت بزیر آمدہ قصد باران کرد و آں پیر بعصائے کہ در دست داشت آں مار را کشتہ بینداخت چوں باران بیدار شد حکمت نہئ پدر از وقوف در انجا بدانست و معلوم کرد کہ ہر کس در ظل آں درخت خفتے بزخم مار ہلاک شدے پس پیر سر آں مار را از تن جدا کردہ با کرپاسے در پیچید و با خود برداشت وز انجا رواں شدہ بقریہ رسیدند و در خانۂ رئیس آں آبادانی فرود شدند۔ رئیس دہ دخترے صاحب جمال داشت او را با اموال فراواں بخدمت باران آورد تا بزنے باو سپارد۔ و باران بر حسب فرمودہ پدر ابا نمود و پیر او را امر کرد کہ ایں دختر را تزویج کن۔ پس باران او را بحبالۂ نکاح درآورد و انگاہ پیر سر آں مار را باوے داد و گفت قبل از انکہ با وے ہم بستر شوی بفرمائی سر مار را بر آتش گذارند و دختر دامن خود را بر سر آتش فراگیرد تا بخور آں در اسافل اعضاے وے صعود نماید۔ چوں باران بگفتہ پیر عمل کرد و آں بخار بدرون اعضاے دختر در رفت ناگاہ فریادے برآورد و مدہوش گشت و

کرمے مرده از قبل او بیفتاد پس از زمانے دختر بهوش آمده در کنار باران بیاسود و پیر صبحگاه باوے گفت هرکس با این دختر هم بستر شد بسبب این جانور که در رحم داشت کارش بهلاکت منجر میگشت واکنوں آں مانع از پیش برخاست۔ پس روزے چند در خانه رئیس بسر برده وقصد خانه شخص مدیون کردند۔ وچوں بنزد وے آمدند ایشاں را بضیافت دعوت کرد و بغایت تکریم فرمود و گفت یک امشب را بباش واز رنج راه آسوده شو چوں فردا شود نقد دین را گرفته مراجعت فرمائی باران خواست که مسئلت وے را مقرون باجابت ندارد و پیر امر فرمود که بے هراس در خانه وے بیاساے باتفاق پیر در خانه شخص مدیون بماند وچوں شبا هنگام کار اکل وشرب به نهایت شد و وقت غنودن رسید تختے برائے باران در کنار دریا نهادند و جامه خواب براں گستردند۔ در جائے که قریب به خوابگاه پسر شخص مدیون بود ورسم آں شخص ایں بود که چوں قرضخواه را بضیافت طلب کردے برسم مهمان نوازی بگذاشتے نیم شب بر بالین او شتافته مهمان را باسریر بدریا انداختے۔ علے الجمله چوں باران بخفت و پسر میزبان نیز بخواب شد پیر بیدار دل برخاسته ببالین باران آمد و او را از خواب برانگیخت و به اتفاق سریر باران را بجاے تخت پسر میزبان برد و تخت او را بجاے باران آورد۔ بعد از ساعتے شخص مدیون بایکے از محرمان خود ببالین پسر آمد و باندیشه آں که وے باران است سریر او را برگرفته بدریا در انداخت صبحگاه باران برخاسته بنزد مدیون رفت و او از کار خود آگاه شده دنیا در چشمش تیره گشت۔ ناچار نقد دین را ادا نمود و بسوگواری پسر بنشست۔ پس باران با نقد مدیون و دختر رئیس و اموال فراواں مراجعت کرده بحضرت پدر آمد و در خدمت او می زیست۔ وقتے برائے نصیحت و موعظت باران را مخاطب ساخت یا بنی لا تشرک بالله ان الشرک لظلم عظیم۔ اے پسرک من شرک باخدا میاور که بزرگتر ستمے است مرنفس خود را و دیگر فرمود یا بنی انها ان تك مثقال حبة من خردل فتكن فی صخرة او فی السموات او فی الارض یأت بها الله اے پسرک من کردار تو اگر همه بمقدار دانه سپندانے باشد و در زیر صخره صما یا در طبقات

سا مضبوط است و خدائے در قیامت آں را حاضر ساختہ از تو حساب جوید۔ و فرمود یا بنی اقم الصلوٰۃ
وامر بالمعروف وانہ عن المنکر واصبر علیٰ ما اصابك اے پسرک من بپائے دار نماز را و امر
کن بہ نیکوئی و نہی کن از بدی و صبور باش بدانچہ مے رسد با تو از محن و شدائد۔ ہم فرمود اے
باران لا تصعر خدك للناس ولا تمش فی الارض مرحًا روئے خود را بہ عتاب از مردم برائے
کبر و عجب و بر زمین گذر مکن از روئے فرح و خود کامی کہ خدائے دوست نمیدارد آں را کہ از در کبر و
خیلا بر زمین بگذرد۔ واقصد فی مشیك واغضض من صوتك ان انکر الاصوات لصوت
الحمیر بلکہ نہ چنداں بشتاب گذر کن کہ سبکبار و خفیف مغز باشی و نہ چنداں دیر سیر باش کہ اظہار
تجرد و بزرگواری فرمائی چہ رفتار ستودہ وسط ایں ہر دو خواہد بود و در گفتار بانگ خود را پست دار
کہ بدترین آوازہا بانگِ خران است۔ و دیگر فرمود اے باران تو ازاں روز کہ بدنیا در شدی
پشت بدنیا کردی و روبسرائے دیگر آوردی پس آں سرا با تو نزدیک تر باشد کہ روئے بداں
داری ہم اکنوں آں را آباد کن۔ اے فرزند چنداں از دنیا کنارہ مباش کہ عیال دیگراں باشی
و آں قدر مکوش کہ زیادہ از کفایت بدست آری۔ چنداں روزہ بدار کہ شہوت بریزاند نہ آں قدر
کہ نیروئے نماز گذاشتن نماند۔ اے فرزند دنیا دریائے عمیقے ست کہ کشتیٔ آں ایمان ست و توکلش
بادبان و پرہیزگاری زاد و توشۂ آں باشد۔ اے فرزند در خردسالی قبول ادب کن تا چوں سالخوردہ
باشی بہرۂ آں بری و چوں با آدابِ پسندیدہ قرین باشی خلف نیکان گذشتہ خواہی بود۔ اے
فرزند اگر در کار دنیا بر تو ظفر جویند اندوہ مدار جہد کن کہ در کار آں جہانے مقہور نباشی۔ اے
فرزند علم خود را پوشیدہ دار چنانکہ زر خود را پنہاں داری و در حضرت خداوند با خوف و رجا باش
زیرا کہ اگر دلِ مومن را بشگافند دو نور یابند کہ ہیچ یک از دیگرے فزونی ندارد ہمانا نیمے از خوف
و نیمے از رجا باشد۔ اے فرزند ہیچ آفریدہ در نزد خدا دون تر از دنیا نباشد آں نہ بینی کہ نعیم آں را

روزیٔ مطیعاں نفرموده وبلاے آں راعقوبت عاصیاں نہ گردانیده۔ اے فرزند با دشمن بیدار باش تا آنچہ در خاطر دارد ظاہر نہ کند ہزار دوست بگیر و کم است و یک دشمن مگیر کہ بسیار است اے فرزند عبرت گیر از آنکہ با خدائے در وصول رزق خاطرش استوار نباشد و حال آنکہ از آنگاہ کہ کسوت وجود پوشید نخست در رحم مادر روزی یافت و چوں متولد شد از پستان مادر روزی گرفت و چوں از شیرش باز کردند مہر پدر و مادر سرمایۂ روزیئے او بود کہ بہ رنج کسب معیشت وے را گسترده داشتند و شک نیست کہ دراں سہ حال کس را نیروئے طلب و قوت حیلہ نباشد عجب آنکہ در حال چہارم کہ دانا و با نیرو شد گمان کرد کہ خدائے او را فرو گذارد و پس ہر روز کار بر خود و عیال خود تنگ تر ساخت۔ اے فرزند طلب مکن امرے را کہ بر تو پشت کرده و اسباب حصول آں را آماده نداری و بر متاب از کارے کہ با تو روئے دارد و ادوات حصولش مہیا بود۔ اے فرزند راز خود را پنہاں دار و پنہاں خود را نیکو فرما۔ رنج بسیار را در طلب آنچہ سود بخشد اندک شمار و زحمت اندک را در حصول آنچہ زیاں کند بسیار دان۔ اے فرزند با مصاحبان بخوئے ایشاں زیست کن و کار دشوار مفرمائے و اگر نہ تنہا مانی و چوں آں قدر مال نداشتہ باشی کہ با دوستاں بذل کنی از خوش روئی و خوش خوئی با ایشاں تقصیر مکن کہ ہم بداں صفت ترا دوست خواہند داشت۔ اے فرزند اگر عزت خواہی قطع طمع کن از آنچہ در دست مردم است و بدانچہ خدا یت داده راضی باش۔ اے فرزند بپرہیز باش از حسد و اجتناب کن از بدی با خلق کہ ایں ہر دو صفت زیاں بنفس تو رساند پس تو دشمن خویش خواہی بود و خصمیئے تو مر نفس خود را زیاده زیاں رساند کہ دشمن بیگانہ۔ اے فرزند نہ چنداں احسان کن کہ خود معیشت نہ توانی کرد و نہ امساک فرمائے بداں اندیشہ کہ اندوختہ خواہی آورد اے فرزند بدترین پریشانی پریشانیٔ عقل است و عظیم ترین مصائب مصیبت دین۔ اے فرزند ہرگز نادانے را رسالت مفرمائے و اگر دانائے

نیابی خود رسول خویش باش۔ اے فرزند از بدی دوری کن تا از تو دوری کنند و چوں سفر کنی با آں جماعت کہ ہمراہ تو باشند بسیار در کار خود مشورت کن و با ایشاں از آنچہ از زاد و راحلہ داری کریم باش و ارتکاب کارے مکن کہ خدائے برائے تو متکفل آں است و کارے را ضائع مکن کہ خدائے بعہدۂ تو گذاشتہ اے فرزند بندۂ نیکاں باش و فرزند بداں مشو و علم میاموز تا مجادلہ کنی با سفیہان یا مباہات فرمائی باولیا یا اے فرزند اگر در مرگ شک داری ترک خواب بگوے و نمیتوانی و اگر در حشر شک داری بیدار مشو و نمیتوانی۔ اے فرزند ہر کہ مجادلہ دوست دارد دشنام شنود و ہر کہ بمجلس ناشایستہ در شود متہم گردد و ہر کرا زبان باختیار نباشد پشیمانی برد و آں کس کہ با بداں نشیند از سلامت دور افتد۔ اے فرزند توبہ را بتاخیر مینداز کہ مرگ بے خبرے رسد و شماتت بر مرگ کسے مکن کہ ہم عاید تو خواہد شد۔ از مردم پند بگیر پیش از آنکہ از تو پند گیرند۔ اے فرزند با پیراں مشورت کن و از مشورت با خرد سالاں نیز شرم مدار و تا شیطان در دنیا است از گناہ ایمن مباش۔ اے فرزند گزندہ مباش مردم را کہ ترا دشمن دارند و زبونی مکن کہ خوارت شمارند۔ نہ چنداں شیریں باش کہ تورا بخورند۔ و نہ چنداں تلخ کہ دور افگنند۔ اے عزیز فخر مکن در دنیا و چگونہ کسے فخر کند کہ دو کرت از مجراے بول بدر شدہ باشد و راز خود با زن مگوے و در خانۂ خود محل نشستن قرار مدہ۔ زن از استخوان دندہ کج خلق شدہ است چوں خواہی آں را راست کنی بشکند و چوں بحال خود گذاری کج ماند۔ ایں جماعت را مگذار از خانہ بدر شوند و ہر گاہ نیکی کنند بپذیر د چوں بدی کنند ہم صبر فرمائی کہ جز ایں چارہ نخواہد بود۔ اے فرزند ہیچ بار گراں تر از ہمسایہ نباشد و ہیچ تلخی چوں احتیاج با خلق نیست۔ مال تو آنست کہ ذخیرۂ آں جہاں شود نہ آنکہ از تو بمیراث ماند۔ اے فرزند چوں دوستے اختیار کنی در حال غضب وے را

امتحان کن اگر بانصاف باشد دوستی را شاید۔ وگرنہ از وے پُرحذر باش ۔ اے عزیز از طعام گرسنہ واز حکمت سیر باش وچوں مردمت ستایش کنند بدآنچہ دارا ے آں نیستی فریفتہ مشو۔ وبازیردستاں منازعت مکن و ایشاں را نیز حقیر مشمار و باسوءظن مباش کہ با ہیچ کست جائے صلح نماند۔ اے فرزند عزیز از ہمہ کلمات حکمت چہار سخن اختیار کردہ ام و آں اینست کہ دو چیز را پیوستہ بیاد داری و دو چیز را فراموش فرمائی۔ نخست یزدان پاک را ہموارہ بیاد باید داشت واز مرگ نیز غافل نباید شد اما چوں احسان باکس کنی بانسیان محو سازی وچوں کسے باتو بد کند آں را فراموش فرمائی۔ علی الجملہ کلمات حکمت آیات لقمان بسیار است وبدآنچہ مرقوم افتاد اختصار رفت۔ وآں حضرت در اواخر عمر عزلت گزید واز میان مردم بیرون شد وہرگز بر فوت وے ہیچیک از فرزندانش زاری نمود تا در زمان یونس نبی علیہ السلام بدرود جہانِ فانی فرمود وجسد مبارکش را در رابلہ کہ از اعمال فلسطین است مدفون ساختند ومدت زندگانیش دویست سال بود۔

ظہور فیثاغورس حکیم چہار ہزار و نہصد و دہ سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

فیثاغورس بن مینارسوس از مشاہیر حکما است ومسقط الراس وے بلدۂ صور است وآں شہرے است کہ در ساحل دریائے شام بود دریں وقت بواسطہ استیلائے احشو۔ وش کہ ذکرش ازیں پیش گزشت حدود وثغور ملوکے کہ در اطراف اراضیٔ مقدسہ سلطنت داشتند آشفتہ بود لاجرم قبیلہ لیمون وطائفہ متعرون واقوام سقورون کہ از صحرا نشینان مملکت شام اجزم نہب وغارت بلدۂ صور برخاستند وبداں شہر غلبہ جستہ دست بقتل وغارت برآوردند لاجرم مردم آں بلدہ جلاء وطن

اختیار کردہ ہر کس بطرفے گریخت ازجملہ پدر فیثاغورس بود کہ سہ پسر داشت نخستین یوسطوس
نام داشت و آں دیگر طوسوس و فیثاغورس از ہمہ کوچکتر بود۔ با فرزندان خود از بلدۂ صور
کوچ دادہ بارض بحیرہ آمد و ازانجا بشہر ساموس شد و یک چند مدت درانجا بزیست و مردم
ساموس ایشاں را عظیم محترم داشتند و ازآنجا عزیمت انطاکیہ فرمود چہ از لطافت ہوا و غذوبت
میاہ آں اراضی سخنان فراواں اصغا نمودہ بود۔ پس روزے چند در انطاکیہ بزیست و در آنجا نیز
فتنہ حادث شد کہ سکونت متعذر بنمود۔ لاجرم دیگر بارہ بہ ساموس آمد و فیثاغورس را کہ از میان
فرزندان بافطانت جبلی و حصافت فطری بود بہ حضرت اندروماوس حکیم آورد و اندروماوس چوں
صورت ذکاء فیثاغورس را مشاہدہ کرد اورا فرزند خویش نامید و علوم ادبیہ و موسیقی نیک بدو بیاموخت
و آنگاہ کہ ازیں علوم بہرہ تمام گرفت و ملتجی شد اورا بمدینۂ سلیطون فرستاد تا در خدمت ایساندروس
حکیم علم ہندسہ و نجوم آموخت و دریں وقت ہوائے طلب علوم حکمت در دل فیثاغورس راہ
کرد و از شہر سلیطون کوچ دادہ بہ مملکت بابل شد و در خدمت اریاطائے بابلی آمد و تحصیل حکمت الٰہی
نمود و رؤساء طنبدانبون کہ دریں وقت از جانب اخشوروش حکومت بابل داشت کمال ملاطفت
در حق فیثاغورس مرعی فرمود و او از بابل کامروان شدہ بشہر ویلون آمد و در خدمت افارا
خودیس حکیم سریانی استفاضہ حقائق حکمت مے فرمود و چوں افاراخودیس از جہان بگذشت دیگر
بارہ بہ جزیرہ ساموس آمد و در خدمت ازمواوقطیس و آزموواانیس برائے استفادہ حکم میان بست
و در جمیع فنون کمال دانش و بینش حاصل فرمود و شرح حال ایں حکما کہ معلم فیثاغورس بودند ہر یک
در جائے خود مذکور شد۔ علے الجملہ چوں ایں کارہا بکام کرد بداں شد کہ علوم کاہنانِ مصر را نیز فرا گیرد
و چوں کاہنان مصر علم خویش بہ بیگانہ نمے آموختند التجا بہ فولوافراطیس برد کہ دریں وقت حکومت ساموس
داشت و اورا اہالئے فرنگستان پلیک رتیز خوانند۔ علے الجملہ وے شرحے بہ امسس کہ دریں وقت فرعون

مصر بود مرقوم داشت و درخواست نمود که در حق فیثاغورس کمال رعایت و اعانت مرعی دارد
و کاهنان مصر را بفرماید که در تعلیم علوم خود با وے ضنت روا ندارند۔ چوں ایں مکتوب را فیثاغورس
بمصر برده در پیشگاه اماسس گذاشت ملک مصر جانب او را منظور بداشت و مکاتیب مشفقانه بنزدیک
کاهنان مصر نگاشت که از تعلیم او خود را دریغ ندارند و فیثاغورس منشور پادشاه را گرفته به مدینة الشمس آمد و
آنها را از آں حکم اعلام داشت ایشاں چوں نتوانستند خلاف پادشاه جست بکراهت تمام او را نزد خود
جائے دادند مدتے او را بتکالیف شاقه امتحان کردند و او از غایت شوق جمیعًا را فعلیت داد تا ایشاں
را جائے سخن نماند مع ذالک او را چیزے تعلیم نکرده بنزد کاهنان منفق فرستادند و آں جماعت نیز
وے را بتکالیف شاقه امتحان نمودند و بے آنکه چیزے بیاموزند بنزد کاهنان مدینه دیوسپولس
فرستادند و ایشاں نیز او را بکار هائے صعب ممتحن داشتند و چوں دیگر عذر برائے ایشاں باقی
نماند۔ با فیثاغورس گفتند که ایں دین و آئین که تراست با مذهب ما بینونت تمام دارد واگر
خواهی از ما چیزے فرا گیری بکیش ما باش و از عقاید یونانیوں کناره جوے فیثاغورس بے توقف
قبول ایں معنی فرمود و فرائض و سنن دین خویش را فروگذاشت با ایں که در کمال زهد و نفوسے
بود دیگر جائے سخن برائے کاهنان نماند و بالضرورت او را از علوم خویش آگاهی دادند روزگارے
بر نیامد که چناں در علوم ایشاں ماهر شد که همگی در اعلمیت او هم داستان گشتند چوں ایں خبر به اماسس
ملک مصر رسید او را طلب داشته مهمات معابد و کنایس آں دیار را که هرگز با بیگانه تفویض نمے نمودند
برائے و روبیت او گذاشت پس کار فیثاغورس نیکو شد چنانکه محسود جمیع کاهنان مصر گشت و چوں
اماسس در گذشت و گشتاسپ از جانب لهراسپ لشکر کشیده مملکت مصر را مسخر ساخت و اختلال
بداں ملک روئے نمود فیثاغورس از مصر بیروں شده بمدینه ساموس آمد و مردم ساموس به
استقبال او بیروں شده وے را تمجید فراواں نمودند و در بیروں شهر برائے تدریس او

مدرسۂ بس رفیع بنیان فرمودند۔ پس فیثاغورس در انجا نشستہ بتدریس علوم مشغول گشت و از اطراف و جوانب خلائق بخدمت او مے شتافتند و اظہار عقیدت میکردند و پلیکرٹز حاکم موس یکبارہ مہمات خویش را برائے ورویت او گذاشت و فیثاغورس شصت سال دراں بلدہ بماند آنگاہ از مہمات والیئے ساموس استعفا جستہ بجانب انطاکیہ شد و از انجا بہ بلدۂ فرو طولیا آمد و مردم آں بلدہ وے را استقبال کردند و در مقام طاعت و انقیاد در آمدند ہشت سال نیز در انجا بود و آنگاہ کوچ دادہ بہ بلدۂ ماطرنوطیون شد وصیت فضایل او بہمہ یونان رسید و دیگاہش مطاف اعیان و اشراف گشت چنانکہ جمعے از مردم بر برکہ ہرگز طالب علم نہ بودند بحضرت او پیوستند و چناں شد کہ سیما خوش اطرون والیئے مدینہ فانطورتیا ترک حکومت گفتہ در سلک شاگردان وے در آمد و ہمچنیں جمعے کثیر از اغنیائے یونان و حکام جزائر آں مملکت ترک امور خود گفتہ ملازم خدمت او شدند و بہ تحصیل علوم پرداختند و ریاضت نفس و اکتساب اخلاق حمیدہ و سلوک در طریق تقوا را نیز بر خود لازم ساختند۔ علے الجملہ روزے فیثاغورس در خانۂ یکے از دوستان خود کہ سلون نام داشت بہ انتشار علوم مشغول بود ناگاہ یکے از جہال مدینۂ فرو طولیا کہ نام او قلون بود از در در آمد و او بکثرت مال و رفعت جاہ از ابنائے روزگار خود فزونی داشت و در آزار و اضرار خلائق مجبول بود بہ یک ناگاہ در مجلس حکیم شروع در مفاخرت و مباہات نمود و کلمات لاطائل گفت فیثاغورس فرمود اے عزیز آدمی باید در اکتساب فضائل نفس خود کوشش نماید افتخار بامور فانیہ مانند جاہ و حشم و خدم و شرافت اباد اجداد و ستودۂ عقل نیست۔ نصیحت حکیم بر جاہل صعب افتاد و بر آشفت و شروع در سفاہت کردہ فیثاغورس را دشنام گفت و او را بزندقہ و الحاد نسبت داد۔ شاگردان او در مقام خلاف بر آمدند و او را اشفاعت کردند تا کار بمنازعت کشید و قلون مردم خود را از در مقاتلہ و مقابلہ بیروں شدند و در آں جنگ چہل تن از شاگردان حکیم کشتہ شدند و بقیۃ السیف باتفاق او روئے

یگریز نهادند و مختفی شدند. قلون در قتل حکیم و بپیدا کردنش جدّے تمام داشت لاجرم فیثاغورس بپنهانی ازاں شهر بیروں شده بمدینه لوقاردس رفت۔ اهالئے آں بلده چوں قوت مقاومت با قلون نداشتند از حکیم التماس نمودند که دراں بلده نماند وے ناچار به بلده فاروطونیا گریخت وازآں بلده جمعے که از متابعان قلون بودند بعزم هلاک او برخاستند بالضرورت ازانجا بیروں شده بشهر اطرلوطیون رفت و اعداے او از اطراف و جوانب برسیدند حکیم با اصحاب خویش بمدینه موسین گریخت و درآنجا محصور گشت و مدت چهل روز دراں هیکل بحفظ و حراست خویش مشغول بود بالآخرة مردم قلون حطب فراواں دراطراف آں هیکل بر زبر هم گذاشته آتش در زدند چنانکه از حرارت آتش جمیع اصحاب وے تفته شدند و جان سپردند و فیثاغورس نیز از سورت حرارت مدهوش گشت و همچناں جان بعالم دیگر برد علی الجمله نقش خاتم او این بود شر لایدوم خیر من خیر لایدوم ای شرٍّ ینتظر زواله من خیر ینتظر زواله و بر منطقه او نوشته بودند که الصمت سلامة من الندامة و از سخنان او ست که بالاے عالم طبیعت عالم نورانی است که عقل از ادراک حسن و بهائے آں قاصر هست و نفوس ذکیه از او ناس تعلقات این نشائے دنیا مشتاق آں عالم مے باشند۔ و گوید هر طبقه از عالم جسمانی نسبت با فوق خود در زندان خذلان است و هر که نفس خود را باخلاق حمیده محلّے گرداند و از مشتهیات حسیه جسمانی برکراں و بدو شایسته عالم علوی گردد و بر حقایق علوم مجردات و دقایق حکم الٰهیه واقف شود و هر کس که ادراک این درجه کرد بسرور جاودانی و عزت حقانی واصل گشت و هر نفسے که خود را از اخلاق ذمیمه پاک سوند اشت در عین دنایت و دناست گرفتار خواهد ماند بخلاف نفوس ذکیه که آسمان بمنزله ارض ایشان خواهد بود و آسمان ایشاں آسمانے نورانی است که این آسمان در جنب شرافت و لطافت آں حکم کثافت زمین خواهد داشت و آں نفوس دراں آسمانها پیوسته قرین لذت و بهجت خواهند بود۔ و گوید

چوں مبداء وجود ما از حق است ناچار بازگشت ما بدو خواہد بود و گوید ہر کہ خواہد حق را بشناسد باید ہمیشہ جد خود را صرف معرفت او نماید گاہ باشد بنا بر نفاست وقت باندک توجہ معرفت حق حاصل کند پس طالب جمیع ہمت خود را باید صرف کند تا آں وقت نفیس را دریابد و گوید گفتار حکیم را نزد خداوند اعتبارے نیست تا کردار خود را مطابق گفتار نہ کند و گفتار برخلاف کردار سبب سخط الٰہی شود و گوید ہر خدائے را دوست دارد و بداں عمل کند کہ محبوب اوست چہ ہر کس علمش مرضی خداوند است مقبول درگاہ و مقرب حضرت الٰہ است و گوید مرد حکیم معروفست در نزد خالق و ہرگز پشیمان نشود کہ چرا خلقش نشناسند و گوید آدمی باید وقتے تکلم کند کہ سبب ہدایت مردم شود و اگر نہ مستمع باید بود۔ و گوید مرتکب امر قبیح مشو خواہ تنہا باشی خواہ دیگرے نزد تو باشد و باید کہ تو حیا از خود بیشتر کنی تا از غیر خود چہ نزد عقلا شرمندگی از خود بدتر ہست از شرمندگی در نزد غیر خود۔ زیرا کہ غیر ہموارہ با تو نہ خواہد بود و خود ہمیشہ با خود است و گوید چیزے کہ سزاوار نیست فعل آں از تو صادر شود از خطور بہ بال آں نیز حذر کن۔ و گوید مباش بسیار تلف کنندہ و مباش بخیل بلکہ اقتصاد را اختیار کن و از افراط و تفریط بپرہیز و گوید ہشیار باش در آداب مہمات خود زیرا کہ خوابیدہ رائے مشارک موت است و گوید از شریر طمع نیکوئی مدار زیرا کہ عطیہ ہر کس بمقدار نیست کہ ضمیر وے براں مقصور است و چوں ضمیر شریر ہمیشہ مقصور بر اضرار بنی نوع خود است طمع نیکوئی از وے داشتن طمع آب از سراب است و گوید محاسن کسے کہ از کسوت معرفت عاری است عیب و عار است چہ جائے معایب او۔ و گوید باید اعتقاد تو در حق کسے کہ معاون تست در تحصیل حکمت آں باشد کہ برادر نیک اندیش تست۔ و گوید حاکمے کہ شیوہ عدالت مرعی ندارد و سزاوار ادبار دولت است و گوید مرد حکیم چوں کارہائے ناشایستہ کند منشاء جمیع شرور خلایق خواہد بود و گوید کسے را کہ بتجربت لایق دوستی نیافتی لایق عداوت نیز مداں چہ عدم صلاحیت او در دوستی بنا بر قلت عقل است و چنانکہ قلیل العقل شریر الناس

سزاوار دوستی نیست سزاوار عداوت نہ خواہد بود۔ وگوید آدمی را بکردار امتحان باید کرد نہ
بہ گفتار چہ اکثر مردم زشت کردار خوب گفتار اند۔ وگوید شریف النفس کسے است کہ از ورود مستلذات
ومکروہات انشراح وانقباض حاصل نہ کند وگوید صدیق تو کسے است کہ ہرگاہ کلمۂ حق از تو بشنود
خشمناک نہ گردد۔ وگوید کسے کہ جمع مال از برائے غیر مے کند شقی ترین خلایق است وگوید مطالب
دنیوی را مانند مقاصد اُخروی از آفرینندۂ خود طلب نمائید چہ نسبت دعا بمطالب مانند نسبت
فکر است بہ نتاج ہمچنانکہ در عقب فکر صواب نتیجہ حقہ لازم است در عقب دعائے مقرون
بشرایط استجابت حصول مقصود لازم است وگوید ہمہ اوقات قولاً و فعلاً شکر یزدان واجب است
دبقضائے ازلی راضی باید بود و ہر بامداد و شبانگاہ محاسبۂ نفس خود باید کرد و در مقام آں بود
کہ ہر روز بہ از روز ماضی شد و اگر نہ از جملہ زیاں کاراں شوی وگوید شداید را بر خود آساں دار
ومانند زناں بہ راحت بدن جستن عادت مکن ہمانا آسایش مرداں منحصر است در ترک اموری
کہ ارتکاب آں مودی بزیاں باشد۔ وگوید در محافظت امور شریعت مبالغہ کن تا آں ترا نیز
نگاہ دارد وکار امروز بفردا میفگن چہ فردا کار خود ہمراہ دارد۔ گوید اجتناب از فکرے کہ
نفس را بعالم اجسام کشد لازم داں و راست گفتن را ملکۂ خود ساز تا نفس بہ دروغ آلودہ
نشود کہ خواب والہام آں اعتبار را نشاید و احتراز از ظلم واجب داں تا خداوند در صدد انتقام
وطبیعت در صدد مکافات بر نیاید۔ وگوید باید طالب کمال در ہمہ امور جانب حق را مرعی
دارد یا وے چناں معاملہ کند کہ ہیچ کس را بر آں اطلاع نیفتد و از نفرین ایتام و عجائز پرہیز
والا عادل حقیقی تلافی کند وگوید طالب کمال باید از ارتکاب صغائر احتراز واجب داند تا نفس او را
بر ارتکاب کبائر کہ موجب سخط الٰہی است دلیر نگرداند و باید ہمہ شب یکساعت بانشستن بجناب حق باز
دارد کہ ثمرۂ آں خلاصی از تنگنائے طبیعت است مع القصہ ہرگز جنابش از شادی و غم فراواں

واندوہ شدید اظہار انقباض وانبساط نفرمودے وکس او را گریاں وخنداں ندیدے وپیوستہ مردم را باکثار صوم وصلوٰۃ ومواظبت درعدل وجہاد ترغیب نمودے۔ وقتے شخصے راکہ جامہائے زرتار وگفتار ناہنجار داشت فرمود کہ یا جامہ را موافق سخن کن یا سخن را درخور جامہ بگوے۔ بایکے از مردم کہ طالب العلم بود وزمان شیخوخت از تحصیل حکمت شرم مینمود فرمود کہ شرم مساری در پایان عمر دانا تر از اول باشی۔ گویند وقتے در یکے از اسفار صحیح اورنجو گشت وہم دراں ناتوانی درگذشت شاگردان وے بر غربت وہلاکت آں مرد اظہار اندوہ و حزن کردند فیثاغورس فرمود مرگ با حاضر وبادی یکساں است ودرمیان غریب وشہری فرقے نباشد چہ طریق آخرت بسوے ہر دو متساویست علے الجملہ چوں مصنفات فیثاغورس درمیان اہل یونان بہ نہایت معتبر بود جمعے از حکما مانند اسطیلوس محدث وقونیوس افریطی و فاغیانوس وبرخے دیگر از فیلسوفان کتب مصنفات خود را بنام آں حکیم کردند واسامے بعضے ازاں کتب کہ بنام وے شہرت دادند چنیں است کتاب المناجات کتاب علم التجاریق کتاب تصویر مجالس الخمور۔ کتاب تہیۃ الطول۔ کتاب بزرع الزروع۔ کتاب الآلات۔ کتاب التقاید۔ کتاب تکوین العالم۔ کتاب الایادی وبسیاری از کتب منسوبہ باو را درہماں زماں سوختند واز کتبیکہ بے شک از مصنفات فیثاغورس است وجمعے از حکما مانند خوذناس ودیگراں کہ وارث زبان او بودند تدوین نمودند دویست وہشتاد کتاب بود واز انجملہ ایں چند کتاب متداول است کتاب ارسماطیقی۔ کتاب الالواح۔ کتاب فے النوم والیقظۃ۔ کتاب فی کیفیت تعلق النفس بالجسد الرسالۃ الذہبیہ۔ ووجہ تسمیہ ایں رسالہ بذہبیۃ آنست کہ جالینوس حکیم ایں رسالہ را بآب زر نوشتہ ہر روز بتلاوت آں مداومت مے فرمود ودیگر رسالۃ الے متجردسقلیۃ ورسالہ الے سقانی فی استخراج المعانی ورسالہ فی البیانات العقلیۃ ورسالۃ الے سمید یسیوس +

وفیثاغورس اوّل کس است کہ ردّ بر اقوال دہریون وطبیعیون نوشت۔ وگویند خیالش بداں بود کہ آفتاب ساکن وزمین متحرک است وحکماے فرنگستان دریں سخن خود را پیرو وے دانند وقوپرانقوش کہ از حکماے مملکت یوروپ است چنانکہ انشاء اللہ ذکر حالش در جاے خود مسطور خواہد گشت در تاریخ نہ صد وچہل وہفت سال ہجریہ ایں سخن را درمیان اہالئے فرنگستان مشتہر ساخت واکنوں بیشتر مردم آں ممالک شمس را ساکن و زمیں را متحرک مے دانند +

ظہور جاماسب حکیم چہار ہزار ونہصد ونود وچہار سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

جاماسب برادر گشتاسب بن لہراسپ است واز جملۂ اجلہ حکماے عجم است یک چند مدت کسب معارف حکم در خدمت زردشت نمود وروزگارے شاگردی جنگرنگھاچہ ہندی کہ ہم قصد او در جاے خود مرقوم مے افتد کردہ تا در فنون حکمت مقرون بدانش وبینش آمدہ اورا کتابے است کہ نام آں فرہنگ ملوک وامرائے عجم است وایں کہ درمیان مردم بجاماسب نامہ مشہور باشد بنام گشتاسب عنوان فرمودہ ونظرات کواکب را برمز بیان نمودہ مقارنات اختران را طالع وقت نہادہ برآں زائچہ کردہ وحکم راندہ ومدت پنجہزار سال از روزگار آیندہ رابدیں گونہ باز نمودہ ومعظم امور را ظاہر ساختہ واز انبیا وسلاطین خبر دادہ بدانساں کہ چوں زمان ایشاں در رسد معلوم شود کہ بعضے باسخن جاماسب مطابق افتد واز ظہور ونبوت محمد بن عبد اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ دراں کتاب شرحے مبین مسطور است۔ علے الجملہ جاماسب سخنان پیغمبران وحکماے عجم را در آفرینش

عالم واحکام دینیہ درآنچہ باعقل راست نیاید تاویل فرمودہ چنانکہ گفتہ اندگیتی را دو صانع است یزدان وآہرمن ونخست یزدان یگانہ بود پس اندیشہ کرد کہ مبادا مراضدے پدید شود ازایں اندیشۂ ناخوش آہرمن پدید شد وبعضے گفتند نخست ایزد یگانہ بود واز تنہائی وحشتے آورد وایں فکر بدآہرمن گشت وطائفہ گفتند آہرمن ازبیرون گیتی بود واز روزنے بدرون نگریستہ یزدان را بدید وبرجاہ وجلالت او حسد برد پس شروفساد انگیخت ویزدان ملائکہ را بیافریدتا لشکر او باشند وباآہرمن مصاف دہند وازیں روے کہ دفع آہرمن را توانا نگشت قرار باصلح افتاد وشرط شد کہ آہرمن مدتے معین دریں جہاں باشد وچوں آں مدت سپری شود وآہرمن ازجہاں گام بیروں نہد عالم خیر محض خواہد بود۔ جاماسب گوید ایں سخنان رمزیست ہمانا دانایان ازگیتی ایں بدن عنصری خواستہ اند وہمچناں یزدان گفتہ اند ومقصود ایشاں روح بودہ واز آہرمن طبیعت راقصد کردہ اند وآنچہ گفتہ اند آہرمن شروفساد انگیخت کنایہ از تسلط طبیعت ست مر روح راچہ آں رابعالم سفلی کشیدہ وملائکہ اشارت است بصفات حمیدۂ انسانی وصلح عبارت ست ازینکہ بیکبار صفات ذمیمہ را کہ لشکر ابلیس اند نتواں دور کرد بلکہ زمانے بیخواہد وگوید اینکہ گفتہ اند مار وکژدم وحیوانات تندبار را وہمچناں ہر صفت وہر چیز بد را آہرمن آفرید و نیکوئی ہا را یزدان کنایہ ازآنست کہ صفاتِ ذمیمہ کلاًّ از طبیعتِ عنصری ست ونیکوئیہا از روح مع القصہ بیشتر ازسخنان ایشاں رابدیں گونہ تاویل نمودہ کہ ذکر آں جملہ موجب تطویل است وجاماسب درروزگار زندگانی خویش وزارت گشتاسب داشت وپادشاہ فیصل امورِ مملکت رابرائے وروئت او میگذاشت چنانکہ بعضے از سیراو در ذیل قصہ گشتاسب واسفندیار مرقوم گشت از سخنان اوست کہ بدترین خصایل کریم ترک کرم است ونیکوترین کار لئیم ترک دنایت وخساست وہم او گوید کہ عظیم تر عناد عذاب آں است کہ کریمے از لئیم حاجت خواہد ورد انگردد ونیز ازاوست کہ گوید گناہ دردے

است کہ دوائے آں توبت و انابت است و مدفن او در خضرک فارس باشد۔

ظہور سقراط حکیم بہ پنجہزار و نود و ہفت سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

سقراط بن سقر سیقوس از بزرگان حکمائے یونان است و مسقط الراس او شہر اسن باشد کہ ہم آں راثینہ گویند تحصیل فنون حکمت از کتب فیثاغورس حکیم مے فرمود و کار ہمہ برید ل میگذاشت و ہم لفظ سقراط بلغت یونان بمعنی المعتصم بالعدل است و بیشتر اوقات سقراط در تشریح حکمت الٰہی مقصور و مصروف بود و شاگرداں را از تدوین علوم حکمت بہ بطون دفاتر منع میفرمود و میگفت حکمت چوں پاکیزہ و مقدس است آں را جز در نفوس مقدسہ و دیعت نتواں نہاد و بر جلود میتہ و قلوب متمردہ نقش نتواں بست و ہم اگر از کس سوالے رود و او جواب را موقوف بمطالعہ کتاب دارد چنداں فضیلتے نباشد بلکہ باید خاطر را حاوی جمیع کتب داشت۔ وجناب او مآب طالبان علم گشت چندانکہ او را دوازدہ ہزار شاگرد بود و در روزگار او در یوناں پادشاہے نافذ فرمان نبود بلکہ کار بر ملوک طوائف میرفت و مردم اسن نیز بر قانون سلن کہ بداں شہر آوردہ بود مے زیستند چنانکہ مذکور شد و حکومت ایشاں بر روش جمہور و صوابدید اہالے مشورت خانہ بود و سقراط را نیز از اہل مشورت خانہ مے شمرد چنانکہ وقتے در یکے از انہا کہ جمعے از اہل مشورت خانہ باتفاق سقراط رہ سپار بودند۔ جنابش ہیچ در حلقۂ ایشاں راہ سپار نمیشد و از ملابس و مطاعم و مناکح بہرہ نمیگرفت و چوں شب در مے آمد در خم شکستہ مے نشست و جایگاہ از خم بر آوردہ در ظل آفتاب مے زیست و ازیں روے بسقراط الحب مشہور بود۔ از قضا صبحگاہے سر کنسل

بروئے عبور کردو او را دید کہ در خم نشستہ گفت اے سقراط ترا چہ افتادہ کہ در مجلس ما حاضر
نمیشوی و از ما کنارہ میجوئی ۔ سقراط گفت شغل بدانچہ مقدم و محصل حیواۃ است مرا از انجمن
شما دور مے دارد و سرکنسل را بخاطر رسید کہ سقراط را تحصیل اسباب معاش مجال صحبت صحاب نمیدہد
فرمود اے حکیم آنچہ ترا باید طلب فرمائے تا آمادہ داریم ۔ سقراط گفت آنچہ مرا باید اگر ترا بداں دست
بودے ہرگز بر صحبت تو حرماں اختیار نکردم سرکنسل گفت اے سقراط مسموع افتادہ مردم را
از عبادت اصنام و ستایش ستارہ منع میفرمائی و ایں کار در انتظام مملکت زیان افگند سقراط
گفت من چنیں حکم ندادم بلکہ گفتہ ام عبادت اصنام و روش صابئین برائے سقراط زیان کند
چہا ۔۔۔ دانند کہ ایں جمادات را سودے نہ باشد اما دور نیست کہ برائے سرکنسلان و دولت جمہور
نافع باشد چہ ایشاں چوں ازدیں بگردند مے تواند شد کہ مردم ازاں جماعت برومند و خلل
در کار ملک انداز ند ۔ درایں وقت سرکنسل گفت اے سقراط اکنوں ارحاجتے با من باشد
بیاں فرمائے کہ امضائے فرمان ترا میمون مے دانم ۔ سقراط گفت مرا خلعت دیبا و بدرۂ
زر و تحفۂ گوہر حاجت نیفتد چہ از حجارۂ ارض و لعاب کرمان و ہشیم نبات روئے برتافتہ ام ۔
حاجت من آنست کہ عنان مرکب خود را از من بگردانی کہ جیش تو تابش خورشید را از من برتافتہ
علے الجملہ چوں نام سقراط در یونان بلند شد و مردم از عبادت اصنام منع کردن گرفت قضات
شہراسن و کشیشہائے معابد بروے حسد بردند و سجلے نوشتند کہ سقراط واجب القتل باشد و آنرا
بنزد اہالئے مشورتخانہ فرستادند و ایشاں یازدہ تن از قاضیان بزرگ بودند کہ ایں صورت نگاشتند و
ہفتاد کس نیز از خدام معابد بر وجوب صدور احکام ایشاں شہادت کردند چوں ایں سجل را بزرگان
مشورتخانہ بدیدند سقراط را در انجمنے خالی از بیگانہ حاضر ساختند و سرکنسل با او گفت اے سقراط تو
یکے از اہل مائی و ایں روش پیش گرفتۂ مارا بر قتل تو ناچار دارد و لاجرم دست از ایں معنی باز دار و مردم را

بحال خود گذار واگرنہ بایں خوے کہ تو داری چوں در قتل تو تا خبرے رود مردم یکبار بر ما بشورند وایں دولت کہ بینی محو گردد سقراط گفت تہدید مرگ مرا بیم ندہد چہ مرگ رستن از زندان تعلق و پیوستن بعالم تجرد است بلکہ خلع جامۂ کثیف ظلمانیست و تلبس بلباس لطیف نورانی و حکما از تبدیل لباسے کہ ہم آں اشرف بود ہرگز اخفاء حق روا ندارند و از ارشاد مردم کنارہ نگیرند پس بزرگان مشورت خانہ ناچار کار با قضات احدی عشر گذاشتند و بر قتل سقراط یکجہت شدند و چوں بادام کشتیہائے تجارتی مردم اسن ہیکل بحر را نہ سپردہ بود مبارک شمے داشتند کہ در قتل کس اقدام کنند و دریں وقت ہنوز کشتیہائے ایشاں دور از ساحل بود حکم دادند کہ سقراط را بزندان بردہ بدارند تا چوں کشتیہا فرا رسد او را ہلاک کنند پس جنابش را بزندان در آوردہ بند برپا نہادند و محبوس بداشتند و دراں مدت کہ در محبس بود نیز ہمہ روزہ شاگردانش حاضر شدہ باستفاضہ مشغول بودند و خاطر سقراط ہیچ از الم حبس و بیم قتل مشوش نبود و حل معضلات حکمت میفرمود۔ آنگاہ کہ زمان رسیدن کشتیہا فرا آمد افلیطون کہ یکے از شاگردان وے بود عرض کرد کہ اے حکیم زمان رسیدن کشتی نزدیک شدہ و با حافظ زندان پیماں نہادہ ایم کہ چہار صد درہم بدو دہیم تا زور منع برنخیزد آنگاہ ترا برداشتہ بجانب رومیۃ الکبرے فرار کنیم سقراط گفت اے افلیطون تو خود دانستۂ کہ سبب قتل من آنست کہ نصرت حق جستہ ام در شہر اسن کہ مولد و وطن من است خویشان و دوستان من فراہم اند کار بدینساں میرود و در شہر بیگانہ نیز من نصرت حق خواہم جست و سخن حق خواہم گفت لاجرم فرمان قتل من زودتر ازیں صدور خواہد یافت افلیطون گفت اے حکیم ازاں رنجہ خاطرم کہ بنا حق کشتہ میشوی سقراط گفت اے فرزند پس چناں خواہ[illegible] کہ بحق کشتہ شوم۔ مع القصہ از پس ایں سخن بسہ روز کشتی با بساحل آمدند و روز چہارم قضات احدی عشر بزندان آمدہ زمانے دراز نزد سقراط بایستادند

و ہیچ سخن نہ گفتند حکیم نیز بجانب ایشاں توجہ نہ فرمود و حرفے درمیاں نینداخت آنگاہ آں جماعت با زندان بان گفتند کہ ہنگام فنلش فرا رسیدہ و خود از آنجا بدر شدند حافظ زندان پیش شدہ زنجیر از پاے او برداشت و خود نیز بیروں شد و شاگردان او را گذاشت دریں وقت سقراط از نشیمن خویش بزیر آمدہ دست بر ساقہاے خود میمالید و میگفت ما اعجب فعل السیاسۃ الالٰہیۃ حیث قرنت الاضداد بعضہا ببعض فانہ لا یکادان تکون لذۃ الا یتبعہا الم و لا یکادان یکون الم الا یتبعہا لذۃ ازیں کلمات درمیان وے و شاگردان سخنے چند رفت کہ منجر بہ تحقیق نفس ناطقہ شد و دراں باب سقراط در تحقیق دقایق و کشف حقایق کلمہ چند بگفت کہ تا آں زمان ایشاں بامثال آں سخنان مستمع نشدہ بودند و حضار مجلس ہر زمان بر عجب مے افزودند چہ میدانستند کہ خود عالم است کہ دریں لحظہ کشتہ مے شود و صلاح در افعال و اقوال او فتورے پدید نیامدہ سیماوس کہ ہم از شاگردان او بود از میانہ برخاست و گفت اے حکیم اگرچہ ایں گونہ سوالات دریں ہنگام نہایت زشت مینماید اما ایں معنی نیز معلوم است کہ فردا از ہمہ جہاں کسے حل ایں مشکلات نخواہد کرد و باب علم مسدود خواہد بود سقراط گفت اے سیماوس زنہار شرم مدارید و مجہولات خویش را نا معلوم مگذارید کہ نزد من ایں ساعت و ساعت دیگر کہ آنرا موت میخوانید جدائی نمے باشد زیرا کہ چوں از شما مہجور باشم با صحبت جمعے از حکماء مانند انقلینوس و اندروماوس و انباذقلس فایض خواہم بود مع القصہ چوں با شاگردان سخن بنہایت برد فرمود صواب آنست کہ بپائے خویش بحمام شوم و غسلے کنم و آنچہ ممکن است از عبادت دریابم تا بعد از فوت من حملے بر کس نباشد و زحمت غسل بر کس نیفتد ایں بگفت و بحمام شدہ غسل کرد و از آنجا بیروں شتافت بنماز ایستاد و در نماز درنگ فراواں فرمود و بعد او کہ زینب نام داشت اطفال او را بزندان آوردہ زار زار میگریست و با شاگرداں خطاب میکرد

که این آخرین دیدار شماست با سقراط و ایشان نیز با آں زنان و اطفال نوحه میکردند چوں
سقراط از نماز فراغت جست فرمود تا زن و فرزندانش بسرائے خویش مراجعت کردند و پسر
بزرگ خود را فرمود تا با شاگردان بمانند دریں وقت افریطون از وے سوال کرد که ما را در حق
بازماندگان کار بر چه سان باید بود سقراط گفت من شما را باصلاح نفس خود وصیت میکنم چوں
نفس خویش را باصلاح آورید من از شما راضی خواهم بود و فرزندان مرا نیز باصلاح نفس مامور دارید
چوں سخن بدینجا رسید خادمے از قضات احدی عشر از در در آمد و بایستاد و بر سقراط درود و تحیت
فرستاد و گفت اے حکیم آگاهم که تو امروز بر جمیع دانشوران روئے زمین فزونی داری اما چوں
من مامورم معذورم توانم بود اکنوں مرا علت قتل خود مداں و آں شربت که ایشان بسوئے تو
فرستاده اند نوش فرمائے سقراط گفت چناں کنم که تو گوئی ایں بگفت و بیروں شد و از شرمساری
بدرون نرفت چوں لحظه برآمد سقراط به افریطون گفت آں مرد را بگوئی تا با شربت حاضر شود
پس افریطون بر حسب امر او را طلب داشت و خادم با پیمانه زهر در آمد سقراط جام از او بگرفت و
بے تکلف بیاشامید شاگردان او چوں ایں حال بدیدند خروش برداشتند زار بگریستند چنانکه بانگهائے
ایشان یک نیمه شهر را فرو گرفت سقراط ایشان را منع فرمود و گفت ما اطفال و عورات را ازینجا
باز پس فرستادیم که ناله و افغان نکنند اینک شما کار زنان پیش گرفته اید آں جماعت از
نهیب وے ساکت شدند و دم فرو بستند پس سقراط از جائے نجات و همی در حجره آں خانه
طے مسافت فرمود و شاگردان را به نصایح سودمند بهره داد تا پایهائے او گراں شدند و
از رفتن باز ماند آنگاه به پشت بخوابید و افریطون بدن او را لمس همے کرد تا برودت
بحوالی قلب او رسید آنگاه افریطون گفت یا امام الحکمة نمے بینم عقول خود را مگر آنکه
بسیار از کمال عقل تو دور اند فتامرنا بشئ سقراط گفت علیکم بما امرتکم به اولا

بعد ازآں دست افریطون را گرفتہ بر چہرۂ خود نہاد و چشم باز کردہ نظر بجانب آسمان افگند و فرمود اسلمت نفسی الیٰ قابض نفس الحکماء و وداع جان گفت و از شاگردانش افلاطون الٰہی در بالین او حاضر نہ شد چہ مرضے در مزاجش ساری بود کہ از بستر جدا نتوانست گشت مع القصہ جسد اورا با خاک سپردند و شاگردان او از پس او ہمیشہ بحسرت زیستند بعضے از مورخین فرنگستان برانند کہ سقراط در ہنگام وفات با کریتو کہ یکے از شاگردانش بود فرمود کہ من بہ اسکولاپیس کہ اعظم اصنام مردم یونان است مقرو صنم چوں من گذرم خروسے بعبد او بردہ قربانی کن و عذر من بخواہ و ایں سخن نزد دیگراں استوار نیست علی الجملہ چوں روزگارے از قتل سقراط بگذشت مردم اسن دانستند کہ ایں کار بر خطا بودہ پس آں کساں را کہ سبب ایں فتنہ بودند یک یک بدست آوردہ کیفر کردند مدت زندگانی سقراط دریں جہاں یک صد و ہفت سال بود لونے سرخ و سفید و چشمے ازرق داشت با استخوانے بس قوی مسافت مابین دو بازو بیش اندک بود موئے زنخ فراواں داشت بنہایت نیکو جواب و کثیر التوجہ بودے و طعام اندک تناول فرمودے و ذکر موت بسیار کردے و عبادت خدائی فراواں نمودے و جامہائے خشن پوشیدے و سفر کردن کم فرمودے و پیوستہ بازہد و تقوے آمیز زیست و با مردم بملاطفت و مدارا میبود چنانکہ وقتے در شہر اسن شعرا او را ہجا گفتند و در مجالس مذاکرہ میکردند روزے شخصے غریب آں بوم وارد انجمن گشت و چوں آں ہجا بشنید پرسش نمود کہ ایں سخنان را در حق کہ گفتہ اند سقراط بے مکروہی گفت ایں کلمات در حق من است و مرا شاید و ہیچ باک نداشت کہ مردم او را خوب دانند یا بد خوانند با شاگردانش میفرمود کہ من مردم دہقانم و تعلیم چوں آب باشد و دل مستمعین مانند زمین است و ایں بر قرار است کہ چوں زمین پاک و قابل نباشد از آں چیزے نروید و از کلمات اوست کہ میفرمود باری تعالیٰ

ہویت محض است ونطق وعقل ازو دریافت کنہ ہویت مقدسہ وتحقیق صفات کمال وتعیین
اسماء جلال وجمال آں قاصر است زیرا کہ منبع جمیع حقائق مدرکہ وواصف ہر شئے بصفات لایقہ
وتام گنارندۂ ہر موجود باسمے مناسب واضافتے مخصوص اوست چوں جمیع موجودات اوست
لاجرم ذات مقدسۂ او محیط جمیع اشیاست ومحاط را احاطہ بر محیط خود ممکن نیست پس ناچار
از رہگذر آثار بالغہ وافعال کاملہ راہ بشناسائی اسماء وصفات تواند بود لیکن چوں اسماء
صفات از قبیل لوازم اند از ادراک آں ادراک کنہ ذات مقدسہ لازم نیاید از جملہ اسماء
آثار الٰہیہ عادل است یعنی واضع ہر شئے در موضعے کہ لائق اوست وخالق یعنی مقدر ہر شئے
وعزیز یعنی غالبے کہ مغلوب بودنش ممتنع است وحکیم یعنی ذات مقدسہ کہ ازو جمیع افعال بر
وفق مصالح وحکمے کہ موجب نظام سلسلۂ موجودات است جریان یافتہ وگوید علم وقدرت
ووجود وحکمت او مانند سائر صفات کمال او غیر متناہی است درایں مقام از وے سوال
کردند فرمود کہ قول بعدم تناہی قدرت وتناہی موجودات بحسب احتمال قوابل است نہ
باعتبار قدرت کاملہ وحکمت بالغہ وعموم وجود وچوں مادہ را احتمال صدور غیر متناہی نیست
ناچار بہ تناہی آں باید قایل شد لکن نہ از جہت بخل واہب الصور بلکہ از رہگذر قصور مادہ
ازایں جہت است کہ حکمت الٰہی اقتضاے آں کردہ کہ موجودات از جہت ذات وصورت
وحیز ومکان متناہی باشند واز حیثیت زماں نظر بآخر غیر متناہی ونظر باول از حیثیت زمان
نیز متناہی باشند وچوں بقائے اشخاص باعیانہا متصور نیست حکمت بالغہ اقتضائے آں کرد کہ
استیفائے اشخاص ودرضمن بقاے نوع حاصل شد وبقاے نوع بتجدد اشخاص پس ہر آئینہ
قدرت بسرحد نہایت غیر رسد وحکمت انتہایت ومنتہا متصور نیست وگوید اخص آنچہ خدا را بآں توان
وصف کرد حیّ قیوم است چہ اندراج علم وقدرت ووجود وحکمت در تحت حی بودن ظاہر است

زیرا کہ حیوٰۃ صفتے است جامع کل صفات وبقا وسرمدیت ودوام مندرج اند در تحت قیوم
بودن چہ قیومیت شامل ایں صفات ثلثہ ہست وگوید حیواۃ ونطق او نہ از جواہر ماست زیرا کہ ناچار
حیواۃ ونطق ما محل ورود عدم ودثور ہست وحیوٰۃ ونطق حق منزہ است از عروض زوال ودثور
وبعضے از تحقیقات حکمت انگیز او در ذیل قصہ فلوطرخیس وارسیجانس مذکور خواہد شد وہم از کلمات
نصیحت آمیز اوست کہ فرماید ہمیشہ فصل بہار است وایں کنایت از آنست کہ ہمہ وقت کسب علم
تواں کرد وگوید وقت رواج مورچہ مباش یعنی در پیری بکسب مال مکوش۔ وگوید نفس شریف ایحسن
قبول حق ونفس خسیس را بہ سرعت میل بسوئے باطل تواں شناخت۔ وگوید توقف نفس در آنچہ
براو مشتبہ شود وقبول آنچہ منقح گردد نشان حصافت وخردمندیست۔ وگوید اگر کسے در آنچہ نداند
سخن نراند مباحثہ ومناظرہ از میان مردم برخیزد وگوید از کسے کہ دل شما او را دشمن دارد بر حذر
باشید۔ وگوید مردم تمام ہنر آن ہست کہ دشمنان از وے با امان زیست کنند نہ اینکہ دوستاں
ترساں وہراساں باشند۔ وگوید دنیا با آتش افروختہ ماند کہ چوں زیادہ طلب کنی سوختہ شوی
وچوں بقدر حاجت برگیری با فروغ آں راہ از چاہ باز شناسی وقتے افلاطون را سفرے پیش
آمد واز وے التماس پندے واندرزے نمود در جواب فرمود ہر کرا بشناسی از وے بدگمان
مباش وآں کس را کہ نہ دانی از وے حذر کن وشبانگاہ بے پا افزار گام مزن واز چشیدن
گیاہے کہ کیفیت آں را ندانی اجتناب جوے وبہ نزدیکئے راہے کہ مجہول بود فریفتہ مشو بلکہ از راہ
دور کہ مردم بیشتر عبور کنند سفر کن۔ وہم از سخنان اوست کہ فرماید اگر از مصاحبت زنان ناچاری
چناں باش کہ اکل میتہ را۔ گویند کہ در سفرے با مرد توانگرے مرافقت داشت ناگاہ دزدان
بدیشاں تاختند مرد توانگر گفت اے وائے اگر مرا بشناسند وسقراط میگفت اے وائے اگر
مرا نشناسند۔ وہم او گوید باشد از خشم با حلم گرائے کہ چوں غضب فرونشانی اگر بر کس عتابے

روداند در عدل و نصیحت بود و گوید دنیا چوں صورتیست کہ بر صفحۂ نگاشتہ اند از نشتر بعضے طے برخے لازم افتد۔ و گوید دوستاں را پیوستہ ثنا گوئے کہ دوستی از ثنا خیزد چنانکہ عداوت از قدح و ہجا و از سخنان اوست کہ سزاوار رحمت کسی تواند بود۔ مرد صالحے کہ خدمت امیر فاجرے کند و عاقلے کہ مربی جاہلے بود۔ و کریمے کہ محتاج لئیمے گردد۔ و گوید کار ملک آنگاہ مختل ماند کہ تدبیر آں نزد کسے باشد کہ سخن او را بپذیرند۔ و سلاح جنگ را آناں بردارند کہ بکار نتوانند بست و مال بدست بخیلے باشد کہ از بذل آں مضایقت کند و گوید شکر نعمت خداوند را بکثرت طاعت و اجتناب از معصیت تواں گزاشت۔ وقتے از وے سوال کردند کہ ترا از کسب دانش چہ سود بدست آمد گفت چہ ازیں زیادہ تواند بود کہ در ساحل بحر بسلامتم و معاینہ میکنم کہ جاہلان غرق مے شوند۔ شخصے در حضرتِ او معروض داشت کہ روزے نام ترا نزد فلاں ذکر کردم و او ترا نشناخت سقراط فرمود زیان اور است کہ من نزد او مجہولم۔ وقتے با مردے دوچار شد کہ از جنگ فرار نمود فرمود کہ فرار از جنگ فضیحتے بزرگ باشد در جواب گفت مرگ از فضیحت بدتر است سقراط گفت زندگانی را آنگاہ بر مرگ فضیلت است کہ بنام باشد نہ با ننگ روزے در انجمنے ناسزائے در آمد و از وے برتر نشست با او گفتند بر ایں بے حیا خشم نگیری گفت لاشک دیوار ایں کاخ از حصار برتر بود کس را با او خشم نجنبد منزل من چوں ہمت من فوق الثریاست و محل او چوں دانشِ او تحت الثرٰی۔ و از سخنان اوست کہ از صفائے سخن حق و قبول آں شرم مدار اگرچہ قایل آں مردے زبون و بے مکانت بود چہ از خوارئے مرد غواص در بہائے دُر ثمین فتورے نیفتد۔ و گوید چوں ندانی بپرس و چوں بد کنی پشیماں باش و چوں عطا کنی مخفی دار و چوں سایل را محروم گذاری بر رفق و مدارا تسلی فرمائے و گوید ہر کہ اختلاط با دوستاں جوید نفسِ خود را بیازماید چوں بر خلاف خواہش صبور باشد شاید و اگر نہ طریق تفرد و تجرد گیرد

وگویدآں کس کہ ترا برا ے تو دوست دارد نیکش بنواز د از سخنان اوست کہ مردم ضعیف را باسہ خصلت تواں شناخت نخست آنکہ با پند و اندرز التفات نکند دوم آنکہ با شہوۃ مخالفت نتواند کرد سوم آنکہ قبول کند آں سخن راکہ می داند وہم او گوید ہرکہ داند در خور کدام کار ست و از پئے آں شود حکمتے بزرگ باشد۔ اور اگفتند ہمہ زندگانی در تحصیل حکمت کردی۔ و مردم را بہ طلب آں دعوت نمودی۔ و اینک ہمہ شب بدرویشی بسر بردی پس این حکمت ترا چہ بے نیازی بخشید گفت از الم آن حسد کہ تو بر من داری۔ گویند شخصے باو گفت چیست کہ ترا ہرگز اندوہ ناک نہ بینیم گفت از آن کہ نیست مرا چیزے تا بر فوت آن اندوہ برم۔

ظہور بقراط طبیب پنجہزار و یکصد و چہاردہ سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

بقراط بن براقلس از فرزندان اسقلینوس ثانی است وہم در انجمن وے کسب معارف نمودے وجنابش در فن طبیعی قدوۂ حکما است و در علم طب پیشرو اطبا روزگار۔ در بلدۂ صور کہ بر ساحل دریاے شام است سکون داشتے واز آنجا گاہ گاہ بہ دمشق شدے و از کوہسار ہا و بیشہا نشیمن جستہ بریاضت نفس مشغول گشتے چنانکہ در آں محال موضعے است کہ ہنوز بصفۂ بقراط معروف است ومعالجہ مرضے راحسبتاً للہ فرمودے و براے آں کہ بیماراں از حرکت رنجہ نشوند خود بسوئے ایشاں آمد و شد نمودے و چوں ملوک یونان او را بہ معالجہ طلب میکردند اجابت نمینمود لاکن زیادہ تر زمان ملازمت نمے فرمود وقتے بہمن بن اسفندیار صیت فضل و دانش او را شنیدہ باحضار وے حکم داد و فرمود تا یک صد قنطار زر خالص بداں میزان کہ در بناے مسجد اقصے باز

نمودیم بدو دهید تا در ایران سکون کند و بقراط نپذیرفت بسبب آں خصومت کہ درمیان ملک
ایران و اہل یونان بود چنانکہ در قصۂ بہمن و شرح دولت فرق مرقوم شد۔ و ہم ایں معنی را
جالینوس در رسالۂ اخبار بقراط ذکر فرمودہ۔ علی الجملہ بقراط در فن طب تجربت را با قیاس
دمساز ساخت و کتب اہل قیاس و تجربہ و اصحاب حیل را کہ ہریک منفرداً قانونے داشتند
چنانکہ مکرر مذکور شد ہر چہ بدست آورد بسوخت و برانداخت۔ و از مصنفات او کتاب
عہد بقراط است کہ شاگردان خویش را بداں وصیت کردہ و جالینوس آنرا شرح کردہ است
و حنین از یونانی بہ لغت عرب ترجمہ نمودہ و دیگر کتاب فصول است کہ ہم حنین ترجمہ کردہ و دیگر
رسالۂ امراض الحارہ است و آں مشتمل بر پنج مقالہ است و سہ مقالہ آنرا عیسے ابن یحییٰ بہ عربی
ترجمہ نمودہ۔ و دیگر کتاب اخلاط است کہ جالینوس تفسیر نمودہ و حنین بہ لغت عرب مترجم شدہ۔ و
دیگر کتاب الماء والہواء است کہ حنین مترجم شدہ و حبیش بن حسن شرح بر آں نوشتہ و دیگر کتاب
طبیعت الانسان است کہ نیز حنین بلغت عرب آوردہ و عیسے ابن یحییٰ تفسیر کردہ۔ گویند در
بدو حال شاگرداں را از تعلیم علم طب برمردم بیگانہ و غریب منع میفرمود و بگفت چوں کس تیغ بدست
نا اہل شریر و بد دہد در سیئات اعمال او شریک باشد اما در نہایت حال بیم کرد کہ مبادا ایں علم شریف
ضعیف شود پس بفرمود مردم را چوں اہل یابند از تعلیم ایشاں غفلت نکنند۔ و از سخنان او ست
کہ فرمود ہر کہ دوست دارد نفس او جاوید اں ماند باید پیش از مردن آنرا بمیراند۔ و گوید ہر کہ خدمت
ملوک کند باید از غلظت و خشونت او رنجہ نشود چہ غواص را از چشیدن آب شور دریا گزیر نباشد۔
و گوید دو عاقل بسبب تشاکل عقل بریک چیز اتفاق کنند ہرگز دو جاہل بایک کار ساز گار نشوند۔
و گوید دو دانا باہم تواند یار بود اما دوستی درمیان جمعے ہرگز پایدار نماند چہ مقتضے عقل ہمہ بریک
نسق گردد۔ و گفت حاصل من از فضل ہمیں بود کہ بر جہل خود دانا شدم۔ و گوید علوم پاک در دلے

قرار نگیرد کہ باد ناست و نجاست آلودہ باشد۔ وگوید موت راسہل انگارید کہ مرارت آن در خوف آنست۔ وگوید آدمی باید دریں سرائے خود را چوں مہمانے داند پس اگر قدحے بدو دہند بنوشد و اگر از و درگزرانند طلب نہ کند۔ وگوید کم خوردن از غذائے مضر بہتر است از زیاد خوردن نافع آں وگفت کثرت خواب و نرمئے طبیعت دلیل عمر طویل است۔ وگوید سہ چیز است کہ موجب ہزال و لاغری است باشراب و آب ناتار شکستن و در غیر جامۂ خواب خفتن و کلام کثیر برفع صوت گفتن۔ و گوید معالجات بدن بر پنج وجہ است ہر مادۂ فاسدہ کہ در سر جمع شود بغرغرہ دفع باید کرد و از معدہ بقے و از بدن باسہال و از جلد با عرق و از عروق بافصد تواں مرفوع داشت وگوید چہار چیز است کہ نور باصرہ را زیاں کند طعام شور خوردن و آب سوزاں بر سر ریختن و در چشمۂ آفتاب نگریستن و روئے دشمن دیدن سع القصہ بقراط مردے خوب صورت و نیکو شمائل بود۔ سرے بزرگ داشت و میش چشم و خمیدہ پشت بود۔ سخن کم گفتے و غذا کم خوردے و بیشتر از ایام روزہ داشتے و سخت بطئی الحرکۃ بودے دریں جہان نود و پنجسال عمر یافت و در شانزدہ سالگی عالم گشت و مدت ہفتاد و نہ سال بتعلیم و تصنیف مشغول بود۔

ظہور سولون حکیم در یونان پنجہزار و صد و شصت سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

سولون از صنادید حکمائے یونان است و مسقط الراس او بلدۂ اسن بود کہ معرب آں اثینہ است وے جد مادرئے افلاطون است کہ شرح حالش مذکور خواہد شد۔ سع القصہ چنداں طاقت لسان و عذوبت بیان داشت کہ مستمعین سخنان او را مفرح القلوب خواندندے۔ و آں

ہنگام کہ مدار دولت قرق بر ملوک طوائف بود وارستہ کہ شرح حالش مرقوم شد حکومت
اسن داشت عوام الناس دل با سولون بد کردند و گفتند وے مردم را از شریعت ضامنین
واطاعت وعبادت اصنام باز مے دارد و خواستند با او ہماں کنند کہ باسقراط روا داشتند
ناچار سولون از اراضئے یونان فرار کردہ بہ شہر صور کہ در ساحل دریاے شام است در آمد و
در آنجا سکون ورزید تا رخت بسرائے دیگر کشید۔ از سخنان اوست کہ فرماید بہتر چیزے کہ
سلاطین را بداں دسترس بود تخفیف منال رعایا و کیفر اعمال ارباب تعدی است و گوید چوں
کار بر مرد صعب افتادہ براو باید کہ با مردم تنگدست مشورت نراند چہ مرد مسکین ہر رائے زند از سود خود
و بد زیاں نزدیک باشد و گوید دوام مدت دنیوی وسعادت اخروی جز بحسن ادب وتجاوز از زلات
وہفوات دوستاں حاصل نتواند شد۔ از وے سوال کردند کہ جزا و کیست داشتہ تر از شمشیر بر بندد
چیست و پدر کشتہ را بہ قاتل چہ عقوبت رواست فرمود کہ مرد بخشندہ آنست کہ مال خود را بذل
کند و بہ مال دیگرے طمع در نہ بندد داشتہ تر از شمشیر زبان اہل نظم ونثر است کہ مردم را بہ زشتی نام
برند اما کیفر کشندۂ پدر را نتوانم اندازہ کرد روزے یکے از صاحبان ثروت بہ کثرت مال بر وے
مفاخرت نمود سولون گفت ترا ایں فخر بر من نرسد چہ مرا آں مال نیست کہ کس تواند بہ تکلف
از من گرفت واگر چیزے بدست کنم ہم بذل نمایم و ذخیرۂ دیگر سرائے فرمائیم و بدیں اندوختہ ہرگز
نقصان راہ نہ کند و مال تو از خرچ نقصان پذیرد و نیز نصیب دیگراں گردد چہ مثل مال
دنیا خوئے مردم است کہ ہر ساعت بسوئے رود۔ وقتے اورا گفتند پادشاہ ترا دشمن دارد گفت
سزاوار است وکدام پادشاہ بود کہ بزرگوار تر از خود را دوست دارد۔ وتوکل او چناں بود کہ اگر از
قوت یک روزہ چیزے فاضل داشتے ذخیرہ کردن آن را علت بزرگ شمردے و با فقرا
انفاق کردے ؛

جلوس مہاراج بن کشن در مملکت ہندوستان بہ سہ ہزار و شصت و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

مہاراج بن کشن بعد از پدر صاحب لشکر و کشور گشت جہانبانے بزرگ و سلطانے سترگ بود چنانکہ در مملکت ہند او را در ازائے جمشید و فریدوں می نہادند چوں بر سریر سلطنت متمکن گشت اولاد پورب را بر انتظام لشکر و انتساق کشور گماشت و فرزندان برہمن را بہ تدبیر ملکی و امر خطیر وزارت باز گذاشت و در تربیت اہل پیشہ و حرفت و ترتیب ادوات حراثت و زراعت چنداں مواظبت نمود کہ بیشتر مملکت ہندوستان خضارت باغ و بوستان گرفت و بلدہ بہار را کہ رشک بہار خانہ چین است بفرمود تا چناں کردند و با ماکن و ساکن و مجالس و مدارس و معابد و مساجد معمور پرداختہ آوردند طالبان علم و پژوہندگان دانش را در اطراف عالم طلب داشتہ در آں مدینہ متمکن و متوطن ساختہ و از برائے ہر یک مرسومے جداگانہ و وظیفہ علیحدہ مقرر فرمود و سناسی و جوگی و براہمن بر وسادہ افادہ و استفادہ استظہار تمام یافتند بث حکم و نشر علوم بکمال رسید راتھور و چوہان و پوار و امثال ایشاں کہ از عملہ سپاہ و بزرگان اقوام بودند اسامی ایشاں را از برائے اقوام علم کردہ ہر قوم را بہ نام صاحب آں قوم مسمےٰ ساخت و راجہ تلنگ و بیگوہ و ملبار را کہ از عظمائے مملکت بودند بہ حفظ ثغور و حکومت جزائر بر گماشت و سپہ سالارے سپاہ ہند را بہ مالچند کہ مردے دلاور و خردمند بود باز گذاشت گویند مالچند سپہسالارے باشکوہ بود چنانکہ مملکت مالوہ باسم وے معروف است و قلعہ گوالیار و میانہ از مستحدثات اوست بیشتر وقت در گوالیار اوقات گذرانیدے و کلاوتاں را کہ در علم راگ کہ موسیقی اہل ہند است

استاد زبردست بود از تلنگانہ و دکن آوردہ در قلعہ گوالیار با خود بداشت چنانکہ از نسل او در گوالیار بسیار شدند و ایں علم در آنجا شایع شد فی الجملہ در آخر عہد مہاراج برادرزادہ اش از وے رنجیدہ بہ زابلستان آمد و در آں وقت پادشاہ ایران ضحاک بن علوان بود لیکن فرماں فرمائے زابلستان کرشاسب بن اترط بن شم بن طورک بن شید اسب بن تورش بن جمشید بود و ایں کرشاسب عم نریمان است چنانکہ در جائے خود گفتہ شود چوں برادرزادۂ مہاراج بادے پناہ آورد کرشاسپ اعانت او را فرض شمردہ با سپاہے بزرگ متوجہ ہند شد در پنجاب بہ مالچند سپہ سالار جنگہائے مردانہ کردہ ظفر یافت بہ مملکت ہندوستان در آمدہ اکثر ممالک مہاراج را عرضۂ تاخت و تاراج فرمود مہاراج ناچار شدہ پارہ از مملکت خویش را با برادرزادہ تفویض فرمود و او را از خود راضی نمود و کرشاسب را بافضال زر و جواہر آبدار و احسان تحف و طرائف بیشمار خرسند ساختہ التماس داشت کہ بہ مملکت خویش رجعت فرماید و کرشاسب ملتمس وے را بپذیرفتہ بہ حضرت خویش باز آمد لکن ایں فتنہ علت فتور شوکت و جلادت مہاراج گشت چنانکہ فرمان گذاران سنگلدیپ و کرناتک جمعیتے فراہم کردہ شیوراے کہ از جانب مہاراج بن کشن حاکم دکن بود ہزیمت دادہ شہر دکن را فرو گرفتند شیوراے بہ حضرت مہاراج آمدہ صورت حال را با خداوند تخت و تاج بازگفت پادشاہ ازیں معنی در خشم شدہ فرزند اکبر خویش را با سپاہے جیر ریلان کوہ پیکر بہ فتح شہر دکن و قلع و قمع دشمن مامور ساخت شیوراے با چنیں مردان رزم آزمائے متوجہ دکن گشت زمینداران دکن بعد از اصغائے ایں خبر سپاہے عظیم ساز دادہ بہ استقبال دشمن از شہر بیروں شدند و لشکر مہاراج را آماج سہام و فسان حسام ساختہ درہم شکستند در میان گیر و دار پسر مہاراج زخمدار شدہ بہ دار القرار شتافت و شیوراے بالبقیۃ السیف طریق ہزیمت سپردہ بہ حضرت سلطنت آمد و صورت قضیہ را با مقربان درگاہ بہ بیان گذاشت پادشاہ چوں شیر گزندیافتہ برتافت و از پسے چارہ کس

بطلب مالچند سپہ سالار فرستادہ وی را بہ درگاہ آوردہ و تقدیم ایں خدمت را با وے مفوض کردہ
او گزیدگان سپاہ را بہ ہمراہ برداشتہ ظاہر دکن مضرب خیام ظفر احتشام ساخت و روزے چند
با زمینداران دکن مصاف دادہ مخالفین بادشاہ را با تیغ خاراشگاف کیفر فرمود و دیگر بارہ تخت
و تاج مسخر مہاراج گشت و تا غایت ہفصد سال بہ دولت اقبال بزیست از وے چہاردہ
پسر بہ وجود آمدہ و بہتر و مہتر آں جملہ کیشوراج بود او را بجائے خود ولیعہد ساختہ جائے بپرداخت

جلوس کیشوراج در مملکت ہند سہ ہزار و ہفت صد و شصت و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

کیشوراج بن مہاراج بعد از پدر صاحب تخت و تاج گشت چنانچہ ازیں پیش مرقوم افتاد اورا
سیزدہ برادر بود کہ ہمہ مردان دلاور و گردان شاور بودند پس کیشوراج ہر یک را بہ حکومت بلدے
و فرماں فرمائے شہرے مامور فرمود تا رواج دولت دہند و خراج مملکت ستانند آنچہ خود
سپاہے ساز دادہ با مردان کار آگاہ و دلیران کاری بہ بلدہ کالپی آمد و کار آنجا را بہ نظام
کردہ روزے چند بماند و از آں جا بگوندوارہ درآمد و رایان دور و نزدیک را طلب فرمودہ
ہر یک را تشریفے درخور بداد و پیشکشے لائق بگرفت پس از گوندوارہ کوچ دادہ با آں لشکر
کش بہ کنار دکن آمد زمینداراں آں مملکت کیشوراج را تمکینے ننہادند و اظہار مسکنتے در حضرت
سلطنت نہ کردند اندک کردار ایشاں بر کیشوراج دشوار آمدہ در طلب خراج و مطالبہ
باج مبالغت و خشونت آغاز کرد ایں معنی نیز رایان دکن را ناموافق افتاد پس ہمگی باہم
متفق شدہ رشتہ موالفت ببریدند و لوائے مخالفت برافراشتند و لشکریان خویش

راازاطراف مملکت خوانده دردکن حاضر کردند وسپاہے کشن فراہم آوردند تا باکیشوراج مصاف داده اورا ازپیش بردارند وآسوده درملک خویش روز گذرانند کیشوراج چوں نیک نظر کرد بدانست که باایشاں ازدرمعادات ومبارات بیروں شدن باخطر نزدیک باشد چه لشکرے راکه باخصم امکان مقاومت نیست جز ندامت بهره نخواند آورد وپس اسباب مداہنه ومهاونه ساز داده مردان باصلاح صواب درمیانه سفیر ساخت تا به ملائمت خاتمت آں کارراه به صلح مقروں داشت وازآنجا گذشته بسرحد تلنگ دیپ آمده کار آں حدود را نیز به نسق کرد آنگه به مقر سلطنت ومصدر دولت بازگشت فرمود ودرارے که جهانبانے قرار گرفت لکن ہمه روز ازجسارت زمینداراں دکن ولے رنجه وتنے در شکنجه داشت داوات چیره شدن وغلبه کردن برمعانداں همی جست تا شبے چنانش باخاطر رسید که ازایرانیان استمداد کند وخاک دشمن به باد دهد درآں ہنگام بادشاه ایران ضحاک تازی بود واززمین زابلستان تا ثغور پنجاب راگرشسب فرماں گذار بود وضحاک ازوے به ابلاغ سلامے وادائے تحیدی خود را رضا سید اشت وکار باا وبه ملائمت ومصافات میگذاشت کیشوراج چوں ازخوے ضحاک ہراسناک بود نامه مہر انگیز ساخته وداده باارمغانے لایق نزد گرشسب فرستاد وازوے مدد طلبید تا باستظهار او براعدا ظفر یابد گرشسب پسر عم خود نریمان بن کورنگ بن اترط راکه درحدیقه جدال وقتال تازه نونهال بود بافوجے دریاموج باعانت پادشاه ہند مامور فرمود کیشوراج چوں ازورود نریمان آگاہی یافت شاد خاطر شده تاجالندر وبرا استقبال کرد ومراسم مهمان نوازی به تقدیم رسانید آنگاه باتفاق نریمان ودلیران ایران متوجه دیار دکن گشت مردان آں مملکت راپائے اصطبار بلغزید وتاب مقاومت نماند بعضے که ازگناه خویش نمیتوانستند خواست باطراف ممالک پراگنده شدند وبرخے بقدم عذر خواست پیش آمده روئے مسکنت برخاک نهادند وزبان به پوزش ونیایش برگشادند دیگر

باره کیشوراج رایت استقلال برافراخت و کار باج و خراج دکن مضبوط ساخت و از آنجا باتفاق ندیمان بدار الملک آمده او را انجواسته فراوان چوں صرهاے سیم و زر و حقهاے لآلی و درر و جامهاے زرتار و اسپهاے رهوار خوشنود فرمود نیز تحف و هدایا درخور کشسب مهیا کرده باوے سپرد و او را کسیل ساخت و خود بے منازعے بکار ملک و رعیت پرداخت و مدت دویست سال در ممالک هندوستان باستقلال حکومت کرد و مردم را تن آسانی و مرفه الحال بداشت چوں مدتش سپری شد فرزند مهین خود فیروز رائے ولیعهد کرده جائے پرداخت ٭

بنائے دیوار چین بدست دیهی چهار هزار و سیصد و هشتاد و یک سال بعد از هبوط آدم علیه السلام بود

چوں کار مملکت چین از ترکتاز اقوام مغول و کرایت بخرابی کشید و چندانکه بادشاه وقت که دیهی بود بکار حرب رنج برد مفید نیفتاد کس نزد التان خان فرمانگذار ختائی فرستاد و او را طلب داشت و مقرر است که سلاطین ختا را بلقب التان خان گویند علی الجمله التان خان بدرگاه وے پے آمد و همچناں صنادید مملکت چین و قواد سپاه را حاضر کردند و در کار خرابی مملکت و تعدی مغول و تاتار مشورت نمودند و عاقبت الامر دانایان و کاردانان حضرت بداں شدند که میباید سدے در سرحد مملکت برآورد و سرهنگے چند با سپاهی درخور حافظ و حارس فرمود که عبور لشکر بیگانه از آں محال باشد چوں ایں رائے برگزیده و مختار افتاد فرمود تا مهندسان و دانشوران و دیوارگران چابک دست از اطراف بلاد و امصار حاضر شدند و از مردم مملکت که صغاره کباره بشماره ششصد کرور بودند چنانکه در بدو تاریخ چین مرقوم افتاد بفرمود تا یک ثلث که کار نیابان را شایستند

و مزدوری توانند کرد درین مهم مزدور باشند آنگه از خزائن موروثی زر و سیمے که کفایت این کار کند خارج فرمود پس التان خان که در ختای دست نشان وے بود بحکم پادشاه آن مایه را برگرفت و مردم را فراهم کرده بر سر کار آورد و دامنهٔ ساحل دریای جورجه در مابین شمال و مغرب از اعمال اراضی سنسی تا کنار رود خانهٔ قراموران بنیان دیوارے کرد که مغولان آنرا اتکوده ورکان بوقورقه گویند و طول آن دیوار سه هزار و پانصد میل بود و چندان عرض داشت که شش سوار در فراز آن باهم بازی توانند کرد و بیک رشته اسب تازی توانند نمود و در هر جائے چه در فراز قلل جبل و چه در پایان دره مغاک ارتفاع آن هیجده ذراع است و درین مسافت ممتده همه جا اراضی رخوه را فرو بردند تا بزمین سخت رسیدند و بنیان دیوار را با سنگ و صاروج محکم بر آوردند چندانکه مساوی ارض گشت آنگه با خشت پخته و گچ دیوار را مرتفع ساختند و در هر صد ذرع فاصله برجے مربع و محکم افراختند و دروازه مقرر داشتند بدان استواری که تاکنون که سال بر هزار و دویست و پنجاه و نهم هجرت نبوی میرود و سه هزار و هفتاد و هشت سال شمسی است که بنیان آن نهاشده هنوز بر جائے پاینده و محکم است علی الجمله مدت پنجسال بے آنکه هیچگاه مردم کار نشستند این مهم نهایت شد و این خبر در حضرت پادشاه معروض افتاد بفرمود تا دو کرور مرد سپاه در آن دیوار همواره حارس و نگاهبان بوده باشند و هرگز بروج و دروب آن را خالی نگذارند و قوم او نکقوت نیز از آن جمله بود که مامور بحراست آن بنیان گشتند لاجرم مردم چین از تعدی لشکر مغول و تاتار آسوده شدند و خاطر پادشاه شاد شد پس از پرداختن این امور دیگر ممالک محروسه را بسی و شش قسم معین کرد و در هر قسمے حاکمے عادل بگماشت تا مهمات رعیت را بخوبی فیصل دهد و برای آنکه در تاریخ چین مبدأ سخن وے باشد و از مردم پیشین کس حکایت نکند بفرمود تا کتب تواریخ سالفه را از هر جا یافت میشد همی آورده در آتش بسوختند و علمای مورخین را که اخبار گذشته

نیکو نہ یاد داشتند ہمی حاضر ساختہ بہ قتل میرسانید ند مع القصہ دیہی پس از انجام آں بنیان نیز بیست و ہفت سال کرد کہ ہمہ جہت مدت حکومت وے سی و ہفت سال بود و پسر مہتر خود جیوین کہ بادشاہی خاندان سینک تانگ با وے منتہی میشود ہنگام وفات طلب ساختہ ولیعہد ہی بدو داد و جائے بپرداخت۔

جلوس کلیان چند در مملکت ہندوستان پنجہزار و چہار صد و چہل و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

کلیان چند پسر جونہ است کہ شرح حالش گفتہ شد و او از میان بیست و دو پسر جونہ جلالت و افزوں داشت لاجرم بعد از پدر در مملکت ہندوستان نافذ فرمان گشت و برادراں را در تحت حکومت خویش بداشت و آنگہ کہ کار سلطنت با وے راست گشت دست تعدی از آستین برآورد و بے موجبے با ہرکس در آویخت و خون مردم بے گناہ ہمی بر تخت و با ہرکس گمان یک دو دینار زر داشتے او را بہ بہتانے آلودہ کردہ آں زر از وے بگرفتے و از براے زیادہ طلبی خراج رعیت را آماج ہزار شکنجہ و عذاب فرمودے چوں مدتے بدینگونہ درگذشت دار الملک قنوج روے بویرانی نہاد چنانچہ جز معدودے از مردم در پاے تخت نماند خلق بہر سوئے پراگندہ شدند و پشت با حضرت بادشاہ دادند از ایں روے مملکت ہند پر آشوب گشت و در اطراف و جوانب زمینداران و راجگان سر از فرمان کلیان چند برتافتند و خود بہ حکومت مملکت خویش پرداختند از جملہ راجہ بکرماجیت بود از میان قوم پوار سر برکشید و او در عنفوان جوانی و روزگار شباب سالہا در جامہ فقر و درویشی زیستن داشت و با درویشاں سیاحت

بلاد و امصار مشغول بود و در صحبت ایشان متحمل ریاضات شاقه میگشت ازاین رهگذر مردم
هندوستان در حق او سخنان عجیب طراز داده اند و بنامه برده اند از جمله گویند چون پنجاه ساله
شد با سروش آسمانی قدم در بادیه سیاگری گزاشت و چون تقدیر ربانی آں بود که در جهٔ حکمرانی
دریابد و مردم را از چنگ جور و اعتساف رهائی بخشد در روزگارے اندک ابرامات مملکت
نهروالہ و مالوہ غلبہ جست و در بلاد و امصار آں اراضی حکومت یافت و دست افضال و
احسان برکشود و کارہی بعدل و نصفت کرد چنانکہ در ہمہ مملکت ہیچکارے بکیوئے بانحراف
اعتساف نمیرفت و عقیده مردم ہند آنست که او را عالمے بیروں از عالم دنیا بوده چنانکه آنچه در خاطر وے
ظاہر میگشت بے قصور بہ ظہور مے پیوست و ہر چه از سود و زیان و زشت و زیبا در مملکت او
شبانگاه واقع میشد بامداداں بے زیادہ و نقصان در ضمیر او کشوف میگشت و با آنکه سلطان
مقتدر بود سے باز ہندوستان برادرانه ہمہ ست و ہمہ استان شدے و در کاشانه خود جز کوزه
گلینے و حصیرے از حطام دنیوی نداشتے و در زمان حکومت خویش قلعه دھار را بنیان کرده
براے سکونت اختیار فرمود و بلدهٔ اوجین را او عمارت کرد و در اوجین بتخانه مہاکال را
بساخت و برہمنان و جوگیان را در آنجا جاے داده براے ہرکس در سوے جداگانه مقرر بساخت
تا در عبادت و پرستش اصنام و اوثان ہیچگونه نقصان نه بینند و خود نیز ایام خویش را در
پرستش خداوند و پرسش حال خلق موقوف داشت و مردم ہند افسانه ہائے عجیب و روایات
غریب در باره او بر طراز یده و برنگاشته اند بالجمله چوں دولت از وے گشت یکے از زمینداران
دکن که او را سالباہن میگفتند بالشکرے آراسته بعزم تسخیر اراضی مالوه بیروں تاخت و راجه
بکرماجیت نیز مردم خود را فراہم کرده باستقبال جنگ او کوچ داده در کنار دریائے نربده
ہر دو لشکر باہم دوچار شدند و جنگ انداختند بعد از گیرودار فرداں سالباہن غلبه یافت،

وراجہ بکرماجیت در حربگاہ مقتول گشت ومملکت مالوہ ازپس وے مدت ہا روبویرانی داشت وفرمانگذارے لایق بدانجا راہ نکرد تا زمام دولت بدست بہوج افتاد چنانکہ درجائے خود مذکور خواہد شد بالجملہ مردم ہند چوں راجہ بکرماجیت را بزرگوار میدانستند تاریخ سال و ماہ خود را ازحین وفات او نہادند ودرنامہا ثبت کردند۔

ظہور حاتم طائی شش ہزار وصد وہفتاد و یک سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

حاتم بن عبداللہ بن سعد الحشرج از قبیلہ بنی طے مرویست کہ در پست وبلند زمین نامش سایر است دربذل وسخا چناں بود کہ بخشندہ تر از وے کس نشاں ندہند چنانکہ درمیان عرب اجود من حاتم مثل گشت وشجاعتے انباز ایں سماحت داشت ہروقت مقاتلہ کرد غلبہ جست وہرگاہ تاختن برد غنیمت آورد وہرگاہ از وچیزے طلب کردند روسوال نفرمود وہرگاہ بانداح مقامری کرد دست برد وہرگاہ از حربگاہ اسیر آورد آزاد ساخت وہرگاہ مال بدست او آمد بہ بخشید وشعر نیکو توانست گفت چہ دیوان اشعار او درمیانست وباخدائے سوگند یاد کردہ بود کہ ہروقت بردشمن غلبہ جوید وخصم گرفتار او شود اگر پدر ومادر آں خصم جز وے فرزندے نداشتہ باشند اورا نکشد وآزاد کند اگرچہ دشمن خونخوارہ باشد وازینجاست کہ خطاب بہ ماویہ زن خود کردہ وایں شعر فرمودہ بیت

اماویؔ انی رب واحدا امہ	اخذت فلا قتل علیہ ولا اسر

وقتے چناں افتاد کہ در یکے از شہرہائے حرام حاتم را بہ ارض عنیزہ عبور شد ناگاہ ازپیش خیمہ

مرد اسیر بانگ برداشت کہ اے ابا سفانہ مرا دریاب کہ سپش اسیری مرا بہ ہلاکت آورد حاتم گفت ویحک بہ بدترین ہنگام مرا نام بردی کہ نہ درمیان قوم خویشم ونہ با خویشتن زروی سیمی حمل کردہ ام اما با اینہمہ ترا بجائے نخواہم گذاشت وپیش شد صاحب اسیر را نخواست واو را از وے بخرید وآزاد ساخت وخود بجائے او بگرو کان نشست وہمی ببود تا خبر وے بقبیلہ او بردند ومردم او زر آوردہ فداوادند وحاتم را از گرد برآوردند دیگر از خبر جود او آنست کہ در قحط سالی کہ مردم بزحمت تمام گذران میکردند شبے ماویہ ضجیع حاتم ودختر ش سفانہ ودیگر فرزندانش گرسنہ بخفتند وحاتم پسر خود عدی را در بر گرفت وماویہ سفانہ را در آغوش کشید وہمے قصہ بگفتند وایشاں را بفریفتند تا بخواب رفتند آنگاہ حاتم از بہر ماویہ ہمی فسانہ گفت تا باشد او را نیز بخواب کند ماویہ ایں معنی را فہم کرد وچوں لختے قصہ بشنید خود را بخواب وانمود وچندکرت حاتم او را بانگ زد وپاسخ نشنید پس چناں دانست کہ بخواب شدہ دریں وقت نگراں بود زنے را کہ در پشت خیمہ دید کہ ندا درداد کہ اے ابا سفانہ از نزد اطفال گرسنہ بسوئے تو آمدہ ام حاتم بے توانی گفت برو اطفال خود را بیاور تا ایشاں را سیر کنم ماویہ از جاے بخواست وگفت از کجا سیر کنی وحال آنکہ کودکان خود را با قصہ وافسانہ بخواب کردی حاتم چیزے نگفت وپیش شدہ اسپ خود را بکشید وذبح کرد وآتش بفروخت وبر آتش افگندہ وبا ماویہ گفت تو نیز کودکان خود را بیاور وبا ایں کباب سیر کن وبر در خیمہ ہر یک واز مردم قبیلہ بتاخت واز خواب برانگیخت وگفت بر سر ایں آتش جمع شوید مردم از ہر سوئے فراہم شدند وآں اسپ را پاک بخوردند وحاتم خود در گوشہ بنشست وہمچناں گرسنہ ببود ولب بداں کباب نیالود مردم طائی برانند کہ ایں جود را حاتم از مادر خود غنیہ دختر عفیف طائی بارث داشت بالجملہ از قصہائے حاتم بایں چند سطر قناعت رفت وبعضے از اخبار او د

فرزندان او و فرزندزادگانش ہر یک درجائے خود مسطور خواہد شد انشاء اللہ۔

گرفتاری میرزا ابوالقاسم قایم مقام بفرمان شاہنشاہِ غازی وخاتمہ کار او

بعد از جشن نوروزی چوں روزے چند برفت وہوا راسورت گرما بادید شد شاہنشاہ غازی محمد شاہ قاچار از طہران بباغ نگارستان تحویل داد وکارداران دولت در پیرامون نگارستان خیمہا افراشتہ کردند ومیرزا ابوالقاسم قایم مقام درباغ لالہ زار کہ یک تیر پرتاب تانگارستان مسافت است نشیمن کرد ایں ہنگام شاہنشاہ غازی درقید وبند قایم مقام یکجہتہ گشت چہ از دیرباز ازوے رنجیدہ خاطر بود با اینکہ تشریف وزارت خاص از بہر قایم مقام مے نمود وعقدہائے سخت رابسر انگشت تدبیر توانست کشود فاضلے مودت وادیبے مجرب بود آں کبرے کہ بامنصب ہمساز ست وآں غفلتے کہ بادولت انباز نگذاشت کہ دل بادشاہ را باخود صافی دارد وکدورات خاطرش راکہ بسالہائے دراز متراکم بود بزداید چہ ازاں وقت کہ وزارت نائب السلطنت بود عباس میرزا داشت پیوستہ محمد شاہ از روش او باکراہ بود اجرے ومواجب ملازمان حضرتش رابے کلفت ومشقت اداے نمودودرحل وعقد امور دولت ہرگز برمراد او تقدیم امرے نمیفرمود ودر مملکت خراسان یکشب چناں افتاد کہ شاہزادہ محمود در سراپردہ محمد شاہ بمہمان حاضر شد شاہنشاہ غازی قایم مقام راپیام کرد کہ امشب مرامہمانے رسیدہ خورش وخوردنی کہ لایق میزبان ومہمان باشد بفرمائے تادراینجا حاضر کنند درپاسخ گفت قانون شما آنست کہ ہرشب باید درسرخوان نائب السلطنۃ

کار اکل و شرب کنید خوان جداگانه بدست نشود هم اکنون مهمان را عذر در کنار نهید و بدانجا
کوچ دهید محمد شاه ازین سخن آشفته شد و حشمت پدر مانع بود که قایم مقام را کیفر کند
میرزا حسن آشتیانی مستوفی الممالک که آن وقت در حضرت نایب السلطنه مستوفی بود این قصه
بشنید و کار آن مجلس را از خورش خوردنی ساخته کرد مع القصه ازینگونه کردارها فراوان افتاد که
در هر یک پادشاه غیور قتل قایم مقام را بر خویش واجب میداشت و در خاطر نهفته میکرد بعد از آنکه
در تخت سلطنت جای کرد و زمام مملکت بدست گرفت همچنان کار وزارت با قایم مقام
بود و این هنگام نیز بر عادتی که داشت بمراد خاطر پادشاه کمتر میرفت و اگر حکمی از
پادشاه میرسید و آن را باصلاح دولت راست نمیدانست یا با طمع خویش موافق نمی یافت
بی سؤال و جواب برخلاف آن حکم فرمان میکرد و این همه بر غضب شاه افزوده میگشت و
آن کین دیرینه نیز جوش میکرد وقتی چنان افتاد که شاهنشاه غازی معادل بیست تومان زر بمردی
باغبان عطا فرمود قایم مقام کس فرستاد و آن زر استرداد کرد و بیتوانی بشاهنشاه پیام داد که ما بوجود
خدمت دولت ایران خواهیم تا شما نیز الا آنکه تو چاکر بزرگتری و ما از صد هزار تومان بینا و دست تواتیم
ایثار خویشتن کرد اگر خواهی مهمانداری مملکت ایران را خود میکن و هشتاد هزار تومان این زر
ترا باشد و من با بیست هزار تومان کنج دهم و اگر نه من مهماندار شوم و تو با بیست هزار تومان قناعت
فرمای پادشاه را که در خاطر خود شیر شرزه نهفته اند ازین کردار و گفتار آتش غضب افروخته گشت
و ساخته هلاک و دمار قایم مقام آمد و از آن سوی قایم مقام کین و کید پادشاه را با خود
میدانست اما چنان می پنداشت که تا بر تمامت ملک ایران نیک مستولی نشود بر طریق
دفع او نرود و با خود می اندیشید که تا آن هنگام بدست وزرای مختار دول خارجه و تدبیرهای
دیگر یکجا بنام شرکان ایران و سلاطین و دول خارجه رقم کند که چنانکه پادشاهی در خاندان

سلاطین قاجار بشرط ولایت عہد زپدر بہ پسر یادگار است وہیچکس آرزوے آں مقام نکند وزارت نیز بدینگونہ باشد بادشاہاں نتوانند او را و فرزندان او را از وزارت خویش خلع کنند و غافل ازاں بود کہ تدبیرہا باتقدیرہا راست نیاید بالجملہ شاہنشاہ غازی چوں ہنوز پسرہا فتح علی شاہ از محل خود ساقط نشدہ بودند و در چشم مردم باشوکت و مکانت تمام بودند اکراہ میداشت کہ قایم مقام از مکنون خاطرش آگاہ شود مبادا کینے آغاز دو خللے در کار ملک اندازد لاجرم با میرزا نصر اللہ اردبیلی صدر الممالک و محمد حسین خاں زنگنہ ایشک آقاسی باشی و چندتن دیگر از رازداران حضرت در تدبیر او ہمداستان شد و حاجی میرزا آقاسی را کہ در طریقت پیشواے خویش میدانست نیز آگاہ کرد و ا قایم مقام شب یکشنبہ بیست و چہارم صفر ہنگام نماز دیگر با میرزا تقی علی آبادی و میرزا موسے نائب رشتی میعاد نہاد کہ بخانہ میرزا محمد پسر میرزا احمد کاشی رفتہ در وفات میرزا زین العابدین ستوفی کاشی کہ عم او بود او را تسلیت و تعزیت گوید اینوقت از حضرت بادشاہ کس باحضار او برسید و او را طلب فرمود و ازاں سوئے شاہنشاہ غازی قاسم خاں قوللر آقاسی را حاضر کردہ فرمود کہ سالہا پروردۂ نعمت ما بودہ و در مہد فراغت غنودہ امروز در تقدیم ایں خدمت اگر ہمہ جان برسرش کردہ مسامحت نباید روا داشت قاسم خاں اجابت فرمان را جبین ضراعت برخاک نہاد آنگاہ اللہ ویردی بیگ مہردار و میرزا رحیم پیش خدمت خاصہ را کہ موثق و ممتحن بودند ہر یک را آلتے قتالہ سپرد فرمود بعد از درآمدن قایم مقام بنگارستان او را بحکم اقامت کنید و اگر فرمان پذیر نشود و ساز مراجعت کند بضرب کلولہ اش از پاے درآرید مع القصہ قایم مقام بباغ نگارستان درآمد او را گفتند در بالاخانہ عمارت دلگشا باش تا پادشاہ از سرائے درونی بیروں شود اللہ ویردی بیگ و مرزا رحیم حربہا خویش پنہاں داشتہ او را در بالاخانہ جائے دادند و در برابرش ایستادہ شدند چوں زمانے برگذشت و شاہ

حاضر نشد گفت من با چندتن میعاد نهاده ام که به تسلیه دوستے رفته باشم صاحب خانه چشم براه است
میرزا تقی و میرزا موسے نیز در شاهراه انتظار ند در حضرت پادشاه معروض دارید که زحمت بیرون
شدن بر خود ننهند فردا از بامداد حاضر حضرت خواهیم شد گفتند شاه فرمود تا مرا دیدار نکند فراغت
نه فرماید لختے دیگر توقف کرد و دیگر باره آهنگ بیرون شدن فرمود الله ویردی بیگ گفت
فرمان این است که در اینجا باشید گفت همانا من محبوسم و کلاه خویش را بزیر سر نهاده ردائے
خود را زبرپوش کرد و بخفت از آں سوے شاهنشاه اسد بیگ فراش خلوت را به نزدیک
حاجی قاسم خاں سرتیپ فوج فرستاد و فرمان داد که من قایم مقام را ماخوذ داشتم هم اکنوں
فوجے از سربازان را بفرست تا اطراف باغ لاله زار را پره زنند و نگاه بان باشند و مردم او را
نگذارند از جائے بجائے متردد شوند حاجی قاسم خاں گفت هرگز من با پیام دل اینکار نه دارم
الا آنکه شاهنشاه غازی با خط خویش رقم کند دیگر باره اسد بیگ برفت و خط پادشاه بیاورد
لاجرم حاجی قاسم خاں گروہے از سربازان را حکم داد تا میرزا محمد و میرزا علی و دیگر فرزندان
و ملازمان قایم مقام را نگهبان شدند و اطراف باغ لاله زار فرو گرفتند و محمد رضا خاں
فراهانی پسر عم قایم مقام را که از خراسان رسیده بود در پره سرباز انداختند و بعضے از اموال
و اثقال و اسب و استر او را نجف خاں میر آخور نایب السلطنه عباس میرزا ماخوذ و مضبوط ساخت
از یں روئے که محمد رضا خاں بعد از وفات نایب السلطنه در مشهد مقدس کار بر نجف خاں آشفته
کرد و خواست او را محبوس و مغلول سازد یحیے خاں نمیشی خویش را از باره شهر بزیر افگند و فرار
کرد و اموالش بهره محمد رضا خاں گشت مع القصه بعد از باز داشتن قایم مقام و بالاخانه دلکشا
شاهنشاه غازی فرمود نخستیں قلم و قرطاس را از دست او بگیرید و اگر خواهد شرحے بمن نگارکند
نیز مگذارید که سحرے در قلم و جادوئے در بنان و بیان اوست که اگر خط او را ببینم فریفته شوم

واورا راکنم پس برحسب فرمان عوانان دژخیم اداتِ نگارش اورا گرفته از بالاخانه ولکشا فرود کردند و در بیغوله که حوض خانه خوانند محبوس داشتند و بعد از شش روز در شب شنبه سلخ سفرش خبه کردند و جسدش را در جوار بقعه شاهزاده عبدالعظیم رضی اللہ عنہ بخاک سپردند از پس آں اموال واثقال زر وگوہر وکتاب خانه اورا کارواران دولت ماخوذ داشتند و فرزندانش را مامور نمودند که در اراضی فراہاں در قرائے خویش نشیمن کنند و عشیرت او ہرکه در آذربائیجان بود ہم مامور باقامت فراہاں گشت و ہر یک راسیورغالے از منال دیوان مقرر شد تا بداں معاش توانند کرد و برادرزاده قایم مقام میرزا اسحاق که دریں وقت در آذربائیجان وزارت فریدوں میرزا داشت ہم ازانجا بیروں شده در دارالامان قسم اقامت کرد۔

آئین اکبری

آئین سپہسالار

جانشین خدیو عالم است۔ سپاہ صوبہ و رعیت فرماں پذیر او۔ و آبادئی ایں بداد گری او۔ ہر کارے کہ پیش گیرد ایزدی رضا را طلبگار بود۔ نیایش و نیازمندی بیشتر سازد خیر اندیشی مردم زاد از دست نہلد۔ از چدکاری زمانے نغنود بہرزہ لائی و تلخ روئی نشتابد آگہی و قدر دانی خوئے بر سازد خاصہ از پرستاران نزدیک و دوران خدمتگزار آنچہ از ملازمان آید بفرزندان نفرماید و آنچہ اینان توانند خود بداں نپردازد و در کار کرد با داناترے از خود راز کشاید و اگر نیابد با چندے گزیدہ ہمزبانی کند و گذارش ہا بر سنجد۔ قطعہ

گاہ باشد ز پیر دانشمند	بر نیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے ناداں	بغلط بر ہدف زند تیرے

فراواں مردم را در انجمن راز نگذارد و دانائے دلیر و لسوز کم از نایاب۔ مبادا یکے خدنگ افزاید و بایست وقت از دست شود۔ سردارے را پاسبانے دانستہ دوربینی بکار برد و مزاج شناسی را دست آویز دولت ساختہ شایستہ[1] زندگی نماید۔ لطف و قہر را در فرمان خود باز دارد۔ سرکشان را بکار شناسی و اندرز گوئی فرماں پذیر گرداند ورنہ بتلخ گوئی و بیم افزائی و بند و زدن وعضو بریدن باد افراہ آمادہ گرداند۔ و در گسیختن عنصرے پیوند فراواں اندیشہ بجا

[1] (ص د) شایستگی ۱۲۔

آو روزبان را بدشنام نیالاید که آیین هرزه درایان بازاری نشین است۔ گفتار از سوگند باز دارد
که خود را بدروغ گوئی و مخاطب را به بدگمانی تهمت آلوده ساختن است۔ در دادپرسی[1]
بگواه و سوگند بسند نکند گوناگون پرسش و دیده سواد پیشانی و دوربینش نماید و بر دیگران گذشته
فارغ ننشیند۔ بیت

بدیوان منشیند از غم یاد او	که شاید ز دیوان بود داد او

دادخواهان را رنج انتظار ندهد۔ چشم از گناه پوشد و پوزش پذیرد۔ و چنان زندگانی نماید که مردی
و شکوه را گزندی نرسد و بکیش مردم و دنیا و پژوهش خردمند و کار دنیا که پایدار شود زبان خود
نگزیند دین پاینده را بآلودگی چگونه گذارد اگرچه با او دست شورش گسیده بود و رنه بیمار
ناتوانی است بمهربانی درخور هر کسی از کارهای سپهکاران راستی پاداش بسپارد و ناهموار را بپادان
بیدل ایشان بخشد و زبان زبان خبر گیرد نیک اندیشان دوربین است گو کم از سپاسی
برگزیند اگر چنین فرو میده مردم بدست نشیند و سپهکاری چند با هم تا آشنا را برگمارد
و گذارش هر یک را انگاشته عیار راستی برگیرد۔ و هموارہ هیچ را الکنر از دخل کسند و اندوخته
را لختی بستمندان بر دهد خاصه آنکه زبان بخواهش نکشاید۔ از سالان سپاه و دیراق ناساخته
نشود و خود را از سواری باز ندارد و به تیر و تفنگ پردازد و مردم را بدان ورزش فرماید در
نرد و بسیار ساختن بی هیچ ... و اختیار ... با آهستگی ... پرستش گرداند ...
دهقانان ناپارسا گوهر پیشه اخلاص در میان آرند و بیخ گران خویشتن ... افزائی
زراعت و آبادی زمین همت برگمارد و پراگنده پیمانه و شمار نماید و بادستی
کشاورزان گزیده و پرستش ایزدی بر شمارد عمل گزاران انصاف گرای باز دارد و ...

[1] (ح) داوری ۱۲ که در زه ش ... ۱۲ که ... ۱۲

از کارکردانیان آگهی پذیرد - در ساختن حوض و چاه و کاریز و باغ و سرای و دیگر منازل خیر سعادت اندوزد و در تعمیر باستانی آثار دست همت بر کشاید خلوت گزین و پراگنده دل نباشد که آئین وارستگان صحرانشین است و نیز با عامه نشستن و در هنگامه بودن خو نکند که روش صورت پرستان نابینا است - **بیت**

تو با همه همنشین و میر از همگان نیز　　در راه خرد دونکس باش نه عنقا

ایزدی گزیدگان را گرامی دارد و از گوشه نشینان خدا جو ژولیده مویان برهنه پا دریوزه گر باشد نیایش آفتاب[1] و چراغ خورشید معبودی و آتش پرستی[2] نداند - به بیداری خوگر شود و خواب و خور از اندازه نگذارند و گریبان روز و دامان شب را آگهی بسر آرد و در دل روز و شب نیازمندی کند چوں از کار جهانیان و درونی شماره وا پردازد و در فرهنگ نامها ژرف درنگرد و کاربندد و اگر دل بدان نیاز آید مثنوی معنوی برخواند و دل نیایشها نداده پے بمقصود برد - آزموده داستان هاے کلیله و دمنه طبیعت را میزبانی کند و بر نشیب و فراز جهان آگهی یافته آزمون پیشینیان بتجربه خود سگالد و در روانی تحقیقی علوم توجه بر گمارد و دیوا افسانها که دیده دارد بشناسائی و نیک[3] سگالی پیوندد و دستوری دهد که بروزنامچه حال او ژرف نگهی بکار برد هرچه بتر از وے آگهی او نکوهیده باشد بخلوت ها بازگوید و اگر در شناخت لغزشے رود آزار برنه خیزد که از دیرباز مردم از گذاردن راستی تلخ نما باز مانده اند خاصه در خشمناکی که خسرو بلند و طبع بر جوشد بیشتر همنشینان آهو پژوه عیب آرا و اگر یکے را دل بسوزد از ترسناکی دم بر نیارد و آنکه سود دیگران بر زبان خویش گزیند کم یاب از گذارش بدگو خشم ور نشود و براه دوربینی نشیند که بدگوهران سخن ساز بآئین پخته کاری دستان فروشی

---

[1] (ن د) آفتاب ایزدی ۱۲　[2] (ن د) دانش پرستی ۱۲　[3] (ن ف ا) نیک سگال ۱۲

نمایند و خویشتن را بے غرض و آمودہ بجان آزاری پاے کوشش افشرند طرح اقامت نیفکنند و ہموارہ خویشتن را آمادہ طلب وارد بکیں توزی نشینند آرزم و مدارا برگزینند و دیرین خاندانہا برنینداز و گزشتگان شایستہ را سفارش گذارد و پس ماندگان ناہنجار[۱] واند۔ دیدہ بانی نماید کہ ارادت گزینان ہنگام درخوردن خورد اللہ اکبر گوید و بزرگ جل جلالہ برخواند کمتر از یک سالہ گوسفند و بز را غذا نسازد و از روز زاد خویش یک ماہ گوشت خوردن پرہیز و کشتہ خود را نخورد بعشرت زناشوئی کمتر پردازد و آبستن را زوبکی نکند آشئے کند مردم پس فروشدگان بکار برند ہر سال روز زاد سامان نماید و تہی دستان را کامیاب گرداند۔ **بیت**

برگ عیشے بگور خویش فرست　　کس نیارد ز پس تو پیش فرست

چوں آفتاب از برجے ببرجے خرامد۔ بسپاس گذاری برنشینند و برائے ہشیار نمودن غنودگان بیجبری توپ و بندوق را بخروش آورد۔ عنفوان نورافروزی آفتاب عالمتاب و نیم شب کہ آغاز برشدن آں باشد نقارہ برنوازد و آگہی افزاید ⁂

آئین عمل گذار

کشاورز دوستے باید کہ جد کاری و راست گفتاری آئین او بود خود را جانشین پاسبان کل داند و جاے برنشیند کہ ہر کس بدو آساں رسد و آرزومند میاں جی نگر دو تمسّک گزین و حیلہ فروش را باندرز گوئی پیش آید اگر سود ندہد بمالش پردازد۔ و از زمین افتادگی نہراسد[۲]

---

۱ ہمچنیں در (ت) و در دیگر نسخہا ناہنجار را دیدہ بانی الخ ۱۲

۲ ہمچنیں در (لا ص د) (ف اش م) بہراسد ۱۲

از بادافراه راهزن و خونریز و تبه کار و بچر[1] مانده شدن درنگذرد - و چنان کارکرد فرا پیش گیرد
که داد و فریاد فروشنیده برزگران تهیدست را بوام دستگیری کند و با آهستگی برستاند
و چون به تکاپوی رئیس ده جمع کامل رسد در هر بیگهه نیم بسوه بدو گذارد و رنه باندازه خدمت
بهره مند گرداند چندگی زمین پژوهد و قطعه قطعه به ترازوے بینش برسنجد و بر چگونگی آن آشنا آید
در مرزها کشت و کار فراوان تفاوت رود و بهر فصل زمینے بکار آید[2] بهر برزگر جدا جدا افراید
دینار داری نماید قرارداد و پیشین عمل گذار با آگهی برسنجد اگر بیوقوفی و خیانت رفته باشد
بچاره گری برنشیند و در آبادی خرابه کوشد و پاس دارد که آباد بوسے نیفتد و در افزونی گزین
جنس کوشش نماید و برائے افزایش لختے از دستور کم سازد و اگر کشاورز از اقرار
کم کارد و گزین وجہے بازگوید نه پذیرد و اگر در دیہے زمین بنجر نماند دہقان را توانائی
افزون کاشتن باشد زمین دیگر موضع برافزاید در پیمودن دوربینی و دادگری فراپیش
دارد سال بسال کشاورز را بیشتر افزاید و در گرو قرار داده بوده از افزون کاشته
چیزے نستاند اگر لختے پیمایش خواہند و برخے نسق به پذیرد قرارنامه را زود به درگاه
فرستد و نقد گرفتن خو کند و غله نیز برستانند و آں بر چند گونه بود کنکوت (بفتح
کاف و سکون نون و ضم کاف و سکون واو و تائے فوقانی) کن بزبان ہندی غله و کوت
تخمین و قیاس باشد ہمگی اراضی را بجریب یا بگام اندازه برگیرد و غله را بترازو بستہ بینش
برسنجد و کاره بیدگاں چناں برگزارند که کم تفاوت رود - اگر اندیشه سپا نظر او را بدسه بار کشت
را گزین و میانه و زبوں درود کرده بسنجد و نقش اشتباه بزداید بسا هنگام زمین نیز تخمین
برکشند و دست آید بٹائی (بفتح باء و تائے فوقانی ہندی و الف و کسرہ ہمزہ و سکون یائے تحتانی)

---

[1] حرف واو (رش نسخه ا) نیست ۱۲ [2] (نسخه ح) آمد ۱۲

بهاولی نیز نامند (بفتح با و هائے خفی و الف و سکون واو و کسر لام و سکون یائے تحتانی) کشت زار بریده خرمنها برسازند و بقرار داده[1] وبرو بخش بکنند. درین صورت پاسبانان فراوان باید ورنه بدگوهران نا راست دست خیانت برآلایند. کهیت بٹائی (بکسر کاف و هائے خفی و سکون یائے تحتانی و تائے فوقانی) زمین کاشته بخش کنند. لانک بٹائی (بلام و الف و نون خفی و کاف فارسی) غله ها بریده پشتارها برسازند و باید بگر[2] قسمت رود و هر کدام بخانه خود آورده پاک سازد و سود بردارد و اگر بر رعیت گران نیاید زمین غله بخش را بنرخ بازار[3] نقدی سازد و درین زمین اگر جنس کامل بکارند در سال اول چهارم حصه از دستور کم ستانند و در ضبطی اگر[4] از سال گذشته گزین جنس زیاده و زمین کم آید[5] و جمع موافق ازین کاشتگی بر بخوشد و در نیاورند همگی خشنودی خدیو کشت طلب نسق بکلانتران وه نکند که تن آسانی و کارشناسی برخیزد و چیره دستان ستم پیشه را نیرو به بخشد بلکه بیک یک کشاورز فرا رسد و از راه مهربانی نوشته سپارد و برستاند از جریب کش و پیماینده و دیگر عمل گذاران ضامن برگیرد. خداوندان پیمایش را روزے که بکار پردازند بیست و ده دام و سی و یک سیر رسانند و در راهواره برشمرد بدین آئین پنج سیر آرد نیم سیر روغن هفت سیر وانه و بجهت ترکاری جیتل چهار دام تنکچی چهار سیر آرد نیم سیر روغن پنج سیر وانه چهار دام جریب کش نهانه[6] دار هر چهار نفر را هشت سیر آرد و یک سیر روغن پنج دام بیهوده را نشان مند سازد و از کلانتر مچلکه گیرد که زمین پوشیده نداند و مختلف الفصول را باز گویند دنگاپوئی پیمائش اگر قطعه زبون بنظر درآید اندازه آنرا همان زمان برگیرد و قدر آن را روز بروز نوشته بکشاورز سپارد. و اگر پس از برداشتن محصول چنین آگهی رسد از همسایگان و کاغذ

[1] (ض د) قرار ۱۲ [2] (ض د) باهم ۱۲ [3] (ه) سرخ ۱۲ [4] در (ض د) بیست ۱۲ [5] (ض د) آمد ۱۲

[6] (ه) نه بخشد ۱۲ [7] (ض د) نهانه دار (ه) نهانه دار ۱۲

خام شناسائی پذیرد و میانه روی بکار برد چنانچه کارکن سوانح ضبطی را برنویسد مقدم و پتواری نیز بهم قلم باشند نگاشته را برابر کنند و بمهر خویش نگاه دارد و نقل آن را بدان تنکچی سپارد چون موضع بانجام رسد در ضمن منتخبه[ل] نگارد و تازه تصحیح نماید و کارکن و پتواری تصدیق[ک] نویسند و این نسخه را هفته بهفته روانه درگاه سازد و انتر پانزده روز نگذراند و پس از فرستادن نسخه نسق بدرگاه والا اگر آسیبی نگشت و کار رسد بهمان وقت نیک وارسیده اندازه نابود برگیرد و آنرا نگاشته بی تاخیر روانه سازد تا بپذیرند یا آئین[م] فرستند بال رائه نیکوئی برنشاند و بی هنگام دست خواهش دراز نگرداند ـ و تحصیل ربیع از هولی آغاز (آن هندی عیدی است در پایان دلو یا عنفوان حوت یا میانه او) و خریف را از دسهره (و آن جشنی است در اواسط[ن] یا اواخر سنبله یا یا اوایل میزان) پاسبانی نماید که خزینه دار زر خاص[ش] نخواهد[ص] آنچه در وزن و عیار برابر باشد برگیرد و نقد کمی را بنرخ مسکوک صرف گیرد و تفاوت را در قبض بنگارد و قرار دهد که کشاورز چند بار خود رساند و آنرا بپاچیان خواهشگر از میان برخیزد غله که بکمال رسد تا آن را بشایستگی برگیرد موقوف بر رسیدن جنس دیگر ندارد هر که اراضی خراجی را نگارد و نیز بجهت علف قرق گرداند از گاو بیش شش و از گاو سه دام سالیانه باز یافت کند و از گوساله گاو و بیش که بزادن نرسیده باشد باز خواستی نکند و در هر قلبه چهار گاو نر و دو ماده گاو و یک گاو میش مقرر دارد و در برابر آن چیزی نطلبد[ض] آنچه در خزینه آورند خود وارسیده شماره کند و بروزنامچه کارکن برابر سازد ـ تصدیق خزانچی نویسانند[ط] بخریطها کرده سر بمهر خانه استوار گذارد و بر

ل د گ) منتخبی ۱۲ ک ه (ش) تصدیق نماید نویسند (ض د) نویسند ۱۲ م ه (د) آئین ۱۲ ن ه (ض) در اواخر سنبله در اواسط یا اوایل (د) در اواخر سنبله و اواسط ۱۲ ش ه (ش) خالص. (ف گ د ه) حاشیه ش) خاصه ۱۲ ص ه (ض د) بخواهد ۱۲ ض ه (ف ا د) بطلبند ۱۲ ط ه (گ) نرسانند ۱۲

دروازه چند قفل دگرگون برنهد کلیدی یکے پیش خود دارد و دیگرے نزد گنجور و آخر ماه روزنامچه
جمع و خرج از بتکچی گرفته بدرگاه فرستد و چون دو لک دام فراهم آید بدست معتمدان روانه سازد
و به پتواری هر دیهه اهتمام نماید آنچه از رعیت برآید در یادداشتے که برعیت میدهد به تفصیل
نویسد آنچه باقی ماند اسم باسم طومار درست کرده بنشان اعیان رساند و بآسانی در فصل
دیگر برستاند بقرابین سیورغال وارسد و همواره بدفترخانه نقل فرستاده برابر سازد۔
و چک نامها مشخص گرداند و بخش فرد شده و غائب نوکر بازیافت کند و پاس دارد که
زمین خود کاشته رعیت کاشته[۱] نباشد زمین بازیافت از زراعت نیفتد مال غایب
و فروشده بے وارث را بشایستگی پاسبانی کند و حقیقت عرض دارد و دیده بانی نماید
که جزیه نگیرند و در بخشوده مصلحت ملک[۲] روائی باستانی خلل نیندازد و سفر و سور و ماتم
را سرمایه چیز گرفتن نسازد و از سلام برکناره باشد هرگاه مقدم یا پتواری زر آرد یا پجونده آید
یک درم سلام گویان آورد دست بدان نیازد و همچنان از بل کتی که چون کاشته بدر رسد
از هر موضع چیزے برستانند و دو سے گزیند و نیز پیشه وری و بازارنشینی و چوکیداری و راهداری
و حاصل باغات و منڈوی[۳] و فرق راهی گیری و نیز بحری و دستور روغن زرد و روغن کنجد و کنبلی
چرم و پشم و دیگر انشکلهاے[۴] آزمندان ناخداترس را پیرامون نگردد یکے از شناسندگان آں مرز را
نوبت قرار دهد تا بدرگاه همایون بوده از نقیر و قطمیر آگهی بخشد هر ماه احوال رعایا و جاگیردار
و همسایگان و ایل شدن سرکشان و نرخ اشیا و وجه کرایه و حال درویشان و هنر پیشگان
و دیگر سوانح معروض دارد۔ و اگر کوتوال نباشد روائی آئین او را برخود گیرد ؞

---

۱ (ص د) رعیت کاشته ۱۲ ۲ (ش ف ل) ملکی روائی ۱۲ ۳ (د) منڈوی ۱۲

۴ همچنین در هر نسخه ۱۲

آئین بتیکچی

راستی منش درست قلم شماردانِ جدگزین عمل گذار[1] را ازو ناگزران۔ موازنۂ دہ سالہ
نقدے و جنسے مواضع را از قانون گو برگیرد و از راہ و رسم آن سرزمین آگہی پذیرفتہ
دلنشین عامل گرداند و بآباد سری و تیمارداری پائے ہمت افشرد ہرچہ بزرگاراں قرار یابد
بر نویسد و حدود ہر دیہ جدا گرداند و سپس زمین آباد و خرابہ را اندازہ گیرد و نام منصف[2]
و ضابطہ و جریب کش و نخانہ دار[3] بر نویسد و نام کشاورز و نیاک[4] او را و جنس زراعت
پایان آن نگارد و دیہ و پرگنہ و فصل نیز برگذارد و نابود را جدا کردہ بود را بازار آرد باید ستود
اہل ہند اسم و جنس و نابود را در تحت تاریخ بر زبر[5] نویسد و چون ضبطِ موضع بانجام رسد
جمع ہر برزگر درست نماید و محصول موضع را اقرار دہد و عامل بدست آویزان تحصیل کند
و نسخہ ضبط را کہ بہندی کھسرہ[6] گویند روانۂ درگاہ سازد۔ در وقت توجیہ[7] اگر نسخہ پیشین نداشتہ
باشد کشت و کار برزگر را نام بنام از پتواری نویساند و کامیاب مقصود آید و نسخہ توجیہ و باقی
و واصل را بہنگام بفرستادہ باشد و نام تحصیلدار پائے نام ہر موضع در روزنامچہ
نویسد و ہر کشاورزے کہ مال آرد و نام برزگار و بخط گنجور رسانیدہ بدو سپارد و
نقل توجیہ پتواری و مقدم کہ بدست آویزان تحصیل نمودہ اند و سرِ خط یعنی یادداشتے
کہ برعایا سپردہ اند از پتواری بگیرد و رسیدہ ژرف نگہی بکار برد اگر ناراستی

---

[1] (د) آن عملگذار ۱۲ [2] (ض د) منصب ۱۲ [3] (ض ہ) نخاندار ۱۲ [4] ہمچنیں در (ش ف د)
و در حاشیہ (ش) نیاک یعنی سردار نوشتہ (گ) نایک و اہل ہند سردار دہ را چنیں خوانند (ض د) بناک (د)
کشاورز بناک ۱۲ [5] در (ض ہ) نیست ۱۲ [6] در لغات ہندی کسرا نوشتہ ۱۲ [7] (ض) توجیہ ۱۲ [8] در (ک د) نیست ۱۲

پدید آید جریمانہ ستاند و واصل و باقی ہر دیہہ را ہر روز بعامل برگوید و او را و انجام کار تیز گرداند ہر گاہ رعیت رجوع بحساب آورد بے انتظار بانجام رساند و آخر ہر فصل واصل و باقی ہر موضع بنوشتۂ[1] پتواری برابر کند و روزنامچہ جمع و خرچ را نام بنام صیغہ بصیغہ روز بروز نویسد و بدستخط خزانچی و مہر عامل رساند و چوں ماہ بآخر رسد در خریطہ سربمہر عمل گذار بدرگاہ رواں نماید و نرخ نامہ مہر و روپیہ دیگر اجناس را روز بروز بہمراہ اعیان فرستد و جمع و خرچ خزانچی را در آخر ہر فصل نوشتہ بدستخط او ساند مجمل و جمعبندی در ہر سال بہر عمل گذار روانہ گرداند موضعے را کہ تاخت و تاراج نمایند مال و مواشی بقلم گرفتہ داخل روزنامچہ نماید و حقیقت را عرضہ داشت کند و آخر سال چوں ہنگام تحصیل سپری گردد باقی موضع را نگاشتہ بعامل سپارد و نقل آں بدرگاہ فرستد و در وقت عزل نسخۂ خود از وجوہ باقی و تقاوی و جز آں بعامل خاطر نشان کند و فہرست بر گرفتہ رو بدرگاہ آورد ٭

آئین خزانہ دار

بزبان وقت فوطہ دار گویند خزینۂ[2] خانہ را نزد حاکم اساس نہد و چناں سرزمینے گزیند کہ گزندے بدو نرسد ہفت قسم مہر و روپیہ و زر سیاہ و جز آں بزرگ آورد و بگیرد و زر مخصوص طلب ندارد و از سکہ مقدس آنچہ بوزن برابر باشد صرف آں نخواہد و تفاوت وزن مسکوک بستاند۔ و ناستانے مسکوک را بنا مسکوک برگیرد۔ زر بوقوف شقدار و کارکن در گزین جا دارد و آخر روز بر شمارد و سر خط بمہر عمل گذار رساند و روزنامچہ را با نسخہ کارکن برابر کند و بخط خود نشانمند سازد و در خزانہ را چناں عامل بمہر[3] نماید

ؔ[1] در (ہ د) نیست ۱۲ ؔ[2] (ض د) خزینہ جا را ۱۲ ؔ[3] (ہ ض د) بمہر ۱۲

یک قفل از خود نیز بر نهد و باگهی عامل و کارکن در خزانه بکشاید زر از گشادہ و زر بشناسائی عامل و کارکن بستانند و قبض و ہد و خط پتواری بر بیاضچۂ حساب کہ بعرف ہندوستان بہی گویند (بفتح با و کسرہ ہا و سکون یائے تحتانی) نویسانند تا غبار خلاف بر نخیزد ہیچ گونہ بے دستاویز دیوان پسند خرچ نکنند و دکانچہ سود بر نسانند۔ و اگر خرچ ناگزیر روے دہد کہ درنگ بر نتابد بنوشتہ کارکن و شقدار عمل نماید و حقیقت بموقف عرض رساند ٭

کارکرد سپہسالار تا کردار این نخست بر ذمۂ آگہی فرماں دہان روزگار است و چوں نیروے یک تنہ بسند نیاید بہر شغلے[1] نایبے برگذارند و رشتہ بایست را دو تائے ببخشند[2] ٭

روائے روزی

از آنجا کہ فیض پذیری و نیروے کارکرد مردم زاد بخورش باز گردد و باندازۂ نیکوئی آں تنومندی[3] دل فراہم آید ورنہ تن فربہ و جان نزار گردد و سگالشہا از دو بگزیدگی گراید و کردارہا بشایستگی سعادت پژوہان ہشیار خرام نخست در سرانجام لقمۂ ژرف نگہی بکار برند و بہر خورش دست نیالایند و سادہ لوحان خدا ترس را کار دشوار باشد و روزے تنگ آں فروغ بینش نیست کہ بمغز کار رسیدہ و بآسانی زیستہ از بیم ناخشنودی ایزدی از رنج گرسنگی بجانکاہی در شوند۔ چنانچہ یکے را گاوے چند از وجہ حلال بود شیر آں را دستمایہ روزے ساختے

[1] (د) پائی ۔ [2] (ض د) بخشد ۔ [3] در (ض د) نیست ۱۲

از نیرنگئے روزگار با بغارت وچندروز بناشتہ گذشت بیدار بختے بسخت تگاپو آورد نپذیرفتہ پاسخ دادندایم کہ دریں چندروز خوراک ایں مشت خاموش از کجا بود وبکمتر زمانے کشادہ پیشانی جان بسپرد وداستان ایں فروشندگان دشوار اندیش بس فراواں وسخے تعلقیان آزمند مالِ دیگراں از خود باز ندانند وبیزیان زندگی دین ودنیے کام دل برگیرند بیدانشان آشفتہ رائے احتیاج خود را سرمایۂ گرفت وگیر وگردانیدہ ابدی نکال اندوزند ٭

سلیم دلان سعادت منش آں ربیدند زمین خرابہ کہ از کسے نباشد ناپدید واگر پیدا شود دست افراز گشت وکار بہم رسانیدن دشوار واگر فراہم آید بہم رسیدن قوتے کہ بہ نیروے آں کار کنند ناپیدا کاں نتواں یافت واگر نشان دہند وخداوندے بنود کامیاب شدن بدوبس دشوار واز سپاہ گری نیز برکنارہ شدند باندیشہ آں کہ جانِ گرامی بدل مالِ خبیس نگردد از بازرگانے نیز دامن برچیدند از آنکہ بیشترے کالاے خود را گراں ارز خواہند وآہوے آں بپوشند وآنچہ دور نبود بستایند واز آنکہ بحز پداری برخیزند از نیکوئیہاے پیدا چشم بربندند وآنچہ ندارد نکوہش کنند وسود خود بزیان دیگراں برگزینند وآنکہ مال مخالف کیش را روا داشتہ درم آسایش برگرفتہ اند پسندشان نیامد وچناں سرائیدند اگر روا دارد دوربین آگاہ دل است داستان بیم افزائی است نہ حلال ساختن مال دیگرے وچگونہ از دگرگونگی کیش بےدستوری مال یکدگر ستدن شایستہ بود درینہ وپوافسانہ ایست سرمایہ خراب آزمنداں باشد وبگوش نیکواں درنشود اکنوں چراغ بر

ف (د) فروشوندگان ۱۲ ے (ص د) برخرند ۱۲

رہگذر ہمگناں مے نہد تا راہ از چاہ دانستہ بگو زبان اندوزی در نشوند و گرامی انفاس را بنا بایست بگذرانند ۔

از آنجا کہ در نہاد مردم زاد فراوان دگرگونگی سرشتہ اند و شورش درونی و بیرونی روز افزون[1] و خواہش گران پاے و واسپہ رود و خشم سبک سر عنان گسل دریں دیو سار نامردمی و دوستی کمیاب و انصاف بس ناپدید[2] ہر آئینہ در چنیں آشوبگاہ چارہ بجز قہرے[3] وحدت صورت نہ بندد و آں جاندار وے انتظام بجز شکوہ فرمانروایان دادگر فراہم نیاید ہر گاہ خانہ و محلہ بے بیم و امید پیشواے دیدہ ور منتظم نگردد بے سطوت آں پذیرندۂ فرّ ایزدی شورش زنبور خانہ دہیے چگونہ فرونشیند نگاہبانی مال و جان و ناموس و دین جہانیان چساں[4] شود اگرچہ برخے تیز دگر بینان بدست آویز خارق عادت ایں عزیمت در سر گرفتند لیکن بے یاوری سلاطین فی الاحسن انتظام نگرفت و نیرو آں آتشین دشت طلسم کاروبنیرنجی و شعبدہ بازی راہ دارد و طوفان ہاے شورش ازیں دریاے بے تمیزی برخاست و ہر خیزد و بساز بانیان از سادہ لوحی و کم بینی درآں موج خیز ناشناسائی فرو شدہ و شوند[5] و آنانکہ بفروغ خرد از پذیرائی عناں باز کشیدند و توشہ سفر دراز سرانجام یافت دریں چہار سوے پر آشوب بدیوانگی و بے دینی و کافری کوچۂ طعنہ گاہ گشتند درآں بزم ناشناسائی اگر خرد پژوہ کاردان را گذارہ شود ناگزیر آئین دیوانگاں[6] برگیرد و از بیچارۂ فرومایگاں وا رہد پیدا است و ہر آباد بوم خداوندان مال فراوان باشند و زمینہاے کشت و کار بہ در بر پدید

۱ (د) نیست ۱۲ ۲ (ض د) ناپدید آید ۱۲ ۳ (ف ا) قہرتی ؟ (ض د م) قشری ؟
۴ (ض د) چناں ؟ ۵ (لا ض د) او شوند ۱۲ ۶ (د) دیوانگاہ ۱۲

دارند لیکن از بدسگالی و تباہ اندیشی غبار آمود شک گردد و دست ہمت برآں دراز نشود و اگر کشاورز را یاوری گیہان پیرائے و جاں دارو ے زندگان اندیشہ باشد و بازرگاں از تباہ بسیچی باز آید و یاری فرمانده روزگار و شمول ایزدی فیض در دل آرد ہر آئینہ خواستہ او خرد گزین باشد پس شایستگی مال در گرو نیت بود و کارکیائی معدلت اندوز چوں نمک سار ناپاک را پاک سازد و بد را نیک دادے یاوران اخلاص گرائے و فزونی اسباب شوکت و فراوانی خزینہ کارے نتواند[1] برساخت و جہان پرستاری و فرمان پذیری غازہ انتظام برنگیرد۔ پس ہر کرا نومندی باشد نخست سپاہگری پیشہ سازد و یاوری را در سر گیرد تا جان را در برابر فراہم آمدن پراگندگی زمانیاں در رشتہ باشد و روزے چوں علف ستور کشاورز را فراواں[2] و اگر بداں نیاز و پرداخت بسنگے خویشتن را در گروہ یاوراں درآرد۔ پس روائے روزی بدو چیز بازگردد داد گیری فرماں دہان روزگار و اندیشہ آبادے فرماں پذیران سعادت سگال فرومایگان طبیعت پرست زبان معقول ندانند و ہموارہ از محسوس برنگذرند۔ دریں شورہ زمین آب شمشیر بکار آید نہ زلال دلیل از نکوہ او نخوت فروستان کج گرائے بجولستاں در شوند و نیکواں انصاف پژوہ را روز بازار شود[3]۔

ہر آئینہ آنچہ دست مرد پاسبانی آں چار گوہر بے بہا قرار دہد سزاوار و شایستہ بود و رضامندے ایزدی را ہم آغوش نگاہبانان خانہ را خداوندان دست رنج قرار دہد و تیاق داران عالم را پاسباناں اگر ہمہ مال در پاس ناموس

[1] (۴) حق نتواند ۱۲ [2] در (ل ص د) بیست ۱۲ [3] (ش ف ا) گرم شود ۱۲

بکار رود باید کہ شکرانہ بوام دادہ آید چہ جائے آنکہ تیاق دارے چہار سترگ گوہر نماید لیکن فرمان روایان دادگرافزوں از آنچہ بدو کارشاں سرانجام یابد نستانند ودست خواہش نیالایند وازاینجاست کہ ایں وجہ باختلاف زمان ومکان دگرگونگی پذیرد چنانچہ گذارہ آید۔

وازیں دلآویز گفتار روشن گشت ہرچہ فرمان دہان ہشیارخرام ازراہ ژرف نگہی ومعدلت افزائی از رعیت برگیرند وبفرمان پذیران خدمت گذار برو ہند گزین شایستگی برکمال وجاوید روائی دارد ونیز پیدائی گرفت کہ روزبے سپاہے فراواں وگزیدہ تر باشد بیش کشاورز ودیگر پیشہ وراں دکن نام لے یونانی چناں برگوید پیشہ ورے از سہ گونہ در نگذرد شریف [1] - خسیس [2] - میانہ [3]۔
نخستیں بنفس بازگردد وازسہ بیروں نباشد یکے بگوہر خرد چوں دوربینی وحسن تدبیر دوم بدانش پذیری چوں کتابت وبلاغت سوم بہ نیروے دل چوں سپاہگری وخسیس نیز برسہ گونہ باشد۔ اول منافی مصلحت عموم مردم مانند احتکار۔ دوم مخالف فضیلتے از فضایل چوں مسخرگی سوم آنچہ طبع ازو نفرت گیرد چوں حجامے ودباغی وکناسے ومیانہ گوناگوں مکاسب وحرفت [1] بود برخے ناگزیر چوں کدیورے ولختے چنانکہ بے آں بسر رود چوں رنگریزی [2] لختے بسیط چوں درودگری وآہنگری وبعضے مرکب چوں ترازوگری وکاردگری۔

وازیں گذارش نیز بلندپایگی سپاہگری پیداو بالجملہ بہترین دستمایہ روزی

لہ (ص ۵) حرفہا ۱۲ ؎ نسخہ ہمچنیں درہر نسخہ ۱۲

پیشہ بود که بعدالت و پارسائی و مردمی نزدیک باشد و از بدکاری و بدنفسی دور نیکوآں در پیشه سه چیز را ناگزیر دانند دوری از ستمگاری پرهیز از عار یکسو شدن از دناءت آنچه بدو عار پیوند چون مسخرگی و دیگر خواری[۱] کسب ها و آنچه بدناءت بازگردد دل نهادن بصناعتے خسیس .

و چوں گزیده روزی فراهم آید ناگزیر تعلق آنست لختے خواسته را نگاهبانی کنند ـ بشرطیکه اهل منزل در زندگی تنگی نکشند و چون حاجتمند رو آورد بناکامی برنگردد و بے بیغاره[۲] رفتی و آزمندی نکشد[۳] و بناقدری مال بجے آں نشود که خرج کمتر از دخل سازد و لختے بسودا پردازد و دست در مشتر زند و قدرے را نقود و اثمان وا رود و شطرے را اجناس و امتعه برخے را بسوداے دیگراں برآمیزد و بعضے را ضیاع و عقار سازد و پاره را به نیکوان و آں گویاں سپارد و خرج را براگهی و حق پژوهی از رسم دوستی قرار دهد داد و ستد بکشاده پیشانی چهره افروزد و پشیمانی در نهان خانه دل راه نیابد پیش نهاد همت رضامندی الٰهی باشد نه توقع شکرے و نشر ذکرے و انتظار جزاے. و بیشتر بدرویشان نهفته نیاز دهد و دو گونه داد این دیگر هست که اگر هنجار رود شایستگی اندوزد نخست آنکه بر رسم سخاوت و ایثار دهند چوں ارمغانی و جز آں ـ باید که زود و پوشیده باشد و افزونی و بزرگی آں از چشم براندازد و گسسته حال و بیجا[۴] نبود ـ دوم آنچه از روے ضرورت

۱؎ همچنین در (ش) و در دیگر نسخها خواری کشیها ۱۲ ۲؎ (ش) بیغاره روی و آرزومندی ۱۲
۳؎ (ص د) نکند ۱۲ ۴؎ (ص د) بود ۱۲

اتفاق افتد در طلب ملایم و دفع مضرت چنانچه بستمگاران وسفیهان دهند تا نفس و مال و عرض از گزندانیان رهائی یابد و در بیجامیانه روی بکار برد - و پژوهش ملایم همان بهتر که بافزونی نزد بکتر باشد ؛

و جهانیان در حال معاش از سه گونه بیرون نه برخے از غنودگی چنان در افتند که بایستِ معنوی بخاطر نیاید بکار کرد چه رسد و لختے از روش ستارگی چنان و حقیقی مراد شیفته که باد روزی بدل نگذرد و جوقے سعادت پژوهان هشیار خرام شناسائی از دست نهلند[1] و ظاهر را سرمایهٔ آبادی باطن گردانند امید که تا در دل بستگان جائے دارد و بسوبین پایهٔ سعادت اندوزد و چون بدشت وارستگی گذاره شود بدوبین آرایش گزیند ؛ والله اعلم

بالخیر

[1] له (ض د) ندهند ۱۲